

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या

230.06

पुस्तक संख्या

१३८

आगत पञ्जिका संख्या

22.882

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक
समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

u
- 5 MAR 1993

~~661975162~~

~~28 JUL 1993~~

~~519864/2011~~

~~13 SEP 1993~~

~~519864/2011~~

~~230~~

~~224~~

~~20~~

~~(F)~~

530.06,13 K

22445

* ओ३म् *

पुस्तक-संख्या

पंजिका-संख्या

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से
अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख
सकता। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः
करनी चाहिये।

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें।

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या

आगत संख्या.....710

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि
सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी
चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड
लगेगा।

रस गुरुकुल कांगड़ा

संख्या-श्लोकः

संख्या-श्लोकः

१. १ व्याकरणप्रदाभाष्यम् = २३ २४-२६ रसनरङ्गिणी = र. त
व्या.म.भा. २४. ,, ,, रसकौमुदी = र. कौ.
२. ,, रसरत्नसमुच्चयः = र. र.स. २५. २८ रसपद्धतिः = र. प.
३. ,, योगसूत्रम् २६. ३० राजनिघण्टुः = रा. नि.
४. ,, गीता २७. ३० रससारः = र. सा.
५. ,, घेरण्डसंहिता = घे. सं. २८. ३८ मणिप्रभाटीका-म. प्र. टी.
६. ,, भागवतम् = भा. २६. ४५ शक्त्यवतारः = श. अ.
७. २ अमरकोषः = अ. ३०. ५१ भारतीयरसायनसारः =
८. ४ रसार्णवः = र. अ. भा. र. सा.
९. ,, रसहृदयम् = र. ह. ३१. ५६-५७ हेमचन्द्रः = हे. च.
१०. ,, चरकः = च. ३२. ६१ वैद्यकरवृद्धसिन्धुः = वै. श. सि
११. ६ अयुर्वेदप्रकाशः-सा. ने. प्र. २३. ६२ रसप्रकाशसुधाकरः-र. प्र. सु
१२. ,, रसेन्द्रचिन्तामणिः-र. इ. चि ३४. ६६ आत्रेयः
१३. ,, आनन्दकन्दः = आ. कं. ३५. ६८ शाङ्गधरगूढार्थदीपिका,
१४. ,, रसेश्वरदर्शनम्-र. इ. द. शा. ध. गू. दी.
१५. ,, गोरक्षसंहिता = गो. र. सं. ३६. ७४ पी. सो. रायः
१६. ६ रसरत्नदीपिका ३७. कूपीपक्वरसनिर्माण विज्ञानम्
१७. ,, एडवर्ड हेल्सकृतम् ३८. ८६ रसार्णवग्लोसरी, र. अ. ग्लौ
१८. १७ रसहृदयटीका = र. ह. टी. ३९. १-८ व्यम्
१९. १८ रसोपनिषत् = र.
२०. २१ रसरत्नाकरः = र.
२१. २२ शाङ्गधरः = शा. ध.
२२. २४-२६ रसेन्द्रचूडामणि र. सं. क.
- र. इ. चू. ४३. ,, लोहसर्वस्वम्-लो. स.

530.06.13 K

22445

(२)

संख्या-श्लोकः

संख्या-श्लोकः

४४. १६७ वसवराजीयम् ६३. ३६३ बृहत्संहिता
 ४५. ,, योगरत्नाकरः=यो.र.आ. ६४. ,, महाभारतम्
 ४६. १६३ रसायनसारः=र. सार ६५. ,, हरिदत्तशास्त्रिणः
 ४७. १६४ CHEMISTRY ६६. ,, वैशेषिक दर्शनम्
 By KUMAR ६७. १ ज्व. हेमाद्रिः
 ४८. २०१ रुद्रयामलः=रु. या. ६८. २१३ ज्व. प्रत्यक्षशारीरम्
 ४९. ,, शङ्करनारायण देवगिरे ६९. १३२ ,, भाव प्रकाशः=भा.प्र.
 ५०. ,, सिद्धभेषजमणिमाला = ७०. अतिसारः विषकोषः
 सि. भे. म. मा. ७१. ७६-७६ ग्र. नत्रपरिभाषा
 ५१. २१३ गदनिग्रहः=ग. नि. ७२. गोपालकृतटीका
 ५२. २२४ सिद्धान्तनिदानम्=सि.नि. ७३. ६६ ग्र. रुद्रः
 ५३. २३४ इन्डिजिनस ड्रग्स ७४. १३४ ,, मेदिनीकोषः
 ५४. ,, वाग्भटः=वा. भ. ७५. १४७ ,, विश्वः
 ५५. २३८ र.र.स. विन्तामणिटीका ७६. ३-४ अजीर्ण रसेन्द्रकल्पद्रुमः
 ५६. २५० काश्यपसंहिता ७७. ८७ ,, र. त. टिप्पणी
 ५७. २५७-२५८ रसजलनिधिः=र.ज. ७८. २०-२१ पाण्डौ वृन्द टी. व्या.
 ५८ २६८ अथर्ववेदः=अ. वे. कुसुमावली
 ५९ २६४ पारदयोगशास्त्रम् = ७९. ८ रक्तपित्तो कपिञ्जलाधि
 पा. यो. शा. करणन्यायः
 ६०. ३२२ कैव्यदेवनिघण्टुः = ८०. ७ ,, रसराजसुन्दरः
 कै. दे. नि. ८१. २० ,, बालबोधिनी
 ६१. ३५२ चक्रदत्तः=च. द. ८२. ५ यक्षमणि, आढमल्लः
 ६२ ३५६ काकचण्डीश्वरकल्प- ८३. १४ ,, याज्ञवल्क्यः
 तन्त्रम् ८४. ,, ,, नारदस्मृतिः

(३)

संख्या-श्लोकः

संख्या श्लोकः

८५. २७ उन्मादेप्रतिसंस्कृत- ८८. ५८ चिकित्सारत्नाभरणम्
 निदानचिकित्सा-प्र.सं.नि.चि. ८६ १८ गुल्मेभैज्यसारामृतसंहिता
 ८६. ५० वातव्याधौ-अगरटीका ६०. २७-३३ काश्यपसंहिता
 सरला भूमिका

८७. ५४ शूले-योगतरङ्गिणी, यो.त.

संस्कारसंग्रहस्य मूले समागताः ।

१. १ अ० ४३	नागार्जुनः १५. ६	मूत्रकृच्छ्र-चरकः
२. १	चन्द्रिका कारः १६. ६	पित्तरोगे-काशिराजः
३. १५१-१५३ ,,	धन्वन्तरिः १७. १८	अर्शसि चन्द्रमा
४. १६० ,,	शङ्करः १८ ३२	त्रिपुरान्तकः
५. १६७ ,,	शम्भुः १६ ३२	मन्थानभैरवः
६. २३६ ,,	चन्द्रनाथः २०. ७८	अजीर्ण-वसुः
७. ७६ उदरे	भैरवः २१. ८५	यक्ष्मणि-श्री नन्दीनाथः
८ ३२-३३ ग्रहण्यां-गहनानन्दनाथः	२२. ६	उरुस्तम्भे-ईशानः
९. ६० ,,	चक्रपाणिः २३. १३	आमवाते-विष्णुः
१०. ६६ ,,	शिवः २४. २८	शूले-हरः
११. १३० ,,	गहननाथः २५. ५	गुल्मे-नित्यनाथः
१२. ८४	महादेवः २६. ४४	वातव्याधौ-चतुर्भुजः
१३. अरत्मादे	२७ १०५	प्लीहि-सुरमणिः
उन्मादे-महेशः १५५	महेश्वरः २८. ६६	अश्वी (अश्विनी-कुमारः)
१४. १२ ब्रह्मणा	२९. ३८	अमृतापित्ते-अगस्त्यमुनिः

टीकाया आदर्शः

महागन्धकस्य अतिसारेःश्लोक. २२

रसगन्धकयोः प्रत्येकं कर्षं गृहीत्वा मसृणां कज्जलीं विधाय तां
सम्प्रदायात् तण्डुलोदकेन जलेन वा पङ्कवत् कृत्वा लौहपात्रे जल-
शोषणं यावत् स्वेदयित्वा, मतान्तरे पर्पटीं विधाय ततो
जातीफलादीनां प्रत्येकं कर्षं चूर्णं दत्त्वा जलेन मर्दयित्वा
यथोक्तमाना वटी विधेया सर्वाङ्गसुन्दरस्य ।

यदि विशिष्टगुणाधानस्येच्छा तदा गोलं विधाय मुक्ताशुक्ति-
सम्पुटे संस्थाप्य कोमलकदलीपत्रैरावेष्ट्य बहिः सर्वतोघनपङ्के-
नालिप्य च पुनः मृत्कपटेन वेष्टयित्वा करोषाग्निमध्ये
(त्रिशदारण्यकोपलैरिति सम्प्रदायः) पुटपाकेन साधयेत् ।

यदा च गोलस्य वहिरारक्तता गन्धकस्यामोदः पाकगन्धश्च
प्रतीयते पुटपाकद्रव्याणीषद्भृष्टानि न च स्वगन्धास्वादहीनानि
स्युः तदा वह्नं राक्ष्य्य सम्पुटं विभिद्य तदवस्थायामेव षड्क्तिप्रमाणा
वटी विधेया महागन्धकस्य ।

अत्र केचन गुणवर्धनाय पुटपाकानन्तरं प्रसारणीपत्ररसेन
वटीं कुर्वन्ति तद्रसानुपानेनैव प्रवाहिकायां ददते । अन्ये
सिन्धुवारदलमेलाबीजं च प्रत्येकं कर्षमात्रया जातीफलादिना
सह योजयन्ति ज्वरे च सिन्धुवारदलरसमरिचानुपानेन ददते ।
तदन्ये कर्षचतुर्थांशमहिफेनं दत्त्वा रक्तिमानां वटीं कुर्वन्ति
प्रवाहिकायां चमत्कारोतीत्यमीषद्गोलैरण्डतैलहरीतक्याद्यन्यत-
मानुपानेन ।

खनिजपरीक्षा

मर्दनम् — पारदगन्धयोः कज्जलीकरणे चाकचक्ययुतनिर्यासव-
त्संयोगशीलो गुणोदयो मर्दनजो भवति, एवमन्यत्रापि पदार्थे
मर्दनातिशयेन गुणोदयो भवति, यथा—अल्पमर्दितो मकरध्वजो
नातिगुणाय विशेषतो मर्दितश्च सद्यः फलति—इति नाविदितं
परीक्षकाणाम् । अतएव 'मर्दनं गुणवर्धनं' मित्युच्यते ।

आस्वादः—जले विलयनशीलखनिजानां कश्चिदास्वादो
भवति । केनापि प्रसिद्धास्वादेन तस्य तुलना भवति यथा—तुत्थ-
मम्लम्, नवसादरः कटुः सैन्धवः क्षारास्वादः, सोरकः शीतः,
स्फटिका कषाया, टङ्कणः सत्तारमधुरास्वादः । रौप्यं शीतं कषा-
याम्लमिति । र. र. स ५-२६ । एवं—ताम्रं तिक्तकषायकं च
मधुरं... साम्लमिति तत्रैव । ५-४८ ।

ज्वालाः—आवर्तमाने कनके पीता तारे सिता प्रभा ।

शुल्के नीलनिभा तीक्ष्णे कृष्णवर्णा सुरेश्वरि ! ॥

वङ्गे ज्वाला कपोताभा नागे मलिनधूमका ।

शैले तु धूसरा देवि आयसे कपिलप्रभा ॥

अयस्कान्ते धूम्रवर्णा सस्यके लोहिता भवेत् ।

वज्रे नानाविधा ज्वाला खसत्वे पांडुरप्रभा ॥

र. अ. ४-४६-४९ ।

एवं गोरक्षसंहिताया (अमुद्रित) मपि—

पीते पीता भवेज्ज्वाला सिते चैव सिता भवेत् । इत्यादिना
ज्वालया धातुपरीक्षणमुक्तम् । प. ४-११३ । एवं पातञ्जले-
ऽपि लौह शास्त्रे ज्वालया धातुपरीक्षणमस्ति । सुधाया रक्ता,
स्वर्जिह्वारयुतोपधातूनां पीता, यवह्वारयुतोपधातूनामीषन्नीला,
इत्यादि ज्ञेयम् । मया—‘स्वर्परे विद्रुते ज्वाला भवेन्नीला सिता यदि’
इति वाक्यमाश्रित्यैव बहोः कालादनिश्चितः स्वर्परो निर्णीतः ।

विशुद्ध धातुपरीक्षणे—

नविस्फुलिङ्गो न च बुद्बुदश्च

यदा न रेखा पटलं न शब्दः ।

मूषागतं रत्नसमं स्थिरञ्च

तदा विशुद्धं प्रवदन्ति लोहम् । र. अ. ४-५२ ।

द्रावकाः—गुब्जा टङ्कण मधु घृत गुडाः । र. अ. ५-४१ ।

रसपद्धतौ श्लो. ५१ टी. । लौकिकास्तु-त्रिह्वारगन्धलवण....मूत्रवर्गाणां
कूपिका यन्त्रेण द्रवं निष्कास्य-अत्र दाहजल (तेजाव) विधानमुक्तम् ।
रसप्रदीपे च-शङ्खद्रावकरस उक्तः । यत्र शङ्खकपर्दादयो द्रवन्ति ।
रुद्रयामलस्य धातुकल्पे दाहजल (गन्धक का तेजाव) विधानं
दृश्यते-‘ताम्रदाहजलैर्योगे जायते तुत्थकं शुभ’ मित्युक्तम् ।

आवरणम्—जलतैल सम्मिश्रणेतैलविन्दवो जलोपरि पृथगेव
सन्तरन्ति, तत्रानुमीयते तैलविन्दूनां परितः किमप्यावरणमदृश्य-
मास्ति, तत्र तैले ह्वारयोगन तदावरणं नश्यति, ह्वारयुतं तैलं
जलेन मिलति । एवं पित्तेष्वपि तददृश्यावरणाशिन्नी शक्तिः

इ

खनिजपरीक्षा

रस्ति । अत एव कान्तलोहलक्षणो 'पात्रे यस्य प्रसरति जले तैल-
विन्दुर्न' इत्युक्तम् ।

वर्णः—धातूनां खनिजावस्थायामन्यविधो भवति वर्णः,
पतिते च सत्वे तदन्यविधः । गैरिकोद्भवत्वेऽपि-निचितं श्याम-
लाङ्गामिति वाजिरस्य, र. र. स. ५-८० । कान्तलोहलक्षणो—

एकद्वित्रिचतुष्पञ्च सर्वतोमुखमेव तत् ।

पीतं कृष्णं तथा रक्तं त्रिवर्णं स्यात्पृथक् पृथक् ॥

भ्रामयेल्लोहजातं यत्तत्कांतं भ्रामकं मतम् ।

चुम्बयेच्चुम्बकं कान्तं कर्षयेत्कर्षकं तथा ॥

साक्षाद्यद् द्रावयेल्लोहं तत्कान्तं द्रावकं भवेत् ।

तद्रोमकान्तं स्फुटिताद्यतो रोमोद्गमो भवेत् ॥

कानिष्ठं स्यादेकमुखं मध्यं द्विमुखं भवेत् ।

चतुष्पञ्चमुखं श्रेष्ठमुत्तमं सर्वतोमुखम् । ५-८५-६० ।

वङ्गस्य — यत्नलं मृदुलं स्निग्धं द्रूतद्रावं सगौरवम् ।

निःशब्दं खुरवङ्गं स्यान्मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् । ५-१५४ ।

सुवर्णस्य — ...तेजःपीतम् ... । ५-५ । एवं—तच्चतुर्दश-

वर्णाढ्यम् । ५-७ । कश्चित्—वर्णैः षोडशभिर्भुतम् । ५-६ । इति

तत्रैव । लाजवर्दस्य नीलः । गन्धालयोः पीतः । मनः शिलाया

नारङ्गः । ताम्रस्य-सितकृष्णारुणच्छायमिति म्लेच्छताम्रस्य सुस्निग्धं

मृदुलं शोणं घनघातक्षमं गुरु, इति नैपालताम्रस्य । ५-४५- ४६ ।

रङ्गरजतयोः शुक्तः शुल्कतरश्च

वनं स्वच्छं गुरु स्निग्धं दाहे छेदे सितं मृदु

खनिजपरीक्षा

३

शंखाभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् । ५-२६ इत्यपितत्रैव ।

काठिन्यम्—घनपदार्थानां काठिन्यज्ञास प्रधानो गुणः । सर्वेभ्यः कठिनपदार्थेभ्यो वज्रं कठिनतमम् । नातः परं काठिन्यं कस्याप्यस्ति-अतो वज्रस्य काठिन्यम्-१० परिगण्यते व्यवहाराय । काठिन्यपरीक्षा च-पदार्थानां परस्परं घर्षणेन, यो घृष्यते सोऽल्पकठिनः । यो घर्षति स तदपेक्षया कठिनः । सैन्धवे श्वेताञ्जने च नखाकर्षणेन रेखा जायते, वैक्रान्ते च छुरिकया । कुरुविन्दः पुष्पराजं विक्रन्तयति न च हीरकमिति—विक्रन्तयति लौहानि तेन वैक्रान्तकः स्मृतः । र. अ. ६-१२६ । पुष्पराजस्य हीरकस्य च परस्परभेदो नवाङ्केन वर्ण्यतेऽतः कुरुविन्दस्य काठिन्यं नव भवति ।

भङ्गः—धातवो घनघातेनावश्यमेव विशिष्टक्रमेण विदीर्यन्ते । 'लोहाघातेऽप्यभङ्गात्मधारं कालायसं मतम्' । र. र. स. ५-८१ । केचन एकत स्तदन्ये-उभयत स्ततोऽन्ये च तिसृषु दिक्षु, विदारणदिगपि पृथक् पृथगेव विशिष्टप्रकारा भवति, केचन सरलतया विदीर्यन्ते, यथाऽध्रपत्राणि, विदीर्णभागश्च कस्यचिन्मृदुश्चाकचक्ययुतः । कस्यचित्कठिनः, क्वचिद्विदीर्णं न दृश्यते, तदन्यत्र स्पष्टं लक्ष्यते क्वचिद्विदीर्णमुच्चावचम् ।

तद्रोमकान्तस्फुटिताद्यतो रोमोद्गमो भवेत् । र. र. स. ५-८६ । रोमकान्ते विदीर्णे रोमोद्गमो भवति ।

रौप्यं घनं स्वच्छं गुरु स्निग्धं दाहे छेदे सितं मृदु ।

शङ्खाभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् ॥

उ

खनिजपरीक्षा

त्याज्यरौप्यरुच—

दाहे रक्तं च पीतं च कृष्णं रूतं स्फुटं लघु ।

स्थूलाङ्गं कर्कशाङ्गं च रजतं त्याज्यमष्टधा ॥

तीक्ष्णलोहभेद-खरलक्षण—

परुषं पोगरोन्मुक्तं भङ्गे पारदवच्छविः ।

नमने भंगुरं यत्तत्खरलोहमुदाहृतम् ॥ ५-७६ ।

पोगरोऽलकवत्कुटिलरेखा । 'छेदने चातिपरुषमिति' हन्ना-
लस्य । र. र. स. ५-७८ ।धातूनां विदारणादपि परीक्षा भवति—कणरूपस्थितेर्विदारणस्य च
परस्परमस्ति सम्बन्धः । यशदचपलादीनां स्फटिकमयभङ्गो भवति,
कस्यचित्कणरूपः, तदन्येषां रेखारूपः, ततो न्येषां कौशिक-
रूपः, रजतस्य शङ्खाभः ।गन्धः—केषांचिद्गन्धेनापि परीक्षणं भवति यथा-शिलाजतु
गोमूत्रगन्धिः । शिलाजतुखनिजो घनेन ताडितो घनमुखेऽपि तस्य
गन्धः प्रतीयते । लौहेऽपि कश्चिद्विशिष्टो गन्धोऽस्ति । सीसके
पित्तले च पूतिगन्धः । रज्जरजतयोर्भेदश्च रजते न गन्धः रङ्गे
गन्धोऽस्ति । एवं गौरीपाषाणखनिजे घनेन ताडिते रसोन-
गन्ध उदेति ।द्रुतिः—केचन खनिजा उष्णीकृतास्त्वरितं द्रवन्ते, ततोऽन्ये
ऽधिकतापं सहन्ते । एवं द्रवणतरतमकालेन खनिजपरीक्षा
भवति, मुण्डलौहं द्रुतद्रावम् ५-७१ । द्रुतद्रावम् ५-१५४ वज्रस्य ।

खनिजपरीक्षा

ऊ

द्रुतद्रावं ५-१७१ नागस्य । विशिष्टगुरुत्वं द्रवणाङ्काश्च सुवर्ण-
प्रकरणतो ज्ञेयाः ।

स्पर्शः—रौप्यं शीतम् । र. र. स. ५-२८ ।

कोकिलाग्नौपरीक्षा—प्रलम्बकाष्ठकोकिलस्यैकस्मिन्मुखे
खातं विधाय तत्र परीक्षणीयद्रव्यचूर्णं निधाय नलिकया
ज्वाला देया । ततः केषांचिद्द्रव्याणां स्वतः सत्त्वं पतति, केचन
प्राणवायुना मिलन्ति ततोऽन्ये उड्डीयन्ते, कुत्रचित्परिचययोग्यो
गन्धो निरेति । एवं गन्धकयुक्तखनिजे गन्धकज्वलनवद्गन्धो
निरेति, गौरीपाषाणखनिजतो लशुनगन्धः समायाति, केषां-
चित्सत्त्वं पतति परं तत्सत्त्वं त्वरितं प्राणवायुसंयुतं कोकिलोपरि-
लग्नं भवति, यथा यशदखनिजस्य सत्वमुष्णं पीतवर्णं तदेव
शीतं शुक्लं भवति । कस्यचिद्गुलिका प्राणवायुयुतोपधातुश्च
सहैव दृश्येते यथा—सीसकस्य पीतः स्तरो गुलिका च भवति ।
चपलस्य स्तरः पीतः सत्त्वं च नारङ्गवर्णं भवति । सुवर्णरजत
ताम्राणां च खनिजाद्घनघातसहं सत्त्वं पतति नात्र सत्वस्तरो
दृश्यते ।

स्वर्जिकायोगपरीक्षा—येषां सत्त्वं केवलाग्निना न पतति तैः
सह स्वर्जिकामिश्रणं कृत्वा नलिकाज्वालाग्नौ सत्त्वं तेषां पतति ।
यथा-वङ्गखनिजाद्विशेषपरिश्रमेण सत्त्वं पतति ।

गन्धस्वर्जिका—लवणानि स्वर्जिकया सह कोकिलाग्नौ ध्मा-
तानि गन्धस्वर्जिका भवति सा च जलेन घृष्टा रजतपत्रे कृष्णं
चिन्हं करोति ।

ए

खनिजपरीक्षा

स्वजिसोरकपरीक्षा—राजपट्टखनिजस्य सोरकक्षारयोगेन-
धमनात् प्रथमं हरिद्वर्णस्तरः समुदेति सुराक्षारे प्राणवायोराधि-
क्यात् ।

काचनलिकाग्नौ परीक्षा—परीक्षणीयखनिजं काचनलिकाया-
मापूर्य नलिकाज्वालयोग्णीकरणाखनिजे जलं चे तन्नलिकोर्ध्व-
भागे वसति, गन्धसोमलयोगश्चेत्तयोः परीक्षणयोग्यस्तरो
वसति । एवं खनिजे पारदसन्देहे, ईषद् स्वर्जिकोपयोगः, सोमल-
संशये कोकिलचूर्णयोगः । अत्र खनिजगन्धः स्पष्टः प्रतीयते ।

सौभाग्यपरीक्षाः—सितस्वर्णसूत्राणां टङ्कणस्थापनयोग्यं जालं
विधाय तत्र च टङ्कणं निधायाग्नौ तपनात्स्वच्छा पारदर्शिका
मणिरिव गुलिका भवति सा च परीक्षणीयशुद्धधातुखनिजपिहि-
तोष्णीकृता विशिष्टं वर्णं ददाति, यथा ताम्रस्य मसीकरण-
ज्वालायां नीला, सत्वपातनज्वालायां रक्ता ।

भारपरीक्षाः—परस्परं भारतुलनया लोहानां परीक्षा भवति ।
यथा-लोहस्यभारः ७. ७ । सुवर्णस्य १६. ४ । परस्परं मिश्रिताश्चे-
द्धातवो जलतुलया तेषां माननिश्चयो भवति, परीक्षा चैषा तन्त्रा-
न्तरेभ्यो ज्ञेया ।

सोदय्यनियमस्तु—नागो वङ्गः श्लो. १०. इति— पारददोषेषु
व्याख्यातः ।

लोहाः—पृथिव्यां स्वत एवोत्पद्यन्ते, तदा ते प्रायो स्फटिक
(कण) रूपा भवन्ति । यथा-सुवर्ण, रजत, सितस्वर्णानि, तत्रैषां
कणानां नियमित आकारो भवति, षट्फलकोऽष्टफलको वा ।

खनिजपरीक्षा

ऐ

यशदचपलादीनां षट्कोणः । त्वरितद्रवणशीलधातूनां कणा द्रुताः
 शोतीकृताः परस्परं मिलन्ति, यथा सीसकवङ्गादेः । विस्तरस्त्वा-
 करेभ्यो ज्ञेयः ।

लोहन्नामप्राणवायुसंयोगेनाऽम्लत्वनाशनसमर्थस्वभावं मूल
 द्रव्यमेवमपारदर्शकत्वविद्युत्तापवहत्वे सति उच्चत्वविशिष्ट
 गुरुत्ववत्त्वचाकचक्ययुततत्वं चेति ।

प्रतिस्स्कृत निदानस्य तृतीयभागे विषमज्वरनिदानं चिकि-
 त्सा च विशेषतः पुराण विषमज्वरस्य क्रमिक चिकित्सा स्वानुभूता
 नातिचिराय प्रकाशमेष्यति । तथा—

गोरक्षसंहिताऽपि प्रकाशमेष्यति ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय	
पुस्तक सं०.....	ॐ
आगत सं०.....	ॐ
तिथि०.....	
गुरुकुल प्रणालय, काशी	

रसेन्द्रसारसंग्रहः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

रसेन्द्रमिव निःशेष-जराव्याधिविनाशनम् ।

प्रणमामि गुरुं भक्त्या शङ्करं योगसाधनम् ॥ १ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषाणि अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति भवादिसूत्रे
व्याकरण महाभाष्योक्ते रसेन्द्रसारसंग्रहं चिकीर्षुर्ग्रन्थकृदादौ
मङ्गलं निबध्नाति—

रसेन्द्रमिति—रस-आस्वादनस्नेहनयोः । चुरादिः । रस्यत
इति रसः । ‘रसनात्सर्वधातूनां रस इत्यभिधीयते’ रसरत्न समु-
च्चयः अ० १. श्लोक ७७ । रसःपारदः । इदि-परमैश्वर्ये ।
भवादिः । इन्द्रतोति-इन्द्रः । रसानामिन्द्रो रसेन्द्रस्तमिव । निःशेष =
शेष रहितं यथास्यात्तथा । जराव्याधिविनाशनं = जरा च
व्याधिश्च जराव्याधी, जरैव व्याधिर्जराव्याधिर्वा । जीर्यत
अनयेति जरा, विविधा आधयो ऽस्माद् व्याधिः—उपसर्गे घोः

किः ३।३।६२। तस्य जराव्याधे रोगस्य विनाशनं दूरीकरणम्
हठ योगादिना—तथा च-घेरण्डसंहितायाम्—

‘खेचरी मुद्रया न च रोगो जरामृत्युर्देवदेहः स जायते ।’
रसायनादिभिर्वा । योगसाधनमिति—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
योगा मृत्युञ्जयादयो रसयोगाश्च ‘योगः कर्मसु कौशलमिति-
भगवद् गीता । कर्मसु चिकित्साकर्मसु कौशलं=पाटवं वा तेषां
साधनं साध्यते अनेनेति साध्नोतेर्भावकर्मकरणादौ ल्युटि-
अनादेशे च साधनम् । साधनमुपायदर्शकं निर्वर्तनं च । शङ्कर-
मिति—शं शुभं करोतीति शङ्करस्तं शङ्करं शिवम् । ‘विद्याकामस्तु
गिरिश’ मिति भागवतोक्तेः । गृण्यत्युपदिशतीति गुरुः । तं गुरुमा-
चार्यम् । प्रणमामि नमस्करोमि । नतिः स्वावधिकोत्कर्षप्रकारक
ज्ञानानुकूलव्यापाररूपा ॥१॥

भाषा—रसशास्त्र के आदि प्रवर्तक श्री शिव जी को नमस्कार
रूप शिष्टाचार प्राप्त मङ्गलाचरण करते हैं । जैसे पारा वृद्धावस्था
रूप रोग को दूर करता है, या वृद्धावस्था और रोगों का नाश
करता है इस ही प्रकार योग (चित्तवृत्ति निरोध) को सिद्ध करने
वाले या योग रसों के योग (मृत्युञ्जयादि) के साधन कल्याण
करने वाले शिव जी को तथा अपने गुरु को भी प्रेम पूर्वक
नमस्कार करता हूँ ॥ १ ॥

नत्वा गुरुपदद्वन्द्वं दृष्ट्वा तन्त्राख्यनेकशः ।

श्रील-गोपालकृष्णेन क्रियते रससंग्रहः ॥ २ ॥

शङ्करं प्रणम्य गुरुं प्रणमति—नत्वेति-गुरोः पदद्वन्द्वं=पद-

युगलं यद्यपि—‘स्त्री पुंसोर्मिथुनं द्वन्द्व’ मित्यमराद् द्वन्द्व शब्दो-
 मिथुनेऽर्थे दृश्यते, तथाप्यत्र गुरुपदशब्दसाहचर्याद्युगलेऽर्थे-एव
 लक्ष्यते । अनेकशो = बहूनि तन्त्राणि = शास्त्राणि दृष्ट्वा ऽवलोक्य
 श्रियं लातीति श्रीलः । आतो ऽनुपसर्गेकः (३-२-३) स चासौ
 गोपालकृष्णश्चेति तेन रससंग्रहः, = रसानां = पारदयोगानां
 संग्रहः क्रियते । अनेकशस्तन्त्राणि दृष्ट्वा रससंग्रहः क्रियते—
 अनेन निबध्यमान ग्रन्थे स्वकपोलकल्पनानिरासः कृतः ॥ २ ॥

भाषा—गुरु के चरणों में प्रणाम कर तथा अनेक शास्त्रों
 को देख मैं गोपाल कृष्ण रसों का संग्रह करता हूँ ॥ २ ॥

सिद्धयोगाश्च ये केचित् कृतिसाध्या भवन्ति हि ।

एकीकृत्य तु ते सर्वे लिख्यन्ते यत्नतो मया ॥ ३ ॥

सिद्धयोगा इति—हि = निश्चयेन ये केचित् कृतिसाध्याः =
 निर्मातुं शक्याः सिद्धानां = प्रसिद्धवैद्यानां, योगाः = प्रयोगाः,
 सिद्धाः = प्रसिद्ध । वा योगाः; भटिति निश्चितगुणकरत्वेन, ते सर्वे
 यत्नतः; एकीकृत्य = संगृह्य मया लिख्यन्ते, कृतिसाध्याः सिद्धयोगाः
 इति पदद्वयेन रससंग्रह इति पूर्वोक्तपदस्य पुनरुक्तिनिरासः ॥३॥

भाषा—निश्चित गुण कर जो योग बनावे भी जा सकते हैं,
 उन सब को यत्न से एकत्र कर मैं यहां लिखता हूँ ॥ ३ ॥

तत्र रसप्राधान्यमाह—

अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः ।

क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥ ४ ॥

प्रायः सर्वेषां काष्ठौषधीनां सर्वत्र दुर्लभत्वात्, कटुतिक्तास्वाद-

वत्वात्, मात्राधिक्यात्, सुकुमारवृद्धबालवनितादीनामरुचिकरत्वात्, बहुकालमविकृताऽनवस्थानाच्च श्लोकत्रयेण रसप्रयोगाणां सर्वौषधेभ्यः श्रेष्ठतां विवृण्वन्नाह-अल्पमात्रेति-अल्पया मात्रया, उपयोगो व्यवहारो यस्य तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् । अरुचेरप्रसङ्गत इति स्वादहीनत्वादल्पमानत्वादरुचेरप्रसङ्गोऽनवसरः । क्षिप्रमौषधान्तरापेक्षया त्वरितम्—आरोग्यदायित्वात्—रुज् हिसायाम्, रुज्यते, अनेन रोगः—‘रोग व्याधिगदामयाः’ इत्यमरः । न रोगो ऽरोगः । अरोगस्य भावः कर्म वा, आरोग्यम् । तद्वदातीति तच्छीलमारोग्यदायो तस्य भावस्तस्मात् समूलव्याधिघातकत्वा दित्यर्थः ।

‘अचिराब्जायते देवि शरीर मज्जरामर मिति रसार्णवोक्तेः ।’ औषधेभ्यः—‘वैद्यो व्याधिं हरेद्येन, तद्द्रव्यं प्रोक्तमौषधम्’ । रसः पारदः । काष्ठौषधो नागे नागो वङ्गे ऽथ वङ्गमपि शुल्वे शुल्वं तारे तारं कनके कनकं च लीयते सूते । इति रसहृदयो क्तेः (अ० १. श्लोक ४१.) सर्वौषधीनां रसे लीनत्वाभिधानात् । रसनात्सर्वधातूनां रस इत्युक्तेश्च ॥ ४ ॥

भाषा—छोटी मात्रा में व्यवहार तथा स्वाद हीन होने से, अरुचि कर न होने जल्दी रोग को नाश कर होने से अन्य औषधों की अपेक्षा पारा उत्तम है ॥ ४ ॥

सांध्येषु भेषजं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।

असाध्येष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥५॥

कारणान्तरमाह—साध्येष्विति—तत्त्ववेदिना व्याधेः साध्या साध्यनिदानज्ञानवता । साध्येषु साधयितुं शक्येषु रोगेष्विति

शेषः । सर्वं भेषजमीरितं निर्दिष्टम् । 'साधनं नत्वसाध्यानां
व्याधीनामुपदिश्यत' इत्युक्तेः । रसश्च—

'भक्षणात्परमेशानि ! हन्ति तापत्रयं रसः' इति रसार्णवोक्तेः ।
असाध्येष्वपि दृष्टारिष्टेष्वपि दातव्यो ऽतो रसः श्रेष्ठ उच्यते ॥५॥

भाषा—निदानज्ञ साध्य रोगों में ही सब औषधों का प्रयोग
उचित समझते हैं पारद के योग असाध्य रोगों में भी दिये
जाते हैं अतएव पारा सब से उत्तम है ॥ ५ ॥

हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः ।

वद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥६॥

अन्यदपि । हत इति रस इत्यनुवर्त्तते हतो मारितो जर
व्याधिं = जरा मकालवलीपलित खालित्यरूपा मेव व्याधिरोगं हन्ति ।
तथा हि—अल्पे वयसि पलितं केशपतनं, श्रथत्वं कृमिव्याप्तत्वं वा
दन्तानामानाहः, नातिश्रमे क्लान्तता, क्लीबता, शुक्रपतनं, स्त्रीणां च
प्रथमतुर्दर्शनविलम्बश्चेत्यादीनि लक्षणानि भवन्ति जराया
श्चुल्लिकाग्रन्थिरसस्थाल्पस्रवणात् । मकरध्वज सेवनाच्च भवति तत्
स्रवणमिति निवर्त्तन्ते तानि । उक्तं च रसार्णवे—

'अचिराज्जायते देवि ! शरीरमजरामरम् ।

मनसश्च समाधानं रसयोगादवाप्यते' ॥१-२॥

मूर्छितः = मर्दनादिष्ट भैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् तन्मूर्च्छनम्, कज्ज-
लाभो यदा सूतोविहाय घनचापलम् मूर्छितस्तु तदा
क्षेयो नाना वर्णोऽपि च कचिदिति चायुर्वेदप्रकाशः ॥३॥

नानावर्णो भवेत्सूतो विहाय घनचापलम् ।

लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि ॥

इति रसेश्वर दर्शनम् ॥

अव्यभिचरितव्याधिघातकत्वं मूर्च्छनेति रसेन्द्रचिन्ता-
मणिः ॥ २-१॥ सूक्ष्मदर्शकयन्त्रेणापि पारदकणानामदृश्यत्वमिति,
अन्ये । व्याधिघातकः = व्याधीनां घातको हन्ता, वद्धः = 'जारये-
त्सर्वरत्नानि वद्धः खेचरतां नयेत्' । र. अ. १११५१ 'कोट्यायुर्जीवितं
तस्य खेचरत्वं च लभ्यते' । आनन्दकन्दः २३-४७४। खेचरत्वाणिमा-
द्यन्तु येन वद्धस्तु सूतकः । गोरक्षसंहिता १-५१। खेचरतां = चरतीति
चरः पचाद्यच् । खे, आकाशे चरः, हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् ।
तस्य भावस्तत्त्वं ताम् । धत्ते = करोति, अतः सूतादन्यः कृपाकरः =
दयाकरः, कः ! न कोप्यस्तीत्यर्थः । पारदस्य विशेष महिमा तु-गोरक्ष-
संहिताप्रथम पटले रसरत्नसमुच्चय प्रथमाध्याये च दृष्टव्यः ।

रसो वै सः रसं ह्येवाऽयं लब्धवानन्दो भवतीति । र. इ. द. ।
अनेन रसस्येश्वरत्वं दर्शितम् ॥ ६ ॥

भाषा—पारद भस्म वृद्धावस्था रूप व्याधि को दूर करता है ।
मूर्च्छित (पर्पटी) पारद रोग को नाश करता है । वद्ध पारद की
गोली मुख में रखने से आकाशचारी होता है । अतः पारे से
अधिक गुणकर कौन औषध है ॥ ६ ॥

अथ रसपर्यायमाह

रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।

शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥ ७ ॥

शास्त्रे व्यवहारार्थं श्लोकद्वयेन रसस्य पर्यायानाह-रसेन्द्र
इति । रसेन्द्रो रसाना मिन्द्रः, पारदः = रोगपङ्काद्विधमग्नानां पारदानां । सूतः = देहलोहमयीं सिद्धिं सूते इति सूतः ॥७॥

पारे के सात नाम हैं—रसेन्द्र, पारद, सूत, सूतराज, सूतक,
शिवतेज और रस ॥ ७ ॥

मतान्तरम्—

शिवबीजं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।

एतानि रसनामानि तथाऽन्यानि यथा शिवे ॥८॥

तथा अन्यानि यथा शिव इति-ये शब्दाः शिवे महादेवे वर्तन्ते
ते पारदेऽपि बोध्या इत्यर्थः । यथा महेशः—इत्यादिः । सम्प्रति
रसः = चीन, स्पेन-अमेरिकातः समायाति । स्पेनदेशे गम्भीर कूपे-
भ्योऽस्य निष्पत्तिर्भवति । जलापेक्षया पारदस्य घनता १३ $\frac{१}{३}$ ।
अतएवास्य विशिष्ट गुरुत्वम् १३।५६।३५७° तापमात्रायामुत्पतति ॥

॥ ८ ॥

भा० शिवबीज, रस, सूत, पारद, रसेन्द्रक; ये नाम पारे के हैं,
तथा जितने नाम शिव के हैं वे सब पारे के भी वाचक हैं ॥८॥

अथ रसलक्षणम्—

अन्तः सुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाशः ।

शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्मसि-
द्धौ ॥ ९ ॥

रसेन्द्रसारसंग्रह

रसस्य* परीक्षणमाह = रसरत्नप्रदीपिकायाः—रसकामधेनौ
 -अन्तरिति-अन्तर्मध्ये सुनीलः—शोभननीलवर्णः । बहि = बाह्ये,
 उज्ज्वलो रजत इव श्वेतश्चाकचक्यवान् । अयं सर्व लोहेषु एकाकी
 द्रवरूपो गन्धास्वादहीनश्च १३५०° तापमात्रया विरूपो धूलिका-
 वदुड्डीयते, मुक्तवाते च स्थितः न याति विकृतिं प्रवाते तप्तश्च रक्त-
 वर्णो भवति, अत्युष्णतायां तद्रक्तवर्णं नश्यति, हरिद्रायुना, गन्ध-
 केन, विष्णुपदामृतेन चास्य विशिष्टा प्रीतिः । पत्रे चालितश्च न तत्र
 लगति न वा विकरोति । ३६ सेन्टिग्रेडतापे शीतलीकृतो घनवर्द्ध-
 नीयः कर्तन योग्यः सूत्रनिर्माणयोग्यश्च कठिनो भवति । मध्याह्नसूर्य-
 प्रतिमप्रकाशः = मध्याह्न सूर्यस्य प्रतिमा उपमानं प्रकाशः, उज्ज्व-
 लता यस्य सः, एतल्लक्षणलक्षितः पारदः शस्तः शोधनादावित्यर्थः ।
 अथ इति शुद्धपारद लक्षणानन्तरं धूम्रः कृष्णमिश्रलोहितः परि-
 पाण्डुरः = परि सर्वतः पाण्डुरः पीत सम्मिलितशुक्लः । चात् चाक-
 चक्य रहितः पत्रेचालितश्चतत्ररेखां करोति, इत्यादि ज्ञेयम् ।
 चित्रः = नानावर्णं युतोऽनेक धातुसंसर्गादित्यर्थः ॥ ६ ॥

भा० जो अन्दर से सुन्दर नीली आभा वाला और बाहर से उज्ज्वल हो, दोपहर के सूर्य के समान दीप्तियुक्त हो, वह पारा रसकर्म की सिद्धि में उत्तम माना गया है परन्तु जो पारा धुँआ के से रंग वाला वा सर्वतः पीलापन लिये श्वेत रंग का वा चित-कवरे रंग का हो उसे रसकर्म में कभी न लेना चाहिये ॥ ६ ॥

* श्रूयते—Edward Halse कृतं पारद खनिज विषये गवेषणा-युतं पुस्तक मस्तीति ।

अथ रसदोषानाह—

नागो वज्रो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।

असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात्पारदे स्थिताः ॥१०॥

रसस्य दोषानाह-नागइति नागः सीसकः । निसर्गाः स्वाभाविकाः
अत्रायंभावः—विशिष्ट भूगर्भं क्रियया खनिजा एकत्र समुद्भवन्ति,
यथा-यत्रसुवर्णं समुद्भवति तत्र नियमेन सित स्वर्णं रजतं च । यत्र
नागः तत्र रजतं, यत्र ताम्रं तत्र गन्धः, यत्र सूतः तत्र गन्ध नाग
वज्रं चपलादयः, एवं सुवर्णं सितस्वर्णं* रजतानाम्, रजतनागयोश्च
परस्परमेकखनि प्रभवत्वान्नैसर्गिको भ्रातृभावः ॥ १० ॥

सीसा, वंग, मल, अग्निगुण, चञ्चलता, विष, गिरि, अस-
ह्याग्नि ये आठ महादोष पारे में स्वाभाविक होते हैं ॥ १० ॥

व्रणं कुष्ठं तथा जाड्यं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।

मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रमान्नृणाम् ॥ ११ ॥

अशोधित नागादि सम्पर्कदूषित पारद प्रयोगे दोषानाह-
व्रणमिति—जाड्यमिति जल अपवारणे चुरादिः । जलयतीति
जलः पचाद्यच् । डलयोश्चैकत्वस्मरणाज्जडइति मोहादिष्टानिष्ट
ज्ञानरहितो जडइति कथ्यते तस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । वीर्यस्य
नाशनमनियतवीर्यच्युतिः । नाग वज्रादि द्वित्रेषु मिलितेषु व्रणाद-
योऽपि तथैव सम्भवेयुः । अत्र विशेषस्तु—आनन्दकन्द २ उल्लासे
४२ श्लोकतो ज्ञेयः ॥११॥

* प्लाटिनम् ।

यदि अशुद्ध पारा खाया जाय तो पारे में जो सीसा मिला हुआ है उस दोष से शरीर में व्रण हो जाते हैं, वंग-दोष से कुष्ठ, मल-दोष से जड़ता, अग्नि-दोष से दाह, चञ्चलता-दोष से वीर्य-नाश, विष-दोष से मृत्यु, गिरि-दोष से जड़ता, असह्याग्नि-दोष से फोड़े आदि रोग होते हैं ॥११॥

तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याद्विषजां वरः ।

शुद्धोऽयममृतः साक्षादोषयुक्तो रसो विषम् ॥ १२ ॥

दोषहीनो यदा सूतस्तदा मृत्युज्वरापहः ।

शुद्धोऽयममृतः साक्षाद् दोषयुक्तो रसो विषम् ॥ १३ ॥

तस्मादिति—अशुद्धपारदसेवनजनितव्रणादिदोषनिवृत्त्यर्थं रसस्य शुद्धिः कार्येत्यर्थः। भिषजाम्बरः = रसशोधने निपुणः। अयं-रसः शुद्धः नागवङ्गादिदोषहीनः साक्षादमृत इति—

‘जरारूजं तथा मृत्युं जयेन्नैवात्र संशयः’ गोरक्षसंहिता प. १ श्लो० ११० ।

अचिराज्जायते देवि शरीरमजरामरम्। मनसश्च समाधानं रसयोगादवाप्यते । र. अ.प. १-२१.।

इत्यादिविशेषस्त्वत्र गोरक्षसंहिता प्रथम पटल, रसार्णव प्रथम पटलादिभ्यो ज्ञेयः ।

दोषयुक्तः = नागादि दोषयुतपर्पण्यादिसप्तकञ्चुकयुतश्च, विषं साक्षाद्विषमित्यर्थः ॥१२-१३॥

अतएव पारे की अच्छीप्रकार शुद्धि करना सुवैद्य का कर्त्तव्य-

है । शुद्ध पारा साक्षात् अमृत ही है और यदि अशुद्ध हो तो वही विष के समान है ॥ १२ ॥

पारा जब दोषों से रहित होता है तब वह मृत्यु और रोगों को दूर करता है । शुद्ध साक्षात् अमृत है और दोषयुक्त विष है ॥ १३ ॥

अथ रसशोधनम्—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पारदस्य विशोधनम् ।

रसो ग्राह्यः सुनक्षत्रे पलानां शतमात्रकम् ॥

पञ्चाशत् पञ्चविंशद्वा दश पञ्चैकमेव वा ।

पलाद्वीनो न कर्त्तव्यो रससंस्कार उत्तमः ॥ १४ ॥

मतान्तरम्—

शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशदशैव च ।

पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाद्वी कर्षमेव च ॥ १५ ॥

कर्षान्न्यूनो न कर्त्तव्यो रससंस्कार उत्तमः ।

प्रयोगेषु च सर्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥

रसशोधने-दीक्षादिविधा न न्तु- आनन्दकन्दतृतीयोऽस्मात्
ज्ञेयम् । सुनक्षत्र इति पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते च लग्ने सौम्य ग्रहे क्षिते
स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः । इत्यादिः र. अ. प. २
श्लो० ४८ तो 'ज्ञेयम् । पलानां शतमात्रकमिति—इतोऽधिकमपि
सत्यावश्यके ग्राह्यमेव । कर्षान्न्यून इति ततो न्यूनस्य संस्कारकरणे

अल्पावशिष्टस्य सूतस्य न कार्यकारिता स्यात् । यथालाभं
प्रयोजनानुरूपम् ॥ १४-१६ ॥

अब पारे की शोधन-विधि कहते हैं—शुभ नक्षत्र में सौ पल,
पचास पल, पच्चीस पल, दस पल वा पांच पल पारा ले । अथवा
एक पल ही ले । पल से कम पारे का शोधन करना उत्तम नहीं
होता ॥ १४ ॥

सौ पल, पचास पल, पच्चीस पल, दश पल पांच, पल, एक
पल, आधा पल वा एक कर्ष । एक कर्ष से कम पारे का संस्कार
करना उत्तम नहीं । औषधप्रयोगों में जितना पारा लिखा हो
उतना शुद्ध पारा डाले ॥ १५-१६ ॥

शुभेऽहि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात् सम्यक् कुमारीवटु-
कान्चनञ्च । सुलौहपाषाणसमुद्भवेऽस्मिन् दृढे च
वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥ १७ ॥

सुतप्तखल्ले निजमन्त्रयुक्तां विधाय रक्षां स्थिरसारबुद्धिः ।

अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः समाचरेत् कर्म रसस्य तज्ज्ञः १८

शुभेऽह्नीति—सुलौहपाषाण समुद्भव इति शोभन लौहजे
शोभन पाषाणजे चेत्यर्थः । ताम्रजं कान्तजंवापि खल्वन्तु स्वर्णं
लेखितम् । आ. कन्दः ४-१० ।

खल्वयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः ।
षोडशांगुलिकोत्सेधा नवाङ्गुलिकार्धस्तरा । उत्सेधेन नवांगुलः
खलुकला तुल्यांगुला यामवान् । विस्तरेण दशाङ्गुलोऽथ मुनिभि-

निम्नस्तथैवाङ्गुलैः । पाल्यां वृचङ्गुल विस्तरश्च मसृणोऽतीवार्ध
चन्द्रोपमो घर्षो द्वादशकाङ्गुलश्चतदयं खल्वो मतो मर्दने ।

२० ह० टी० २-४

निजमन्त्रयुक्तामिति अघोरमन्त्रयुक्ताम् । स्थिरसार
बुद्धिरिति-अज्ञानाद्वा निरारम्भात् तथा चित्तविपर्ययात् ।

अश्रद्धधानात् शास्त्रार्थे दारिद्र्यादप्रतिश्रयात् ।

औषधानामलाभाच्च दैवतानां च विघ्नतः । असाहाय्याद-
सङ्गतात् । सन्तोषादप्यविश्वासात् इन्द्रियाणां प्रसङ्गतः ।

रसं रसायनं मन्त्रं न सिद्धोत्कारणैरेभिर्यदन्यच्च क्रिया-
न्तरम् । रसोपनिषत् १६ अ० २८५-२८६ । इति रसशोधनं
स्थिरबुद्धिना विधेयमिति भावः ॥ १७-१८ ॥

शुभ दिन में प्रातःकाल परमात्मा का चिन्तन कर कुमारी
और बालक की पूजा कर उत्तम लौह के या पत्थर के बने
अन्दर से चार अंगुल गहरे, दृढ़, तपे हुए खरल में मन्त्र के
सहित रक्षा कर स्थिर एवं उत्तम बुद्धि वाला विद्वान् वैद्य शिव-
परमात्मा में भक्ति रखता हुआ एकाग्रमन हो पारे के कर्म
आरम्भ करे ॥ १७-१८ ॥

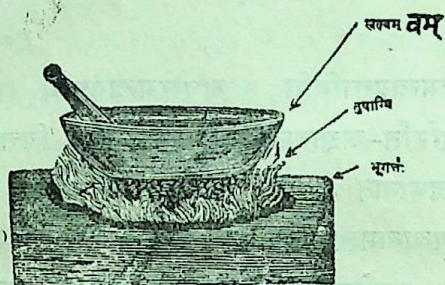
तप्तखल्लक्षणम्—

अजाशकृत् तुषाग्निञ्च भूगर्त्तं त्रितयं क्षिपेत् ।

तस्योपरि स्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥१९॥

तप्तखल्व लक्षणे—अजाशकृत्, तुषा—धान्यादितुषा, अग्नि-
श्चेति त्रयं, भूगर्त्तं भूमौ निमिते खाते (२० इ० चि० अ० ३-८६) ॥१९॥

तप्तसङ्ख्यन्त्रम्

बकरी की मींगनें, तुप और अग्नि इन तीनों को पृथ्वी में छोटा गढ़ा खरल के अनुसार खोद कर डाल दे । आग लग जाने पर उस पर खरल रख दे । इसे ही तप्तखल्ल कहते हैं ॥१६॥

अथ (अघोर) रक्षामन्त्रः—

अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोराघोरतरेभ्यश्च ।

सर्वतः सर्व सर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥२०॥

यद्यपि विहायापि रक्षामन्त्रं पारदगुणाः प्रत्यक्षीभवन्त्येव, तथापि—अग्नौकपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयेत् भृगूणामङ्गिरसांघर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्माकपालानि सन्तापयति । तत्र च नियमः क्रियते—एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति (महाभाष्य प्रथमाह्निकम्) । एवमघोरमन्त्रेणाभि मन्त्रणं गुणप्रकर्षाय विशेषतः स्यादित्यभिप्रायेणाह—अघोरेभ्य इति ॥ २० ॥

इस मन्त्र का जप तथा चिन्तन कर पारा शोधे । यह रक्षामन्त्र है ॥ २० ॥

अथ रसनिगडः—

स्तुह्यर्कसम्भवं क्षीरं ब्रह्मबीजञ्च गुग्गुलुः ।

सैन्धवं द्विगुणं मध्वं निगडोऽयं महोत्तमः ॥ २१ ॥

रसनिगडमाह स्तुहीति—स्तुही-थोहर इति, अर्कः=आंक इति, एताभ्यां सम्भवं क्षीरं=दुग्धं, ब्रह्मबीजानि=पलाशबीजानि (ढांक के बीज) गुग्गुलुः, सैन्धवं=लाहौरी नमक इति पञ्चानामपि मिलितानां रसापेक्षया द्वैगुण्यं रसे प्रक्षिप्य तप्तखल्वे मध्वं=घर्षणीयमिति पूर्वे टीकाकृतः । सैन्धवं द्विगुणं द्विभागं, अर्कं क्षीरादीनां प्रत्येकमेकोभागः सर्वस्मात्पारद षोडशांशमादाय तप्तखल्वे मर्दनीयम् । भिषग्विमर्दयेच्छूर्णं मिलितैः षोडशांशतः (२० इ० चि० ३-६) इति नियमादितिकेचित् ।

अयं महोत्तमो महत्सु मान्येषु निगडेषूत्तमो निगडः सूतबन्धनं नाम ।

अन्दुकी निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री । स्तृणिःस्त्रियाम् (अमरः)

अत्र मूलन्तु—गुग्गुलुं ब्रह्मबीजानि तैस्तुल्यं चैव सैन्धवम् । स्तुह्यर्कपयसामध्वं निगडोऽयं महोत्तमः । इति रसरत्नाकरः । ॥ ७-१० ॥ ॥ २१ ॥

गूगल ढांक के बीज १-१ भाग, सैन्धा २ भाग इनको सैन्ध और आंक के दूध से मर्दन करे, यह उत्तम निगड=रसबन्धन है ॥ २१ ॥

अथ साधारणशुद्धिः—

षोडशांशैर्भिषक् चूर्णैरेकत्र मर्दयेद्रसम् ।

प्रत्येकं प्रत्यहं दत्वा सप्तवारं विमर्दयेत् ॥ २२ ॥

रसशोधनाय कियन्मानं द्रव्यं देयमिति परिभाषामाह षोडशांशैरिति-रसशोधनद्रव्याणां सोऽष्टैरित्यादीनां षोडशांशैरसापेक्षया कलाभागैः प्रत्येकं द्रव्यं च प्रत्यहं नूतनं दत्वा एवं सप्तवारं विधानतः तत्र तत्र प्रोक्तप्रकारेण मर्दयेत् । तथा च—

रसस्य षोडशांशेन द्रव्यं युञ्ज्यात्पृथक् पृथक् ।

द्रव्येष्वनुक्त मानेषु मतं मानमिदं बुधैः । आ.प्र.अ.१.श्लो.४७ ।

सर्वं सूतकलांशं च तप्तखल्वे रसं क्षिपेदिति । आ.कं. ४-२६ ।

शा.ध.रे.तु-‘ततः क्षिप्त्वा रसं खल्वे रसादर्धञ्च सैन्धवम् ।’

एवम्—एतैरससमैः स्तब्धसूतो मर्द्य स्तुषाम्बुना । अत्र सैन्धवस्यार्धभागः । राजीरसोनादीनाञ्च रससमानतोक्ता ॥ २२ ॥

जिस प्रमाण पारद का शोधन करना हो उसका १६ वां भाग शोधन द्रव्य चूर्ण के १-१ को प्रतिदिन डालकर ७ दिन मर्दन करे । प्रतिदिन उष्ण कांजी से धोवे ॥ २२ ॥

विशेषशुद्धिमाह—

सोऽष्टैर्निशेष्टकाधूम-जम्बीराम्बुभिरादिनम् ।

मर्दितः काञ्जिकैर्धौतो नागदोषं रसस्त्यजेत् ॥ २३ ॥

नागाद्यष्टदोष-पर्पट्यादिसप्तकञ्चुकनिवारणार्थमाह-सोऽष्टैरिति-ऊर्णा=मेषादिलोम तेषांच अस्म आह्वम् । दग्धोर्णा इति

(र.र.११-१२) दर्शनात् । निशा=पीता (हरिद्रा) इष्टका= पक्वोष्टका तस्याः पांशुचूर्णम् । ईट इति मृत्तिकानिर्मितगृहभित्ति निर्माणोपकरणम् । धूसं=गृहधूसम् । जम्बीराम्बु†=तदाख्य निम्बुस्वरसः । एतैरूर्णादिभिर्मिलितैः शोध्यमानरसस्य षोडशांश-मानं । 'मिलितैः षोडशांशत' इत्युक्तेः शा.ध.रे. तु- 'एतैरससमैस्त-वृद्धितः' रससमानतोक्ता । आदिनं-दिनमेकमय्योदीकृत्य मर्दितः पुनस्तप्तकाञ्जिकैर्मृत्पात्रे धौतः=क्षालितो रसो नागदोषं सीसक संसर्गजं दोषं ब्रणादिकरं त्यजेत् । शा.ध.टी. गूढार्थदीपिकायान्तु —तत्रेण काञ्जिकेनाथशुक्तेनोष्णोदकेनवा । इति तत्रादिना क्षालनमुक्तम् ॥२३॥

ऊन जली हुई, हल्दी, ईट का चूर्ण, रसोई घर का धुआँ, जम्बीरी नीबू का रस; इनसे पारे को मिलाकर दिनभर मर्दन कर काञ्जी से धो दें तो पारे का नागदोष छूट जाता है ॥२३॥

विशालाङ्गोष्ठचूर्णेन वङ्गदोषं विमुञ्चति ।

राजवृक्षो मलं हन्ति चित्रको वह्निदूषणम् ॥२४॥

चाञ्चल्यं* कृष्णधुस्तूरं त्रिफला विषनाशिनी ।

कटुत्रयं गिरिं हन्ति असह्यगिर्न त्रिकण्टकः ॥२५॥

† जम्बीराद्यभ्लेनसहमर्दनात्सीसकादयोघातवस्त्वत्रद्रवन्ति प्रक्षालिताश्चकाञ्जिकेनापगच्छन्ति नच पारदस्य लेशोऽपि विक्रियतेऽतः पारदशुद्धिर्भवति ।

* ओजोनारव्यवाते Glass न संसर्गात्पारदचाञ्चल्यं सर्वथा नश्यति पारदश्च लग्नो भवति ।

प्रतिदोषं कलांशेन तत्तच्चूर्णं सकन्यकम् ।

उद्धृत्योष्णारनालेन मृत्पात्रे क्षालयेत् सुधीः ।

एवं संशोधितः सूतः सप्तकञ्चुकवर्जितः ॥२६॥

विशाला इन्द्रायन इति तस्याःमूलम् । अङ्कोटः = अङ्कोल इति
ख्यातः तस्य त्वग् ग्राह्या । राजवृक्षः = अमलतास इति तस्य फल-
मञ्जेति पूर्वे टीकाकृतः । 'राजवृक्षस्य मूलेन मदयेत्सह कन्यया' इति
आ.वे.प्र.१-५७ । तत्र राजवृक्षमूलस्य त्वक् सूतषोडशांशा ग्राह्या ।
चित्रकः प्रसिद्धः । कृष्णधुस्तूरत्रिफले तथैव । कटुत्रयं = शुण्ठी
मरिच पिप्पल्यः । त्रिकण्टको = गोक्षुरकः । प्रतिदोषं = नागाद्यष्ट-
प्रत्येकं दोषम् । कलांशेन = षोडशांशेन मानापेक्षया एको भाग
औषधस्य रसस्य षोडशभागा इत्यर्थः । तत्तच्चूर्णं = तेषां तेषां पृथगष्ट
दोषहराणां वस्त्रगालितं चूर्णं ज्ञेयम् । सकन्यकं = घृतकुमारी
स्वरसयुतं तन्मानं च यथोपयुक्तम् । र.इ.चि.मणौ तु-कन्योपयोगः
क्वचिदपेक्षितो न, सवन्नेति तत एव ज्ञेयम् । ३-१०-१३ । अत्र-प्रति-
दोषम्, आदिनम्, तत्तच्चूर्णम्, सकन्यकम्, उष्णारनालेन मृत्पात्रे
क्षालनमेते वाक्यांशा अष्टवपि दोषेषु सम्बध्यन्ते । एषा च शुद्धि-
रातपे तप्तखल्वे वा भवति । त्रिदिनं मर्दयेत्सूतमातपे निक्षिपेद्
दृढमिति रसकौमुदी ।

तप्तखल्वप्रकारस्तु—'कृत्वा खल्वकृतिं चुलीमङ्गारैः परिपूरि-
ताम् । तस्यां निवेशितं खल्वं पार्श्वे भस्त्रिकया धमेत् । रसेन मर्दिता
पिष्टिः चारैरम्लैश्च संयुता । प्रद्रवत्यतिवेगेन स्वेदिता नात्र संशयः ॥

कृतःकान्तायसा सोऽयं भवेत्कोटिगुणोत्तरः ।' (रसेन्द्रचूडामणि-
५.१०-११ ॥)

उत्थापनाऽवशिष्टन्तु चूर्णं पातनयन्त्रके । धृतोर्ध्वभाण्डे संलग्नं
संहरेत्पारदं भिषक् । र.इ.चि.३-१६-प्रकरणसारश्चानन्दकन्द २३
उल्लास १४ श्लोकतः २० श्लोकपर्यन्तादनूदितो ज्ञेयः ।

धातवो रससंश्लिष्टा यदा विष्णुपदामृतम्

गृह्णन्ति हि तदा तेषां कश्चिद् भागोऽवशीर्यते

ततश्चूर्णत्वमापन्ना रसमाच्छादयन्ति ते

तेनावरणं साम्येन धातवः सूतसङ्गताः

कञ्चुकाख्यां भजन्तीति प्राच्यपाश्चात्यसम्प्रतिः* ॥ र.त.त.५.

श्लो.११-१२ । युगपत्सप्त कञ्चुका हरणंच—

कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः

कृतैःकषायैर्बृंहतीविमिश्रितैः ।

फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो

दिनत्रयं सप्तमलैर्विमुच्यते ।

(आ-प्र-अ-१.श्लो.६२.) ॥२४-२६॥

इन्द्रायन और अङ्कोठ के चूर्ण से पारा घोटें तो बंगदोष छूट

* Impure mercury, when shaken with air yields a black powder, caused by the oxidation of the metallic impurities, and the film of the oxideincloses a small globule of the liquid metal (chemistry by H.E. Roscoe and eschorlemmer F.R.S.)

जाता है। अमलतास के मूल के चूर्ण से पारे मर्दन करें तो पल दोष नाश होता है। चीते के चूर्ण से घोटें तो पारे का बहि-
दोष दूर होता है ॥ २४ ॥

काले धतूरे के रस से घोटें तो पारे का चाञ्चल्यदोष दूर होता है। हरड़, बहेड़ा, आंवला-इनके चूर्ण से घोटें तो पारे का विष दूर होता है। सौंठ मिर्च और पीपल के चूर्ण से घोटें तो पारे का गिरि दोष दूर होता है। गोखरू के चूर्ण से घोटें तो असह्याग्नि दोष दूर होता है ॥ २५ ॥

प्रत्येक दोष को दूर करने के लिए पारा एक भाग हो तो औषधों का चूर्ण पारे का सोलहवां भाग होना चाहिये, उसमें धीकुमार का रस डालकर घोटा जाता है। दिनभर मर्दन करने के पश्चात् मिट्टी के पात्र में पारे को डालकर गरम कांजी से धो डालें। कम से कम तीन बार ऐसे ही करना चाहिए। इस प्रकार से शोधित पारा सातों कञ्चुकों से रहित हो जाता है ॥ २६ ॥

श्रीखण्डं देवकाष्ठञ्च काकजङ्घाजयाद्रवैः ।

कर्कोटीमूषलीकन्या-द्रवं दत्त्वा विमर्दयेत् ।

दिनैकं पातयेत् पश्चात् तं शुद्धं विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

श्रीखण्डमिति—रसइत्यनुवर्तते। श्रीखण्डं = श्वेतचन्दनम्, देव-
काष्ठं = देवदारु, काकजंघा = गुञ्जा रसकामधेनौ काकतुण्डी जया-
द्रवैरिति एतत्पद्यपर्याये काकतुण्डी पदस्य गुञ्जार्थकत्वात्, जया
= जयन्ती, कर्कोटी = वांभककोड़ा इति, मुशली = तालमूली, कन्या

पारदः

२१

= घृतकुमारी । मिलितानां द्रव्याणां रसापेक्षया षोडशांशं दत्त्वा-
 एकं दिनं मर्दयेत् । ततः पातयेत् = ऊर्ध्वं पातयेदित्यर्थः । रसशो-
 धन मतान्तरेषु सति विशेषविधिनिषेधाभावे तप्तखल्वे मर्दनं, शोध-
 नद्रव्य चूर्णं रसापेक्षया षोडशांशं देयम् । मृत्पात्रे उष्णकाञ्चिकैः
 क्षालनं च सर्वत्रकर्त्तव्यम् ।

पारदशोधनस्य सरल प्रकारः—

रसेश्वरं समसुधा रजसा मर्दयेत् त्र्यहम्
 ततो द्विगुणवस्त्रान्तर्गालितं खल्वके न्यसेत्
 रसोनं निस्तुषं तुल्यं तदर्धं लवणं हरेत्
 तत्कल्के मर्दयेत्सूतं यावदायाति कृष्णताम्
 कृष्णं कल्कं परित्यज्य तथा प्रक्षाल्य युक्तितः
 एव मेकेन वारेण रसेन्द्रः शुद्धिमाप्नुयात् ।

(र.त.त.५.श्लो.२७.२६) ॥२७॥

श्वेतचन्दन का चूर्ण, देवदारु का चूर्ण, काकजङ्घा का रस,
 जयन्ती का रस, बांभककोड़ा का रस, मूसली का रस, घीकुमार
 का रस; इन्हें पारे में डालकर एकदिन घोटें । पश्चात् ऊर्ध्वपातनयंत्र
 से ऊर्ध्वपातन करें । इसप्रकार से शुद्ध पारे को प्रयुक्त करें ॥२७॥

कुमार्या च निशाचूर्णैर्दिनं सूतं विमर्दयेत् ।

पातयेत् पातनायन्त्रे सम्यक् शुद्धो भवेद्रसः ॥ २८ ॥
 कुमार्या चेति—पातयेदूर्ध्वं पातयेत् । तद्यन्त्र प्रकारश्च रसपद्धतौ —
 कृत्वा मृन्मयभाण्डसम्पुटमधः प्रक्षिप्य भाण्डोदरे

२२

रसेन्द्रसारसंग्रह

तुर्यांशार्ककणैर्मनाक्सकरकैः संमर्द्य पिण्डीकृतम् ।
 अन्यस्मिन् रचितोर्ध्ववारिणि मृदा संरुद्धसन्धौ सुधीः
 पक्त्वा त्रिप्रहरं समेन शुचिना भाण्डे तमूर्ध्वं नयेत् ॥ २६ ॥

॥ २८ ॥

भाषा—धीकुमार का रस और हल्दी का चूर्ण इन दोनों से पारे को एक दिन मर्दन करे फिर पातना यंत्र से पातन करे तो पारा ठीक शुद्ध हो जाता है ॥ २८ ॥

मतान्तरम्—

रसस्य द्वादशांशेन गन्धं दत्त्वा विमर्दयेत् ।

जम्बीरोत्थैर्द्रवैर्यामं पाच्य पातनयन्त्रके ।

पुनर्मर्द्य पुनः पाच्यं सप्तवारं विशुद्धये ॥ २९ ॥

रसस्येति—रसस्य = सूतस्य, द्वादशांशेन—रसस्य द्वादशभागाः शुद्ध-
 गन्धस्यैको भागः, रसषोडशांशं जम्बीररसं दत्त्वा, यामं = प्रहर-
 मेकं विमर्दयेत् । ततः पातनयन्त्रके ऊर्ध्वपातनयन्त्रे पाच्यम् । एवं
 पूर्वोक्त प्रकारेण पुनारसद्वादशांशगन्धं कलांशं जम्बीररसं च दत्त्वा
 विमृद्य पाच्यमित्थं सप्तवारं कुर्यात्, रसः शुद्धो भवेत् ॥ २९ ॥

भाषा—पारा एक भाग, शुद्ध गन्धक बारहवां भाग देकर मर्दन करें, पुनः जम्बीरी नीबू के रस से एक प्रहर घोटें । पश्चात् ऊर्ध्वपातन करें । फिर ऊपर के पात्र से पारे को निकाल कर पूर्ववत् पारद से बारहवां भाग गन्धक मिला जम्बीरी नीबू के

पारदः

२३

रस से १ प्रहर घोट्टे उस प्रकार सात बार मर्दन और सात बार ऊर्ध्वपातन करने से पारा शुद्ध होजाता है ॥ २६ ॥

मतान्तरम्—

जयन्त्या वर्द्धमानस्य चाद्रकस्य रसेन च ।

वायस्याश्चानुपूर्व्यैवं मर्दनं रसशोधनम् ॥ ३० ॥

एषां प्रत्येकशस्तावत् मर्दयेत् स्वरसेन च ।

यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥ ३१ ॥

उद्धृत्योष्णारनालेन मृद्भाण्डे क्षालयेत् सुधीः ।

सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्त कञ्चुकवर्जितः ।

जायते शुद्धसूतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥ ३२ ॥

जयन्त्या इति—जयन्त्या = जयायाः, वर्द्धमानस्य—ऐरण्डस्य, वायस्याः वायसी शब्दो हि 'ज्योतिष्मत्यां, काकतुण्ड्यां काकमाच्यां तथैव च वायसी काकजंघायां काक्यां चैव तु पञ्चधा' इति (रा० नि०) पञ्चार्थके वर्तते । अत्र तु काकमाची रसेनैव निर्मलत्वमवाप्नुयात् इति रससारात् (५-११) काकमाची-मको इति ग्राह्य । आनुपूर्व्या—पूर्वपूर्वमनतिक्रम्य इत्यानुपूर्वी तथा मर्दनं रसस्य शोधनं तदित्थं—विचक्षणः—रसशोधनशकुलो यथास्मान् रसमादाय तस्य कलांशं जयन्ती स्वरसं दत्त्वा तप्तस्त्वै रसो यावच्छुष्कतां याति तावन्मर्दयेत् । एवं सप्तवारं जयन्ती रसेन मर्दनम् तत उष्णारनालेन मृद्भाण्डे क्षालनम् ।

औषधस्यौषधस्यान्ते जालयेत्काञ्जिकेन तु (र. सा. ५.१२.)
इत्युक्तेः । प्रतिवारजालनमपि न दोषाय । रसजालनकाञ्जिक
न्तु घटे प्रत्येकवारं संरज्जेत् । शुष्के च काञ्जिके पातनयन्त्रके तत्पा-
तनीयम् । इत्थं पारदस्य सूक्ष्मकरणानामपि क्षतिर्न भवति । एवं
वर्धमानादिभिरपि सप्तवारं कुर्यात् । सर्वदोष विनिर्मुक्तः = नागादि-
दोष रहितः । सप्तकञ्चुकवर्जितः = पर्पट्यादिसप्तकञ्चुकहीनः । सर्व
कर्मसु रसनिर्माणकार्येषु न वादे युज्यते ॥ ३०-३२ ॥

भाषा—पहले जयन्ती के पत्तों के रस से, फिर एरण्ड के पत्तों
के रस से, पुनः अदरक के रस से, पश्चात् मकोय के स्वरस से
क्रमशः मर्दन करने से पारा शुद्ध हो जाता है । पारे को पूर्वोक्त
द्रव्यों में से प्रत्येक के पारद के १६ वें भाग स्वरस से तब तक
घोटे जब तक कि स्वरस सूख जाय । इस प्रकार सात बार एक २
के रस से घोटना चाहिये । पश्चात् प्रतिवार इस पारे को मिट्टी
के पात्र में डाल कर गरम कांजी से धोवे । इस प्रकार वह सब
दोषों से रहित होकर और सात कञ्चुकों से छूटकर शुद्ध हो जाता
है । इसे सब कर्मों में प्रयुक्त कर सकते हैं ॥ ३०-३२ ॥

मतान्तरम्—

निशेष्टकाधूमरजोऽम्लपिष्टो विकञ्चुकः स्याद्वि ततश्च सोर्णः ।
वरारनालानलकन्यकाभिः सत्र्युषणाभिर्मृदितस्तु स्रतः ॥३३॥

निशेति—निशा = हरिद्रा, इष्टका = इष्टकापांशुः, धूम-
रजः = गोपानसीधूमरजः, अम्लं = जम्बीरादि । एतैः षोडशांशैः-

स्तप्तखल्वे, पिष्टो = घृष्टो रस = उष्णारनालेन मृद्भाण्डे चालितः
 ततः सोर्ण = ऊर्णा भस्मना युतो वरा = त्रिफला आरनालः = का-
 खिकः, कन्यका = घृतकुमारी, सत्र्यूषणाभिः त्र्यूषणं = त्रिकटु तेन
 सहिताभिरूर्णाभस्मादिमिलितं रस षोडशांशं देयम् । मृदितः
 सूतः । एकं दिनमिति ज्ञेयम् । ततः पूर्ववत्प्रचालनम् । विकञ्चुको
 = नागादिदोषहीनः पर्पट्यादिकञ्चुक रहितश्च स्यात् ॥ ३३ ॥

भाषा—हल्दी का चूर्ण, ईंट का चूर्ण, रसोई का धुआं तथा
 नींबू आदि किसी अम्लरस से मर्दन कर कांजी से धोने के पश्चात्
 ऊन का भस्म त्रिफला का चूर्ण, कांजी, चीते का चूर्ण घीकुमार
 का रस, त्रिकुटा का चूर्ण, पारद के १६ वें भाग इन सब द्रव्यों से
 पारे को मर्दन करे तो पारा शुद्ध और कञ्चुक-रहित हो जाता
 है ॥ ३३ ॥

मतान्तरम्—

दिनैकं मर्दयेत् सूतं कुमारीसम्भवद्रवैः ।

तथा चित्रकजैः क्वाथैर्मर्दयेदेकवासरम् ।

काकमाचीरसैः साद्धं दिनमेकन्तु मर्दयेत् ॥ ३४ ॥

दिनैकमिति—सूतं तप्तखल्वे कुमारीसम्भवद्रवैः = सूतषोडशां-
 शघृतकुमारीस्वरसेन दिनैकं = एकं दिनं मर्दयेत् ततो मृद्भाण्डे,
 उष्ण काखिकेन चालयेत् । एवं चित्रककाथेन, काकमाची रसेन च
 मर्दनेन चालनेन च शुद्धो भवति ॥ ३४ ॥

भाषा—पारे को एक दिन घीकुमार के रस से घोंटे, एक

२६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

दिन चीते के काथ से घोटे, एक दिन मकोय के स्वरस से घोटे ।
 इस से पारा शुद्ध हो जाता है । पारद का मर्दन तप्तखल्व में ही
 करना । प्रतिवार उष्णकाज्जिक से धोना यह विधि सर्वत्र
 समझे ॥ ३४ ॥

मतान्तरम्

रसोनस्वरसैः सूतो नागवल्लीदलोत्थितैः ।

त्रिफलायास्तथा क्वाथै रसो मर्द्यः प्रयत्नतः ॥३५॥

ततस्तेभ्यः पृथक् कृत्वा सूतं प्रक्षाल्य काज्जिकैः ।

सर्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेत् रसकर्मसु ॥ ३६ ॥

रसोनस्वरसैरिति—सूतषोडशांशैरेकं दिनं मर्दयित्वा ततः
 काज्जिकेन प्रक्षालनं पूर्ववत् । एवं नागवल्ली—ताम्बूलं तस्य दलं
 पर्णम् तदुत्थितैः तत् संक्षुद्य वस्त्रनिष्पीडितैः स्वरसैः । क्वाथैरिति
 त्रिफलैव सम्बध्यते । प्रयत्नतः=तप्तखल्वदौ मर्दनादियत्नेन ।
 केचित्तु-तेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् रसोनस्वरसादिभिर्मिलितै
 मर्दनमन्ते च एकदैव प्रक्षालनमित्यहुः ॥ ३५-३६ ॥

भाषा—पारे को षोडशांश लहसन के रस से, पान के स्वरस
 से और फिर त्रिफला के काथ से यत्नपूर्वक घोटे । प्रत्येक द्रव से
 मर्दन के पश्चात् उष्ण कांजी से धोकर पारे को पृथक् करे । इस
 प्रकार सब दोषों से छूटकर शुद्ध हो जाता है । इसे रसकर्म में
 प्रयुक्त करे ॥ ३५-३६ ॥

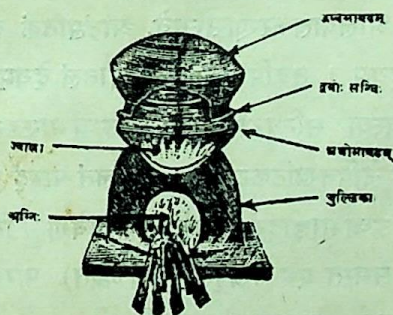
पारदः

२७

अथोर्ध्वपातनम्—

भागास्त्रयो रसस्यार्कं चूर्णस्यैकोऽथनिम्बुकैः ।
 एतत्सम्मर्दयेत्तावद्यावदायाति पिण्डताम् ॥३७॥
 तत्पिण्डं तल भाण्डस्थमूर्ध्वभाण्डे जलं क्षिपेत् ।
 कृत्वाऽऽलवालं केनाऽपि देयमाद्रं हिप्लोतकम् ।
 सम्मुद्रयाग्निमधस्तस्य चतुर्ग्यामि प्रबोधयेत् ।
 युक्त्योर्ध्वभाण्डसंलग्नं गृह्णीया त्पारदं ततः ॥
 ऊर्ध्वपातनमित्युक्तं भिषग्भिः सूतशोधने ॥३८॥

ऊर्ध्व पातनम् ।

भागा इति—रसस्य=पारदस्य त्रयो भागाः, अर्कचूर्णस्य
 शुद्धताम्रचूर्णस्यैको भागोऽथ-एतद्वयं निम्बुकैः=निम्बुकरसैर्याव-
 त्पिण्डतां=पिण्डस्वरूपमायाति तावत्सम्मर्दयेत् रसस्य ताम्रस्य
 च निम्बुरसेन यावत् पिण्डी भवति तावदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

रसेन्द्रसारसंग्रहे

तत्पिण्डं = तद्रसपिण्डं पातनापरपर्यायं विद्याधरयन्त्रं स्थाली-
बुयेन निर्माय तच्चेत्थम्—

ससूतभाण्डवदनमन्यद्विलति भाण्डकम् ।

तथा सन्धिर्द्वयोः कार्यः पातनात्रययन्त्रके । र. इ. चि. ३. २५।

तलभाण्डस्थमधोभाण्डान्तः स्थापयित्वा सम्मुद्रय = सन्धि-
रोधं विधाय तस्य विद्याधरयन्त्रस्याऽधः रसपिण्डस्थालिका
वहिःस्तले चतुर्यामं = प्रहरचतुष्टयमग्निप्रबोधयेत् = प्रज्वालयेत् ।
ऊर्ध्वभाण्डे = ऊर्ध्वभाण्डस्योपरितले केनापि साधचूर्णेन मूल-
स्थान मृत्स्नया, अन्यया वा चिकणमृत्तिकया, आलवालमासमन्ता-
जलस्य लवमालातीति आलवालमावापंकृत्वा तत्र जलं क्षिपेत् सति
सम्भवे हिमजलं देयमुष्णं सद्धेयं पुनः शीतं देयम् । एवं पुनः
पुनः कुर्यात् । आलवालकरणासम्भवे, आर्द्रस्रोतकं वा = त्रिगुणित
वस्त्रखण्डेन देयम् । तदपि पुनः पुनः शीतलं देयम् । स्वाङ्गशीते
सति ततो युक्त्या सन्धिरोधमपाकृत्य-ऊर्ध्वभाण्डसंलग्नमूर्ध्वभा-
ण्डस्याधःस्तले लेपितखटिकया सह मिलितं पारदं प्रौञ्च्य (यन्त्र
रचनासमये ऊर्ध्वभाण्डोदरं खटिकाघनद्रवेण विलेपनीयं येन
तल्लग्नः पारदः समस्त एव वस्त्रपूतो निर्गच्छेत्) पारदं वस्त्रपूतं कृत्वा
गृहीयात् । सूतस्य = पारदस्य शोधने भिषग्भिः = वैद्यै रित्यूर्ध्वपातन
= मूर्ध्वमुड्डयनमुक्तम् । यत्र पातनादौ चतुर्यामाग्नेरविच्छिन्नमुक्तिस्त-
त्रार्द्धप्रस्थमितं द्रव्यं बोध्यमिति रहस्यमिति । मणि. प्रभा. टी. ।

तत्पिण्डं तलभाण्डस्थं सम्मुद्रय तस्याधश्चतुर्यामग्निं प्रबोधयेत् ।
ऊर्ध्वभाण्डे केनापि आलवालं कृत्वा जलं क्षिपेत् । आर्द्र स्रोतकं वा

पारदः

२६

देयम्, ततो युक्त्योर्ध्वभाण्डसंलग्नं पारदं गृहीयात्—इत्यन्वयः ।

॥ ३८ ॥

भाषा—पारा ३ भाग ताम्र चूर्ण १ भाग इनको खूब घोंटे फिर जम्बीरी नीबू का रसडाल गोला बनने तक घोंटे अब उक्त गोले को नीचे की हंडिया के भीतरके तले में रख उसके मुखसे मेल खाने वाली दूसरी हंडिया को उसके मुख से मिलाकर बाहर से दोनों के मुख को डोरी से कसकर बाहर से पक्की कपड़ मिट्टी करदे । सूखने पर चूल्हे पर चढ़ावे ऊपर के वर्तन के बाहरी तले में उड़द के आटे से आल बाल (पानी रुकने के लिये घेरा) बना इसमें ठंडा जल भरदे । गरम होनेपर जलको बदलता रहे । यदि आधासेर पारा उड़ाना हो तो ४ पहर आंच दे । स्वाङ्गशीत होने पर ऊपर की हंडिया के भीतर के तले से पारा पोंछले । यह अच्छा होता है कि ऊपर की हंडिया के भीतर कपड़ मिट्टी करने के पूर्व सेलखड़ी के चूर्ण को पानी में घोलकर लेप करदे । (इन श्लोकों का पाठ खण्ड होने से अब तक के व्याख्याकारों ने कुछ का कुछ अर्थ किया है) ठंडे जलके बदले कपड़े को भिगो कर भी हंडिया के ऊपर रख सकते हैं ॥३७-३८॥

अथाधःपातनम्—

नवनीताह्वयं गन्धं घृष्ट्वा जम्भाम्भसा दिनम् ।

वानरीशिग्रुशिखिभिः सैन्धवासुरिसंयुतैः ॥३९॥

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वभाण्डके ।

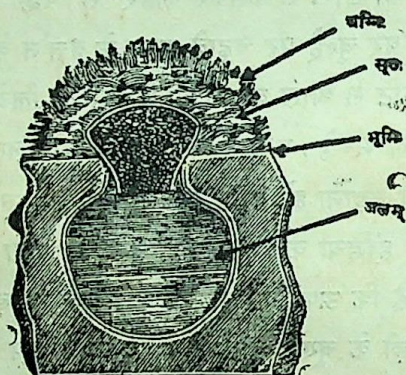
ऊर्ध्वभाण्डोदरं लिप्त्वाऽधोभाण्डं जलसंयुतम्॥४०॥

सन्धिलेपं द्वयोः कृत्वा तद् यन्त्रं भुवि पूरयेत् ।

उपरिष्ठात् पुटे दत्ते जले पतति पारदः ।

अधःपातनमित्युक्तं सिद्धाद्यैः सूतकर्मणि॥४१॥

अधः पातनयन्त्र ।

अधः पातनमाह-नवनीताह्वयमिति—नवनीतं=हैयङ्गवीनं गन्धकश्च, अत्र सूतप्रकरणात् नवनीतशब्देन गन्धको ग्राह्यः, नवनीतमिति-आह्वयो=नामधेयं यस्य सः नवनीताह्वयः तम्-आह्वयः, आख्याह्वे अभिधानं चेत्यमरः । यद्यपि गन्धकत्वेन त्रिविधोऽपि गन्धकएकविध एव, तथापि तत्तत्खनिसम्भवद्रव्य मिश्रणादनेकत्वेन नवनीताह्वयस्य = अमलसारस्यनिर्मलत्वात् ग्रहणम् । नवनीताह्वयमत्र-नवनीताभ्रकमितिपाठकल्पने धान्याभ्रकंदत्वा मर्दनन्तु पृथगेव न वानर्यादिभिरिति ज्ञेयम् । सूतं=

पारदं, जम्भाम्भसा = जम्बीरनिम्बूकफलरसेन, गन्धकं पारदं च समान-मानमादाय, दिनमेकं दिनं घृष्टा = मर्दयित्वा तदनु वानर्यादिभिर्मिलितं रसषोडशांशैर्नष्टपिष्टं यावन्मर्दनम् । नष्टपिष्टमिति नष्टं च तत्पिष्टं नष्टपिष्टम्, णश अदर्शनेदवादि रित्यस्माक्तेनष्टमिति रूपम् । पिष्टु सञ्चूर्णने रुधादि रित्यस्माक्ते पिष्टमिति रूपम् ।

स्वरूपस्य विनाशेन पिष्टतापादनं हियत् ।

विद्वद्भिर्निर्जितः सूतो नष्टपिष्टः स उच्यते ॥र.इ.चू.४-८४॥

सूक्ष्मदर्शकयन्त्रेण पारदकणानामदर्शनमितियावत् । रसं = पारदं कृत्वा मर्दनेनेति शेषः । ऊर्ध्वभाण्डके = अधः पातनयन्त्रोर्ध्वभाण्डस्यान्तस्तले लेपयेत् । तदेवाह—ऊर्ध्वभाण्डोदरं लिप्सेति । अधोभाण्डं जलसंयुतं = आकण्ठं जलापूरितं कृत्वा ऊर्ध्वभाण्डस्य मुखमधो भाण्डमुखे प्रवेश्य द्वयोः सन्धि लेपं कृत्वा भूमौ-आगलमधोभाण्डप्रवेशयोग्यं खातं विद्याय तत्र भुवि कृते खाते यन्त्रं सन्धि लेपं यावत् पूरयेत् ।

उपरिष्ठात्-ऊर्ध्वभाण्डबहिस्तले, पुटे दत्ते, इति पुटं चात्र कौक्कुटं यथायथं रसमात्रापेक्षया वा विशतिवनोत्पलैरधिकैर्वा निवातस्थले शनैः शनैर्देयमितिगुरु सम्प्रदायः । आ.प्र.अ.१.७७. रसपद्धति टीका च १०. पारदोजले पतति । इदं सिद्धाद्यैः सिद्धप्रमुखैः सूतकर्मणि सूतक्रियायामधःपातनमिति-उक्तं = कथितम् । वानरी = आत्मगुप्ता, शिशुः = सौजना इति, शिखि = श्वित्रकः, अपामार्गश्च व्यवहारस्तु चित्रकेण, रसपद्धतिटीकायां बहिःश्वित्रक

३२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

इति व्याख्यानात् । श्लो. १०, मैधवं सिन्धुनदीसविधपर्वतोद्भवं
 लवणं लाहौरी नमक इति । आसुरिः = श्वेतसर्षपः । रसमारकगणे,
 'श्वेतसर्षपोऽसनकः' इतिदर्शनात् (अत्रैव-श्लो. १००) कृदिका-
 रादक्तिनः इति रात्रिः । रात्री । इति वत् ह्रस्वान्तोऽपि आसुरिशब्दः ।
 ॥ ३६-४१ ॥

आमलासार गन्धक को जम्बीरी नीबू के रस से एक दिन
 मर्दन करे । यह गन्धक, कौंच, सुहांजना की जड़, चित्रकमूल
 सेंधानमक तथा राई; इन सब को पारद का १६ वां भाग ले मर्दन
 करे । जब पारा नष्टपिष्ट हो जाय तब इसे ऊपर के पात्र के अन्दर
 लीप दे, तथा नीचे के पात्र में जल भर दे । दोनों पात्रों के
 मुख की सन्धि पर लेप करके नीचे के पात्र को तथा ऊपर के
 पात्र को सन्धि से पर्याप्त ऊपर तक भूमि में गाड़ दे । ऊपर के पात्र
 के चारों ओर उपले लगाकर पुट दे । पारा निकल कर जल में
 जा गिरता है । रसकर्म में सिद्ध सम्प्रदाय ने इस विधि से पारे
 का अधःपातन करने को कहा है ।

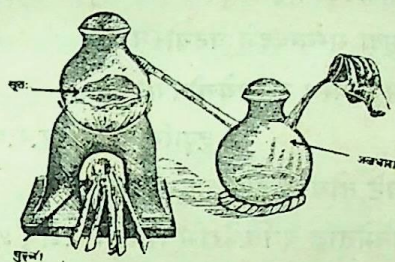
पारद को किसी द्रव्य के साथ इतना घोटना कि वह उसमें
 सूक्ष्मतया मिल जाय और उसकी चमक दिखाई न दे यह नष्टपिष्ट
 कहाता है ॥ ३६-४१ ॥

घटे रस विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् ।

तिर्यङ्मुखं द्वयोः कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः ॥ ४२ ॥

रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूता जलं विशेत् ।
तिर्य्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागाजुर्नादिभिः॥४३॥

तिर्य्यक्पातन यन्त्रम्॥

तिर्य्यक्पातनमाह—घटइति—धान्याभ्रकं रसं तुल्यं मर्दयेदारनालकैः ।

नष्टपिष्टेन तत्पात्यं तिर्य्यग्यन्त्रे दृढाग्निना-

इत्युक्तरीत्या नष्टपिष्टं रसं विधाय घटे घटाभ्यन्तरे तं विनिक्षि-
प्य स्थापयित्वा सजलान्यघटमुखे तद्रसघटमाकण्ठं प्रवेश्य द्वयोः
सन्धिरोधं कुर्यात् । सजलं जलेन सहितम् । अन्यकं स्वार्थकः ।
द्वितीयं घटम् । द्वयोः पारदपिष्टियुतजलयुतघटयोर्मुखं
तिर्य्यक् सजलघटं रसघटापेक्षया ईषन्नतंकृत्वा सुधी=रससंस्कार
निपुणः तन्मुखं=तयोर्घटयोर्मुखं रोधयेत् ॥४२॥ रसाधो=नष्ट-
पिष्टरसपूरितघटाधः, अग्निं ज्वालयेत् तावदिति ज्ञेयम् यावत्सूतो
जलं=सजलघटाभ्यन्तरं विशेद्दुद्धीय गच्छेत् । यावत्सजलघट-
मुष्णं भवति तावत्पारदोद्धूयनं ज्ञेयं मन्दोष्णतायां च स्वाङ्ग-
शीतं कुर्यात् ।

सिद्धैः = रसकर्मणि सिद्धहस्तैर्नागाजुनादिभिर्नागाजुन
प्रमुखैरिति तिर्यक्पातनमुक्तम् । अन्यत्र तिर्यक्पातनयन्त्र-
लक्षणं यथा—

क्षिपेद्रसं घटे दीर्घे नताधोनालसंयुते ।

तन्नालं निक्षिपेदन्यत्कुम्भकुदयन्तरे खलु ॥

तत्र रुद्धे मृदा सम्यग्वदने घटयोरधः

अधस्ताद्रसकुम्भस्य ज्वालयेत्तीव्रपात्रकम् ॥

(दृढाग्निना इति. र. र. आ. ११-२६.)

इतरस्मिन्घटे तोयं प्रक्षिपेत्स्वादुशीतलम् ।

तिर्यक्पातनमेतद्धि वार्तिकैरभिधीयते । र. इ. चू. ५-२१-२३. ।

यद्वा— भाण्डकण्ठादधश्छिद्रे वेणुनालं विनिक्षिपेत् ।

कांस्यपात्रद्वयं कृत्वा संपुटं जलगर्भितम् ॥

नलिकास्थं तत्र योज्यं दृढं तच्चापि कारयेत् ।

युक्तद्रव्यैर्विनिक्षिप्तः पूर्वं तत्र घटे रसः ॥

अग्निना तापितो नालात्तोये तस्मिन् पतत्यधः ।

यावदुष्णं भवेत्सर्वं भाजनं तावदेव हि ॥

जायते रससंधानं त्रे (डे) कीयन्त्रमिति स्मृतम् ।

इति. र. प. टी. ११. ।

मूले पातनात्रयं रसेन्द्रचिन्तामणेरुद्धृतम् ३-२२-३१ ।

मिश्रितौ चेन्नागवङ्गौ रसे विक्रयहेतुना ।

ताभ्यां स्यात् कृत्रिमो दोषस्तन्मुक्तिः पातनत्रयान् ॥

र. इ. चि. ३-३२. ।

इति पातनत्रयान्नाग वज्रं दोषमुक्तिर्भवति ॥ ४३ ॥

एक घड़े में पारा डाल दूसरे घड़े में जल भर दोनों घड़ों के मुखों को तिरछा कर परस्पर जोड़ दे और अच्छी प्रकार सन्धिवन्ध कर दे । पश्चात् जिस घड़े में पारा डाला है उसके नीचे तबतक अग्नि जलावे जबतक सारा पारा उड़कर जल के पात्र में चला न जावे । अनन्तर उसे निकाल ले । इसे नागार्जुन आदि सिद्धों ने तिर्य्यकपातन कहा है ॥ ४२-४३ ॥

अथ बोधनम्—

एवं कदर्थितः सूतः षण्ढत्वमधिगच्छति ।

तन्मुक्तयेऽस्य क्रियते बोधनं कथ्यते हि तत् ॥४४॥

अथ रोधनापरपर्यायं सूतशक्त्युत्कर्षाय बोधनसंस्कार माह-
एवमिति—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण पातनत्रयान् कदर्थितः । सूतः =
पारदः, षण्ढत्वं = नपुंसकत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ।

कचित्-‘शक्त्युत्कर्षाय बोध्योसौ’ इत्युच्यते । तन्मुक्तये षण्ढत्वा-
पाकरणाय-अस्य = सूतस्य बोधनं = षण्ढत्वनिरसनं क्रियते तद्धि
कथ्यते ॥ ४४ ॥

इन मर्दन पातन आदि से कदर्थित पारा नपुंसक हो जाता है । इस दोष को दूर करने के लिये पारे का बोधन संस्कार किया जाता है ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रकपाले वा काचकूप्यामथापि वा ।

सूते जलं विनिक्षिप्य तत्र तन्मज्जनावधि ॥ ४५ ॥

पूरयेत् त्रिदिनं भूम्यां गजहस्तप्रमाणतः ।

अनेन सूतराजोऽयं षण्ढभावं विमुञ्चति ॥ ४६ ॥

तदेवाह—विश्वामित्रकपाल इति—विश्वामित्रकपाले = नारि-
केलखर्परे, अथापीति-पादभूषणार्थम् । काचकूप्यामित्यु-
पलक्षणं मृत्तिकाकाष्ठपात्रादीनाम्, सूतं कृत्वा तत्र सूते तन्मज्जना-
वधि = सूतनिमज्जनं यावत् जलं विनिक्षिप्य = दत्त्वा तन्मुखरोधनं
कृत्वा गजहस्तप्रमाणतः—‘साधारणनरांगुल्या त्रिशदंगुलिको
गज’ इत्युक्तेः, त्रिशदंगुलिमानं भूम्यां गतं विधाय तत्र त्रिदिनं
पूरयेत् गर्तमुखरोधश्च करणीयः । त्रिदिवसानन्तरं ततो गृहीत्वा
प्रक्षाल्य संरक्षयेत् । अनेन प्रकारेण-अयं = सूतराजः षण्ढभावं
विमुञ्चति । सूते जलमत्र सृष्ट्यम्बुज मिति पाठान्तरे—
गोजाविनरनारीणां मूत्रं शुक्रं च शोणितम् । सृष्ट्यम्बुजं
समाख्यातं षण्ढदोषविनाशकम् इति-रसहृदयटीकायां
शक्त्यवतारः । २-६ । इत्यर्थो ज्ञेयः । रसहृदयेऽपि-सृष्ट्य-
म्बुजे निर्लोधादित्येवोक्तम् । गजहस्तेत्यत्र राजहस्तेति पाठान्तरे
स एवार्थः ।

सूते जलमित्यभिप्रायकं—जलसैन्धवयुक्तस्य रसस्य दिव-
सत्रयम् । स्थितिग्रास्थापनी कुम्भे, याऽसौ रोधनमुच्यते । इति-
क्वचित्पठ्यते । लवणेनाम्लपिष्टेन, हण्डिकान्तर्गतं रसम् । अच्छा-
द्याम्लजलं, किञ्चित्क्षिप्त्वाश्रावेणरोधयेत् । (अत्र शरावपर्यायः
श्रावशब्दोऽप्यस्ति) ऊर्ध्वं लघुपुटं देयं लब्धश्वासो भवेद्रसः ।

र. इ. चि. ३-३५ ।

अन्यत्र-एवं कदर्थितः सूतः षण्ढभावं प्रयाति हि । बह्वौषधिकपा-
येण स्वेदितः सवलोभवेत् । सर्पाक्षीचिच्चिकावन्ध्याभृङ्गान्दैः
स्वेदितो बली । निरस्तषण्ढभावोऽसौ जायते हि रसोत्तमः ॥ ४५-४६ ॥

भाषा—नारियल की नरेली या काचकूपी में पारा रखकर
उसमें इतना जल डाले कि पारा डूब जाय । इस पात्र को फिर
भूमि में तीस अंगुल नीचे गाड़ दे, तीन दिन तक ऐसा ही
रखे । इससे पारा नपुंसकत्व को छोड़ देता है ॥ ४५-४६ ॥

अथ हिंगुलाकृष्टो रसः—

अथवा हिंगुलात् सूतं ग्राहयेत् तन्निगद्यते ।

जम्बीरनिम्बुनीरेण मर्दितो हिंगुलो दिनम् ॥ ४७ ॥

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण ग्राह्यः स्यान्निर्मलो रसः ।

कञ्चुकैर्नागवङ्गाद्यैर्निर्मुक्तो रसकर्मणि ।

विना कर्माष्टकेनैव सूतोऽयं सर्वकर्मकृत् ॥ ४८ ॥

• सूतसंस्काराः—र. र. आ. उपदेशः १. श्लो. ८. ३६ । एवं ।
आ. प्र. १-३७-१०५ । र. इ. चि. ३-१०-४६ । आ. कं. ४. उ. १६
६५ । र. अ. १०. प. ३८ श्लोकतः वर्णिताः सन्ति ।

अथ सर्वकर्मसु—पारदशोधनस्य सुगमप्रकारमाह—अथवेति-
हिंगुलात् पारदस्य प्रधानखनिजात् । कृत्रिममपि भवति हिंगुलम्,
रसगन्धकसम्भूत इत्युक्तेः । अधुनातु-रुमीति नामकं शोभनं भवति ।
र. र. आ. १६-४१-४५ प्रकरणे द्रष्टव्यम् । जम्बीरनिम्बुनीरेण = जम्बीर-
नीरेण-निम्बुनीरेण चेत्यर्थः । दिनं दिनमभिव्याप्य, मर्दितः, तत

३८

रसेन्द्रसारसंग्रहे

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण निर्मलो रसोप्राह्यः । कञ्चुकैः पर्पट्यादिभिः,
 नागवङ्गाद्यै राद्यशब्दात्खन्युद्भवसर्वदोषैर्निमुक्तः, कर्माष्टकेन विना
 स्वेदनाद्यष्टकमरहित एव । विनायोगे तृतीया । सर्वकर्मकृत सर्व-
 कर्मसु व्यवहारयोग्यो भवति । एतस्मादाहृतः सूतो, जीर्णगन्ध-
 समो गुणैः । र. र. स. ३-१४१ । अयमेवाभिप्रायः—पारिभद्र-
 रसैरित्यादिना ५४-५५ श्लोकाभ्यामुक्तः ॥ ४७-४८ ॥

भाषा—शिंशरफ से पारा निकाले । उसकी विधि यों है कि
 हिंगुल को जम्बीरी के रस से दिनभर मर्दन करे । फिर नीचे के
 पात्र में इस हिंगुल को रख ऊर्ध्वपातनयन्त्र की विधि से आग
 देकर ऊपर के पात्र में लगे हुए निर्मल पारे को निकाल ले ।
 इस प्रकार से शुद्ध पारा नाग वंग आदि दोषों तथा सात कञ्चुकों
 से रहित हो जाता है । अष्टकर्म के विना भी पारा रसकर्मों के
 योग्य होता है ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्र द्वारा पारद को ले लेने के पश्चात् उसे त्रिगुण
 वा चतुर्गुण वस्त्र से छान लेना चाहिए और उष्णकांजिक से
 धोना चाहिए । अथवा किसी अम्ल वा नमक के साथ दो
 दिन घोटकर जल से धोले फिर वस्त्र से छान ले ।

॥ ४७—४८ ॥

अष्टकर्म यथा—

स्वेदनं मर्दनञ्चैव मूर्च्छनोत्थापने तथा ।

पातनं बोधनं चैव नियामनमतः परम् ॥ ४९ ॥

दीपनञ्चेति संस्काराः सूतस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ ५० ॥

स्वेदनमित्यादिः—साधेश्लोकः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते, स च टीकाकृद्भिर्व्याख्यातोऽपि प्रक्षिप्तः प्रतिभाति । हिगुलाकृष्टरस-विध्योमध्यपतितत्वात् । स्वेदनं त्वन्नोक्तं मूले । रसयोगेषु विशेष-फलप्राप्तये—सूतप्रमाणं सिकताख्ययन्त्रे दत्वा वलिमृद्वटितेऽल्प-भाण्डे तैलाविशेषेऽत्र रसं निदध्यान्मग्नार्थकायं प्रविलोक्य भूयः । आपङ्गुणं गन्धकमल्पमल्पं क्षिपेदसौ जीर्णवलिर्वलीस्यात् । रसेषु सर्वेषु नियोजितोऽयमसंशयं हन्ति गदं जवेन । र. इ. चि. २-२१-२२ । अनया रीत्या षड्गुणं गन्धजारणं विधेयम् ॥ ४६-५० ॥

स्वेदन, मर्दन, मूर्च्छन, उत्थापन, पातन, बोधन, नियामन, दीपन, ये आठ संस्कार पारे के होते हैं । विना क्रम होने से श्लोक प्राक्षिप्त मालूम होते हैं ।

मतान्तरम्—

दरदं तण्डुलस्थूलं कृत्वा मृत्पात्रके त्रिदिनम् ।

भाण्यं जम्बीररसैश्चाङ्गेय्या वा रसैर्वहुधा ॥ ५१ ॥

ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेय्या रसेन परिप्लुतम् ।

कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीघृष्टम् ॥ ५२ ॥

उत्तानं चारु शरावं तत्र त्रिशद्वारं जलं देयम् ।

उष्णं हेयं तथैव तदूर्ध्वपातनेन निर्म्मलः शिवजः ॥ ५३ ॥

हिगुलाद्रसाकर्षणे प्रकारान्तरमाह—दरदमिति—दरददेशोद्भवत्वात् दरद इति, स च सिन्धूद्गमप्रदेशः । सङ्गपो नदी मध्य

प्रदेशो वा इति भारतीयरसायनशास्त्रं गणेशदेसाई-कृतम् ।
 'पतितो दरदे देशे' इति र. र. स. १. ८६ । दरदं = हिंगुलं तंडुल-
 स्थूलं = तण्डुलाकृति विधाय, मृत्पात्रके = शरावादौ कृत्वा, जम्बीर-
 रसश्चाङ्गेर्या वा रसैस्त्रिदिनं भाव्यम् । चाङ्गेरी = चुक्रिका = दन्त-
 शोधिनी = चौपतिया = चलमोड़ी इति लोके, तत्र चाङ्गेरीरसेन
 बहुधा अनेकवारं भावना ॥ ५१ ॥ ततो दिनं भावनानन्तरम्,
 स्थालीमध्ये कृत्वा जम्बीरवारिणा चाङ्गेरीरसेन वा परिस्नृतं =
 निमज्जनावधि तण्डुलस्थूलं दरदमिति शेषः । तदुपरि—स्थाल्युपरि,
 कठिनीघृष्टं, अधस्तले कठिनीपङ्कलिप्तम् । उत्थितपारदकणानां
 शरावतलछिद्रेषु प्रवेशनिरोधार्थमिदम् । चारु = मसृणाधस्तलं
 स्थालीमुखरोधनयोग्यं च उत्तानं शरावं निधाय यथोक्तविधिना
 सन्धिरोधं विधाय चुल्यां संस्थाप्य ज्वाला देया । शरावोपरि
 शीतलं जलं देयमुष्णं सद्धेयमपनेयम् । तथैव त्रिंशद्वारं जलं
 देयम् । एवमूर्ध्वपातनेन-शिवजः = सूतो निर्मलो जीर्णगन्ध-
 समो भवति ॥ ५२—५३ ॥

भाषा—हिंगुल के चावलों के समान कण बना कर उसको मिट्टी के
 पात्र में तीन दिन तक जम्बीरी नीबू के रस या चांगेरी के रस
 से भली प्रकार भावनार्यें दे । इसके बाद जम्बीरी नीबू या चांगेरी
 के रस से (शिगरफ के डूबने लायक) हंडिया के तले में हिंगुल
 को डुबा दे । हंडिया के मुख में उत्तान शराव का ढक्कन दे पर
 ढकने से पूर्वा शराव के नीचे के तले को, सेलखड़ी को पानी में
 पीसकर लेप दे ! फिर सन्धिरोध कर चूल्हे पर चढ़ावे । शराव

में ३० बार शीतल जल दे । गरम होने पर बदलता रहे । इस प्रकार ऊर्ध्वपातन से पारा शुद्ध हो जाता है ॥ ५१-५२-५३ ॥

मतान्तरम्—

पारिभद्ररसैः पेप्यं हिगुलं याममात्रकम् ।

जम्बीराणां रसैर्वास्थ पचेत् पातनयन्त्रके ॥ ५४ ॥

तं सूतं योजयेद् योगे सप्तकञ्चुकवर्जितम् ।

संशुद्धिमन्तरेणापि शुद्धोऽयं रसकर्मणि ॥ ५५ ॥

पुनर्मतान्तरे—पारिभद्ररसरिति पातनयन्त्रम्-४७-४८ श्लोक-
योर्व्याख्यातम् । पारिभद्रो = निम्बः तत्पत्ररसेस्त्वक्काथेन वा याम-
मात्रकं प्रहरमानम् । पातन = मूर्ध्वपातनम् ॥ ५४-५५ ॥

भाषा—हिगुल को नीम के रस से अथवा जम्बीरी नीबू के रस से एक पहर पीसे । फिर पातनयन्त्र में उड़ाले । ऊपर के पात्र में शुद्ध पारा मिलेगा । यह पारा सातों कञ्चुकों से रहित होगा । यह बिना अन्य संस्कारों के भी रसकर्म में शुद्ध माना गया है ।

॥ ५४-५५ ॥

अथ मूर्च्छनम्—

गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्दयेद् भिषक् ।

कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥ ५६ ॥

दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।

असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥ ५७ ॥

रसस्य मूर्च्छनमाह—गन्धकेनेति—प्राज्ञो गुरुसमन् एव कृत-

पारदक्रियो भिषक्, गन्धकेन सहार्थे तृतीया । रसं = सूतं, समान-
मानं सुदृढं यथास्यात्तथा मर्दयेत्, यदा सूतः घनचापलं = घनं
सान्द्रं 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये' इत्यमरटीकायां हेमचन्द्रः' मूर्तौ
घनः ३-३-७७ इति हन्तेरप्प्रनादेशश्च । घनत्वं मत्र तृजलापेक्षया
ज्ञेयम्, चापलं = चाञ्चल्यम्, त्रिहाय कज्जलाभः = कज्जलमञ्जनं
तद्वदाभा कान्तिर्यस्य सः कज्जलाभो मसृणचिक्कणचाकचक्य-
युतकृष्णवर्णः सूक्ष्मदर्शकयन्त्रेणाप्यदृश्यकण इत्यर्थः । तथा च-
धातुभिर्गन्धकाद्यैश्च, निर्द्रवैर्मदितो रसः ।

सुशुद्धाः कज्जलाभासः, कज्जलीत्यभिधीयते । र. इ. चू. ४-६ ।
दृश्यते तदाऽसौ रसकोविदैः = रसपरिणितैः, मूर्च्छितो = मूर्च्छा
सञ्जाताऽस्य मूर्च्छितः । तारकादित्वादितच् । असौ अनुपानस्य
योगतस्तत्तद्रोगहरानुपानयोगात्, रोगचयं = रोगसङ्घं हन्यात् ।
विशेषस्तत्र—रसतरङ्गिण्याम्-त. ६-११२ १२८ श्लो. तो ज्ञेयः ।

॥ ५६-५७ ॥

भाषा—पारद को आंवलासार गन्धक के साथ खूब मदन
करे । इससे पारा अपनी घनता और चपलता को छोड़कर कज्जल
के समान काला चूर्ण हो जायगा । इसे रसशास्त्र के ज्ञाता
मूर्च्छित पारद कहते हैं । कज्जलो या मूर्च्छित पारा पृथक् २
अनुपानों से रोगसमूह को नाश करता है ॥ ५६—५७ ॥

अथ मारणम्—

द्विपलं शुद्धसूतस्य सूताद्धं गन्धकं तथा ।

कन्यानोरेण सम्मर्द्य दिनमेकं निरन्तरम् ।

रुद्ध्वा तद्भूधरे यन्त्रे दिनैक मारयेत् पुटे ॥ ५८ ॥

द्विपलमित्यादिरसमारणे—कज्जली विधाय कन्यानीरेण =
कुमारीस्वरसेन निरन्तरमनवच्छिन्नमेकं दिनं सम्मर्द्य मूषायां रुद्ध्वा
मुखरोधनं च विधाय । वालुकागूढसर्वाङ्गां गच्छेत् मूषां रसान्वि-
ताम् । दीप्तोपलैः संवृणुयाद्यन्त्रं तद्भूधराह्वयम् । र. र. स. ६. ४१ ।
उक्तरूपे भूधरे यन्त्रे रसादिद्रव्यपाकानां मारणज्ञापनं पुटमिति पुट-
पाकवद् दिनैकं = एकं दिनं मारयेत् ॥ ५८ ॥

भाषा—शुद्ध पारा दो पल, शुद्ध गन्धक १ पल, दोनों को
कज्जली बना कर धीकुमार के रस से एक दिन निरन्तर मर्दन
कर सम्पुट में बन्द करे और सूख जाने पर भूधरयन्त्र में १
दिन की पुट देकर मारण करे ॥ ५८ ॥

मतान्तरम्—

भुजगवल्लीनीरेण मर्दयेत् पारदं दृढम् ।

कर्कोटीकन्दमृण्मूषासम्पुटस्थं पुटेद्गजे ।

भस्म तद्योगवाहि स्यात् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ५९ ॥

मतान्तरे—भुजङ्गवल्ली = पर्णपत्रम्, पानइति, तस्या नीरेण =
रसेन पारदं दृढं कणाऽदर्शनावधि मर्दयेत् । ततः कर्कोटीकन्दः =
बांभककोड़ा इति तत्कन्दमध्ये गच्छेत् विधाय तत्र सूतं दत्वा कर्कोटी-
कन्दगर्भितः इति । शा. ध. १२. ४१ । [तत् सम्पुटस्थं = शराव-
सम्पुटाभ्यन्तरे कृत्वा गजे = गजपुटे । राजहस्तप्रमाणेन चतुरस्रं च
निम्नकम् । पूर्णं चोपलसाठीभिः कण्ठावध्यथनिक्षिपेत् । विन्यसेत्

कुमुदीं तत्र पुटनद्रव्यपूरिताम् । पूर्वाच्छगणतोर्द्धानि गिरिण्डानि
विनिक्षिपेत् । एतद्गजपुटं प्रोक्तं महागुणविधायकम् । र. र. स.
१०. ५६-५८ ।

उपलसाठी गिरिण्डशब्दौ—अरण्योपलवाचकौ, पूर्वाच्छग-
णतोर्द्धानि महापुटप्रोक्तसाधसहस्रवनोपलार्धानि सार्धं सप्तशता-
नीति यावत् । तत्र पञ्चशतानि कुमुद्या अधः, सार्धद्विशतानि
कुमुद्युपरीति बोध्यम् । इत्युक्तलक्षणे पुटेत् । तद्भस्मयोगवाही =
योगमनुपानविशेषं वहति तच्छील इति योगवाही (ताच्छील्ये
णिनिः) सर्वकर्मसु बाह्याभ्यन्तरकार्येषु योजयेत् ॥ ५६ ॥

भाषा—शुद्ध पारे को पान के पत्तों के रस से भली प्रकार
मर्दन करे और बांभककोड़े के कन्द में छिद्र कर उस में इस पारे
को भरे । फिर शरावसम्पुट में रख गजपुट में भस्म करे । यह
भस्म योगवाही है । इसे सब कार्यों में प्रयुक्त करे ॥ ५६ ॥

मतान्तरम्—

श्वेतांकोठजटानीरैर्मर्द्यः सूतो दिवत्रयम् ।

पुटेत्तु चान्धमूषायां सूतो भस्मत्वमाप्नुयात् ॥ ६० ॥

पुनर्मतान्तरे—श्वेताङ्कोटः (ढेरा इति) तज्जटानीरैः=श्वेत-
दीर्घकीलमूलरसेन काथेन वा सूतो दिनत्रयं मर्द्यः । ततोऽन्धमूषा-
यामत्रैवानुपदं—द्वौभागावित्यादिना ८६-८८ श्लोकैः प्रोक्तायां
वज्रमूषापरपर्यायाम् ।

रससिन्दूरः

४५

अन्धमूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा । पिधानकसमायुक्ता
किञ्चिदुन्नतमस्तका ॥ पत्रलेपे तथा रङ्गे वृन्दमेलापके तथा । सैव
छिद्रान्विता मध्ये-गम्भीरा सारणोचिता । र. अ. । ६० ।

भाषा—श्वेत अङ्गोल की जड़ के रस से शुद्ध पारे को तीन
दिन मर्दन करे । फिर अन्धमूषा में भरकर पुट दे तो पारा भस्म
हो जाता है ॥ ६० ॥

देवदाली हंसपदी यमचिञ्चा पुनर्नवा ।

एभिः सूतो विघृष्टव्या पुटनात् त्रियते ध्रुवम् ॥६१॥

[इति भस्म]

देवदालीति—पुनः प्रकारान्तरेण— देवदाली = जीमूतकः
कडुवीविन्दाल इति, हंसपदी गोधापदी (हंसराजः) यमचिञ्चा =
अत्यम्लचिञ्चायामिति वै.श.सि., पुनर्नवा = प्रसिद्धा । विघृष्टव्यो
मर्दनीयस्ततः पुटनम् ॥ ६१ ॥

भाषा—वृन्दालडोडा, हंसराज, यमचिञ्चा और पुनर्नवा, इन
सब के साथ पारे को मर्दन कर पुट दें तो भी पारा अवश्य मर
जाता है ॥ ६१ ॥

(यह पारे की भस्म हुई)

अथ रससिन्दूरम्—

भागो रसस्य त्रय एव भागा

गन्धस्य माषः पवनाशनस्य ।

सम्मर्द्य गाढं सकलं सुभाण्डे

तां कज्जलीं काचकृते निदध्यात् ॥ ६२ ॥

संवेष्ट्य मृत्कर्पटकैर्घटीं तां

मुखे सुचूर्णां गुटिकाञ्च दत्त्वा ।

क्रमाग्निना त्रिणि दिनानि पक्त्वा

तां वालुकायन्त्रगतां ततः स्यात् ॥

बन्धूकपुष्पारुणमीशजस्य

भस्म प्रयोज्यं सकलामयेषु ।

निजानुपानैर्मरणं जराञ्च

हन्त्यस्य वल्लः क्रमसेवनेन ॥ ६४ ॥

रस सिन्दूरः

अन्तर्धूमविधिना सर्वरोगहरं सिद्धं रससिन्दूरमाह—भाग
इति—रसस्य = शुद्धसूतस्य भाग = एकोभागः, गन्धस्य त्रयोभागाः,
एव शब्दो न्यूनातिरिक्तभागपरिहारार्थः । पवनाशनस्य = नागस्य
माषोऽष्टौ रक्तिकाः ‘गन्धस्यभागो नवसादरस्य’ इति मुख्यः पाठः ।
भागशब्दस्तु कर्षत्रयवाची इति वृद्धाः । केचन पवनाशनशब्देन
सीसकं व्याचक्षते, तत्तु धातुवाद उपयुज्यत इति ज्ञेयम् । आ०
प्र० १-३५६ । रसकामघेनौ तु अत्र सर्वत्र पादांशो नवसार इत्यु-
। सम्प्रदायाद्गद्याणत्रयस्य माषो नवसार इति । ‘अर्ध-
पलं शुद्धरसं कर्षत्रितयं विशुद्धगन्धस्य । सीसं माषमितं स्यात्’

इति । अन्तर्धूमे नवसारयोगे कदाचित्सवालुकायन्त्रकूपिका-
स्फोटभयं भवति, तत्र सावधानता । रसप्रकाशसुधाकरे तु-रस-
माणिक्यरसे, नागयोगात्सकलरोगविघातककामुकत्वकरादिगुणाः
दृश्यन्ते । ३-२०. २२ ।

नागदानपद्धे—लोहपात्रे नागं द्रवीकृत्य तेन सह पारदं विम-
र्दयेत् । ततो गन्धं दत्वाऽद्यतार्यं सकलं=त्रयमेव गाढं यथास्या-
त्तथा सम्मर्द्य मसृणं चाकचक्ययुतनिर्घासवत्खल्वमुसललग्नं
यावदित्यर्थः । ततः तां कज्जलीं काचकृते सुभाण्डे (आतशी शीशी
बोतल इति वा) 'पादांशे कज्जलीपूर्ण' इति नयेन, अन्तर्धूमे
पादांशादपि न्यूनां निदध्यात्=पूरयेत् ॥ ६२ ॥

तदनु तां घटीं=काचकूपीं 'द्वयो घटः' इति. अ० । मृत्कर्प-
टैः=सुचिक्कणमृल्लिप्तसप्तकर्पटैः संवेष्टय=परितो वेष्टयित्वा । संरु-
ध्येति तु-अपपाठः । मुखे=काचकूपीमुखे, गुटिकां=कूपीमुखप्रवे-

वाह्यकायन्त्रं लवणयन्त्रञ्च ॥

शार्हां खटिकेष्टकाबालुकाप्रचुरचिक्लणमृदाद्यन्यतमनिर्मितां दत्त्वा
 सचूर्णां = गुडसुधाचूर्णेन बहिः त्रिश्चतुर्वा लिप्तामित्यर्थः । ततस्तां
 काचघटीं बालुकायन्त्रगतां 'सद्धिद्रायां मृदस्थाल्यां कूपिकां
 तां निवेशयेदित्युक्तेः' छिद्रं च कनिष्ठाङ्गुलिमूलप्रवेशार्हं ज्ञेयम् ।
 अथ स्थालीछिद्रोपर्यभ्रपत्रं दत्त्वा तदुपरि कूपिकां निधाय
 कूपिकागलपर्यन्तं बालुकाभिः पूरयेत् । इदमेव बालुकायन्त्रं नाम ।
 अतः परं क्रमाग्निना = प्रथमदिने मन्दाग्निना, द्वितीयदिने
 मध्याग्निना, तृतीयदिने खराग्निना पाकं कृत्वा स्वाङ्गशीतं कूपिका-
 गले लगनं बन्धूकपुष्पाखण्डं = जपाकुसुमसङ्काशमीशजस्य = सूतस्य
 सकलामयेषु = सर्वरोगेषु, निजानुपानै = स्तत्तद्रोगहरानुपानैर्भस्म
 प्रयोज्यम् । क्रमसेवनेन = पथ्यक्रमसेवनेन, अस्य बलः = द्विगुञ्जः ।
 परीक्षकास्तु* अर्धरक्तिकामात्रामाहुः । मरणं जरां च हन्ति ।

* Approximate one grain. Further, the administration of small doses of mercury to rabbits, dogs and men causes an increase in the number of red blood corpuscles while the body gains in weight and the general nutrition is improved. Larger doses, however, have been found to act in the reverse way by causing a diminution in the amount of haemoglobin, in the number of corpuscles and in the weight.

Page. 421. Indigenous Drugs, By Chopra.

अस्यानुपानानि—

वाते सक्षौद्रपिपल्यपि च कफरुजि त्र्यूषणं साग्निचूर्णम्
पित्तं सैलं सितेन्दुवर्णवति तुवरा गुग्गुलुश्चारुशुद्धः ।
चातुर्जातेन पुष्टौ हरनयनफला शाल्मली पुष्पवृन्तम्
किंवा कान्ताललाटाभरणमपि रसे स्यादनूपानमेतत् ॥

आ. प्र. १-३५७ ।

प्रमेहकरिकेशरीप्रवलशूलकालानलो ।

भगन्दरहरः परंखलुमहाज्वरेभाङ्कशः ॥

समस्तगदतस्करः सकलशोषसंशोषको ।

रसोऽतुलविलासदो विजयते हि सिन्दूरकः ॥

गुल्मप्लीहहरो रतिप्रियकरो यक्ष्मेभपञ्चाननः ।

पाण्डुस्थौल्यविधूननो व्रणहरो रौदयाग्निमांघ्रापहः ॥

कुष्ठव्याधिनिपूदनो रतिकलाप्रौढाङ्गनारञ्जनः ।

कान्तामस्तकभूषणो रसपतिर्भूयात्सदा श्रेयसे ॥

अपि च—नियमयति रसेशः पञ्चवातान्नितान्तम्

प्रसरति धमनीनां स्वक्रिया वातसाम्ये ।

द्रढयति भृशमादौ जालकं नाडिकानाम्

रमयति च ततोऽसौ मानसं सेवकानाम् ॥

बहिर्गमनशीला ये स्वेदविण्मूत्रमारुताः

निरायासं धिनिर्यान्ति रसस्यास्य निषेदणात् ॥

पित्तं निःसारयत्येष न रेचयति कर्हिचित् ।

न च पित्ताशयं कोष्ठं विक्षोभयति भक्षितः ॥

स्फीततां दन्तवेष्टानां मुखपाकं क्षतादिकम् ।

लालास्रावं प्रदाहञ्च न सूते चिरसेवितः ॥

विकारानीदृशानन्यान् दारुणान् पारदोत्थितान् ।

न जातु प्रकरोत्येष रसः सिन्दूरसंज्ञकः ॥ १८ ॥

पुनश्च — ज्ञातपुष्पतुलसीदलद्रवैः शृङ्गवेरजरसेन वा सदा ।

नागिनीध्वरसकेन वा भिषक् योजयेद्रसमिमं नवज्वरे ॥

छिन्नोद्धवापर्पटधान्यकानां काथेन तुर्यांशसमाहितेन ।

कान्ताललाटाभरणं रसेशं जीर्णज्वरे वैद्यवरः प्रदद्यात् ॥

वाजीकरणे तु — शाल्मलीमूलचूर्णेन विदार्यादिगणेन वा ।

प्रयुक्तो रससिन्दूरो वाजीकरण उत्तमः ॥

भस्मना गगनस्येह काञ्चनेन मृतेन वा ।

उभाभ्यामेव वा युक्तो धातुवृद्धिकरो मतः ॥

जातीफलं देवपुष्पं कर्पूरञ्चाहिफेनकम् ।

एषां चूर्णेन सहितो स्वप्नमेहहरोमतः ॥ र. त. अ. ६ ।

द्वित्राङ्गुलं विकृशिते गर्भाशयमुखे दुग्धेन प्रयुक्तो रससिन्दूरो

बृहत्पातचिन्तामणिवत् सद्यः प्रसवं करोति । कणाचूर्णमधुना

प्रत्यहं द्विः प्रयुक्तस्त्रिभिर्दिनैः प्रतिश्यायं समूलकासं कसति ।

रससिन्दूरस्य विशेषानुपानानि तु तत्तद्रोगहराणि ज्ञेयानि ।

काचकृतेत्यत्र काचघटे, गुटिकामत्र खटिकामिति पाठान्तरे ।

एकगुणगन्धजारिते षड्गुणगन्धजारिते वा रससिन्दूरे

हि नियमतः पारदषष्ठ्यांश एव गन्धो भवति न न्यूनातिरिक्त

इति डा० प्रफुल्लचन्द्र रायः (History of Hinbu Chemistry)

एवं पारदगन्धोर्निश्चितमात्रया नियतसम्बन्धेन रूप-
गुणेन च रासायनिकविधिना सम्भवति रससिन्दूरोरस कर्पू-
रश्च ॥ ६५—६४ ॥

भाषा—अब पारे का अन्तर्धूम भस्म (रससिन्दूर) कहते हैं। शु० पारद १ भा०, शु० गन्धक ३ भा०, नौसादर १ मासा, कज्जली बना नौसादर मिला घोट ७ कपड़ मट्टी की हुई आतशी शीशी में (बोनल से भी कार्य सिद्ध होता ही है) भर शीशी के चतुर्थांश भाग, अर्थात् शीशी ३ हिस्सा खाली रहे एक हिस्से में भी कुछ कम भाग में कज्जली भरदे हांडी के ठीक मध्यतल में कनिष्ठाङ्गुलि मूल प्रवेश योग्य छिद्र बना हांडी के बाहर भी ३-४ कपड़ मट्टी कर सुखा ले। हांडी के भीतर छिद्र के ऊपर अभ्रक का १ पत्र रख इसके ऊपर शीशी को रख हांडी में शीशी के गले तक बालू भरदे, अब शीशी के मुख में समाने लायक खड़िया, ईंट या रेत वाली मिट्टी का ढाट बना रख दे इसको गुड़ चूना पानी से कपड़े को भिगा २-३ बार सब तरफ लपेट दे अर्थात् मुख भली प्रकार बन्द हो जाय। अब चूल्हे में रख प्रथम दिन मन्द, २ दिन मध्य, ३ दिन तीक्ष्ण आंच दे। स्वाङ्ग-शीत होने पर शीशी के गले में लगा जपाकुसुम (गुड़हल) के समान लाल पारद भस्म (रससिन्दूर) निकाल अनुपान भेद से सब रोगों में दे। यह बुढ़ापा आर मृत्यु को भी रोकता है। पवनाशन शब्द का अर्थ सीसा भी होता है सीसा डालना हां तो सोसे को लोहे के पात्र में पिघला कर पारा मिला घोट

५२

रसेन्द्रसारसंग्रह

गन्धक डाल कजली बना ले । नौसादर डालना आयुर्वेद प्रकाश का मत है । पर नौसादर की भाफ से मय चूल्हे के बालुकायन्त्र के फटने का भय रहता है सावधान हो अर्न्तधूम बनावे । मात्रा ३ से १ रत्ती तक ॥ ६४ ॥

मतान्तरम्—

पलमात्रं रसं शुद्धं तावन्मात्रन्तु गन्धकम् ।
 विधिवत् कजलीं कृत्वा न्यग्रोधाङ्कुरवारिभिः ॥ ६५ ॥
 भावनान्नितयं दत्त्वा स्थालीमध्ये निधापयेत् ।
 विरच्य कवचीयन्त्रं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥ ६६ ॥
 दद्यात् तदनु मन्दाग्निं भिषग् यामचतुष्टयम् ।
 जायते रससिन्दूरं तरुणादित्यसन्निभम् ।
 अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान् ॥ ६७ ॥

बहिर्धूमविधिना रससिन्दूरकरणमाह पलमात्रमिति—रसं = सूतं तावन्मात्रन्त्विति—समानमानस्योपलक्षणं नपलमानस्य नियमः । न्यग्रोधाङ्कुरवारिभिः = न्यग्रुणद्धीति न्यग्रोधो = वटः तस्य अंकुरा अभिनवोद्भिदो जटास्तद्वारिभी रसैः काथेन वा भावनान्नितयं त्रिवारं भावयित्वा-द्रवेण यावता सर्वं प्लुतं भवति तावद्भावनावारि देयम् । स्थालीमध्ये = हण्डिकायां सच्छिद्रायामित्यपि ज्ञेयम् । कवचीयन्त्रम्-नातिह्रस्वां काचकूपीं न चातिमहतीं हृदां ।

वाससा कर्दमाक्तेन परिवृत्य समन्ततः । संलिप्य मृदुमृत्स्नाभिः
 शोषयेद्भानुरश्मिना । निधाय भेषजं तत्र मुखमाच्छादयेत्ततः ।
 कठिन्या दृढया वापि पचेद्यन्त्रे विधानतः । कवचीयन्त्रमेतद्वि-
 रसादिपचने मतम् । (वै, श. सि. आत्रेयः) इति लक्षितं-
 विरच्य तत्र निधापयेत्=स्थापयेत् तद्वालुकाभिः कवचीयन्त्रस्य
 आगलं स्थालीं प्रपूरयेत् । वालुकादानप्रयोजनन्तु सर्वतः समान-
 ताप्रप्राप्त्यर्थं सहस्रोष्णतानिवारणाय च । तदनु मन्दाग्निं
 यामक्रमेण मन्दमध्यखरमग्निं यामचतुष्टयं=प्रहरचतुष्टयं
 दद्यात् । तरुणादित्येत्यत्र तरुणारुणेति पाठान्तरम्, तत्सन्निभं=
 सदृशम् ॥ ६५-६७ ॥

भाषा—शुद्ध पारा १ पल, शुद्ध गन्धक १ पल दोनों की
 कज्जली बना बड़ के अंकुरों के स्वरस से तीन भावनायें दे ।
 फिर एक काचकूपी के चतुर्थांश में भरे । इस काचकूपी पर पूर्व ही
 कपड़मिट्टी कर रखनी चाहिये । इस कवचीयन्त्र को एक बड़ी
 हांडी में रख वालु से भर दे । नीचे ४ पहर तक मन्द मध्य तीव्र
 अग्नि दे । इस से तरुण सूर्य के समान लाल रंग का रससिन्दूर
 बनता है । इसे विशेष अनुपानों से दें तो विविध गुण करता
 है ।

जब गन्धक का धूम निकलना बन्द हो जाता है तब मिट्टी के
 ढाट से शीशी का मुख बन्द कर दिया जाता है इस समय कुछ
 देर तक मन्द आँच देने के बाद तीक्ष्णाग्नि दे ॥ ६६-६७ ॥

मतान्तरम्—

पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धक तथा ।

नरसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥ ६८ ॥

निम्बूरसेन सम्मर्द्य काचकूप्यां निवेशयेत् ।

मुखे पाषाणखटिकां मुद्रां दत्वा प्रलेपयेत् ॥ ६९ ॥

सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैः पृथक् संशोष्य वेष्टयेत् ।

सच्छिद्रायां मृदः स्थान्यां कूपिकां तां निवेशयेत् ॥ ७० ॥

पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।

निवेश्य चुल्यां दहनं मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥ ७१ ॥

प्रज्वाल्य द्वादशं यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

स्फोटयित्वा तु मुक्ताभमूर्ध्वलग्नं बलिं त्यजेत् ।

अधःस्थं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ७२ ॥

नरसारादियोगेन विशेषगुणप्रदं रससिन्दूरमाह—पृथगिति—

नरसारं = नोसादर इति, धूमसारं = गृध्रधूमम्, स्फटिकं = रक्तस्फटिकाम् । 'तोरी गुर्जरदेशोद्भवा स्फटिका या रक्तवर्णा भवति' इति. शा.ध. गूढार्थदीपिकायामुक्तेः । रक्तवर्णा स्फटिका हि लोह-योगाद्रसस्य गुणाधिक्यकरी भवति । पृथक् समं समं = सर्वं समानमानम्, नरसारश्चात्र-एकभागापेक्षया चतुर्थांशो ज्ञेयः । गैरिकं तुवरीत्यादि—आयुर्वेदप्रकाशीययोगे 'नवसादरम्..... पारदाच्चतुर्थांशमिति शेषः' इति दर्शनात् १-३६२-३६६ । निम्बु-

रसासन्दूरः

५५

रसेन याममात्रकं = यामं सम्मर्द्य काचकूपां निवेशयेत् । मुखे = काचकूपीमुखे पापाण्यखटि कामिति कूपीगलप्रवेशार्हां खटीनिर्मित कवलिकां दत्त्वा (समये कार्यार्थमनेके कवलिकाः कार्याः । ताश्च इष्टकादिभिरपि कार्याः) मुद्रामिति—इत्थमत्र प्रक्रिया—प्रथमं कवलिकामप्रदायैव चतुर्यामं मन्दवह्निं दद्यात्, वारम्बारं प्रतप्त-रक्तवर्णलोहशलाकया च कूपीमुखे नरसारं गन्धकं च दाहयेत् । अन्यथा—कदाचिन्नरसारेण कूपिकामुखे रुद्धे सचुल्लिकावालुका-कवचीयन्त्रस्य विध्वंसो महान्दिस्फोटश्च भवत्यसावधानतायाम् । अतएव—पाके रुद्धं मुखं कूप्या नरसारेण जायते ।

ततः शलाकया कुर्यात्कूपिकानाशशान्तये ॥

इत्युक्तम् । आ० प्र० १-३५२ ।

यदा च सावधानतया—आकूपीतलमीषदुष्णशलाकयाऽन्वे-षिते गन्धस्य पिच्छलः पङ्कः प्रतीयते, तदा न जीर्णां गन्धवर्धति ज्ञेयम् । जीर्णां च गन्धे पारदचूर्णं स्वरं प्रतीयते, शलाकालग्नं द्रव्यं घृष्टं सद्रक्तं भवति । तदनुर्काञ्चत्कालमग्निं मन्दतरं कृत्वा मुद्रां दत्त्वा गुडसुधाचूर्णयुतकर्पटेन समन्ततः प्रलेपयेत् त्रिश्चतुर्वा । ततो मुद्रा-शोषणं यावत् मन्दमेवाग्निं दद्यात् । सप्तभिर्मृत्तिका वस्त्रैरिति = सप्तमृत्कर्पटैर्यथा-एकवारं मृत्तिकावस्त्रैः परिवेष्ट्य शोषयित्वा च पुनर्वेष्टयेत् । एवं सप्तवारं कुर्यात् । सच्छिद्रायां = तले कनिष्ठाङ्गुलिमूलप्रवेशयोग्याद्धिद्रायाम् । मृदस्तीव्राग्निसहनयोग्यमृदः, स्थाल्यां = स्थालीछिद्रे तां कूपिकां निवेशयेत् । तत आगलं = कूपिकागलदेशं यवतः सिकतापूरेवालुकाभिः पूरयेत्

ततश्चुल्यां निवेश्य दहनं देयम् । ऊर्ध्वलग्नं = कूपिकोर्ध्वभागे लग्नम्, अधस्थं = कूपिकानाल एव वलेरधस्थम् । पात्राधस्तु न रस-
सिन्दूरं सम्भवति । यदि च कूपिकानालमङ्गुलमानमेव स्यात् तत्र
च गुटिकाप्रवेशाद्गलाधः सिन्दूरं तिष्ठति तदा हस्तस्पर्शनादेव
मुक्ताफलानोव कणाः सिन्दूरस्य भवन्ति, कूपिकागले यावदूर्ध्वलग्नं
भवति तावदेव कठिनं भवति । कुशलास्तु गुटिकामदन्त्रैव सम्पा-
दयन्ति । तथाहि—३६५° शतांशोत्तापे पारदमुड्डीयते ततो न्यून-
तापे च नोड्डीयते । अतः ३६५° शतांशतो न्यूनतापः कूपिकामुखे
सम्पादनीयस्तत्रैव पारदः कठिनीभवतीति रहस्यम् ।

सरलसिन्दूरविधिः—यदि त्वरितं रससिन्दूरनिर्माणस्याव-
श्यकता तत्र तदानीमेव लघुकूपिकां त्रिभिर्मृत्तिकावस्त्रैरावेष्ट्याऽ-
ग्नितापे शोषयित्वा तत्र कज्जलीमापूर्य केवलामेव कूपिकां (न बा-
लुकायन्त्रे) कोकिलाग्नौ निधाय सावधानतया समन्तत आगलं कूपीं
ज्वलद्भिः कोकिलैः पूरयेत् । गलदेशादुपरि च यथा—३६५° । शतां-
शतो न्यूनएव तापो यथास्यात्तथा प्रयतनीयम् । शलाकयाऽन्वेषिते
दग्धे च गन्धे कूपीमुखे गुटिका देया न वा यथाकौशलम् । इत्थं
घटिकाद्वयेनैव सम्पद्यते रससिन्दूरम् । गुणमपि करोत्येव । गन्धेन
सहाधिककालपक्वस्तु विशेषगुणाय कल्पते ।

अथ मल्लसिन्दूर प्रकारः—

नवकर्षमितः सूतो रसचन्द्रश्च तत्समः ।

चतुःकर्षमितो मल्लः सार्धपञ्चाक्षसम्मितः ॥

गन्धकश्चेति तत्सर्वं काचकूप्यां निधापयेत् ।

क्रम वृद्धाग्निना सम्यग्बालुकायन्त्रगं पचेत् ॥

रससिन्दूरः

५७

बहि षोडशयामश्च दत्त्वा शीतं समुद्धरेत् ।

रसोऽयं मल्लसिन्दूरः सर्ववातविकारनुत् ।

युक्तानुपानतो हन्यात् सन्निपातादिकान् गदान् ॥

रसायनसंग्रहे कूपीपक्करसनिर्माणविज्ञानात्, पृ. २६६. । रस-
चन्द्रो = रसकपूरः । एवं तालसिन्दूर, शिलासिन्दूर, विषसिन्दूरा-
दयो विशेषाः रसायनसारतो ज्ञेयाः । विसूचिकात्रिदोषव्याधीन
दूरीकर्तुं मतुलप्रभावाः । मधुमेहे-मल्लसिन्दूरस्य ३ र. स्वर्जिकाक्षार-
स्थद्विरक्ति रित्येका मात्रा प्रातः सायं निम्बूकरसजललवणानुपानेन
दत्तं केनैव दिनेन पिपासामुखशोषादीनुपद्रवानपाकरोति । मध्याह्ने
चोदुम्बरफलस्वरसेन त्रिफलया वा चन्द्रप्रभावटी वट्टकोष्ठाय
देया । आरोटकमन्तरेण हिङ्गुलगन्धकाभ्यां पिष्टाभ्यामपि
रससिन्दूरः सम्पाद्यः । र. इ. चि. २-१४. आरोटकः = शुद्धसूतः ।
रसचन्द्रविहीनोऽपि मल्लसिन्दूरो भवति ॥ ६८-७२ ॥

बहिर्धूमविधि से रससिन्दूर बनाना ।

भाषा—शुद्ध पारा १ भाग, शुद्ध गन्धक १ भाग, नवसादर
१ भाग, रसोई घर का धुवां १ भाग, फिटकरी १ भाग । कज्जली
में शेष द्रव्य मिला भली प्रकार मर्दन करे । अनन्तर नीबू का रस
डाल १ पहर मर्दन करे पश्चात् इसे एक काचकूपी में भर दे
और कूपी के मुख पर खड़िया का डाट लगा सन्धिस्थान
बन्द कर दे । इस कूपी पर सात बार कपड़मिट्टी कर धूप में
सुखा ले । फिर मध्य में छिद्र वाली मिट्टी की हांडी में इस कूपी
को रख दे और हांडी में इतना रेता भरे कि काचकूपी के

गले तक आ जाय । अब इस हांडी को चूल्हे पर रखकर, मन्द, मध्य और तीव्र आंच क्रमशः दे । इस प्रकार १२ पहर आंच देकर स्वाङ्गशीतल होने पर कूपी को बाहर निकाले । इस कूपी को तोड़े और कूपी के गले में लगी हुई श्वेतवर्ण की गन्धक को फेंकदे । गन्धक से नीचे कूपी के स्कन्ध देश में रससिन्दूर लगता है उसे लेकर सब रोगो में प्रयुक्त करे ॥ ६८-७२ ॥

अथ रसकपूर्ः—

टङ्गण मधु लाक्षा च ऊर्णा गुञ्जायुतो रसः ।

मर्दितो भृङ्गजद्रावैर्दिनं सम्पुटमागतः ।

ध्मातो भस्मत्वमाप्नोति शुद्धकपूर्ःरसन्निभः ॥ ७३ ॥

अथ सूतस्य हरितवायु (CHLORINE) योगमाह—टङ्गण-मिति—टङ्गणं सोहागा इति, मधु=चौद्रम, लाक्षा बदरीपिप्पलवृक्षादिषु कीटनिर्मितद्रव्यविशेषो जलधौ प्रवालवत् । ऊर्णा भस्म ग्राह्यम्, गुञ्जा=श्वेतरक्तकृष्ण भेदेनत्रिविधा-अत्र तु श्वेता ग्राह्या, सर्वसमानमानो रसः । भृङ्गजद्रावैः कृष्णभृङ्गराजरसेन, दिनं मर्दितो दृढं=पारदकणविलयनं यावदित्यर्थः । भृङ्गजद्रावैरत्र भृङ्गजद्रावैरिति पाठो भूनागशब्दवाचीति र. यो. सा. । ततः सम्पुटे कृत्वा ध्मातः=पुटितः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोरित्यस्मात्, 'आदि-कर्मणि क्तः' । शुद्धकपूर्ःरसन्निभं=शुद्धो मलिनताहीनो यः कपूर्ः तत्सन्निभं=सदृश मतएव रसकपूर् इत्युच्यते । भस्मत्वमाप्नोति । अत्रानुक्तमपि भल्लतकं ददति वृद्धाः पारदतुल्यम् । र.इ.चि. २.३२ ।

रससिन्दूरः

५६

भल्लातककल्पविधिना भल्लातकघृतक्षीराद्यनुपानेन फिरङ्गे तथा-
ऽन्येषु रक्तावकृतिजरोगेषु चमत्करोति सर्वविधोऽपि रसकर्पूरः ।
गुरुमार्गेण संसेव्यः फिरङ्गान्तकरो रसः । गोधूमचूर्णमध्यस्थं कृत्वा
शोथं न विन्दति । दन्तस्पर्शी यथा न स्यात्तथातमम्भसा गिलेत
इति. र. यो. सा. [अधिकः पाठः] ॥ ७३ ॥

भाषा—सुहागा, शहद, कच्ची लाख, ऊन, रक्तियां प्रत्येक द्रव्य
एक भाग ले, पारा १ भाग ले । सब को पीस भांगरे के रस में
एक दिन मर्दन करे, फिर अन्धमूषा में बन्दकर धौकनी से धौके
तो पारा भस्म हो जाता है और शुद्ध कपूर के समान पारदभस्म
मिलता है अतएव इसका नाम रसकर्पूर है ॥ ७३ ॥

मतान्तरम्—

पिष्टं पांशुपटुप्रगाढममलं वज्रचम्बुणा नैकशः ।
सूतं धातुगतं खटीकवलितं तत्सम्पुटे रोधयेत् ॥
अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तले प्रज्वान्य वह्निं दृढम् ।
घस्रं ग्राह्यमथेन्दुकुन्दधवलं भस्मापरिस्थं शनैः ॥७४॥
तद्वल्लद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रभुक्तं नृणा-
मूर्ध्वं रेचयति द्वियाममसकृत् पेयं जलं शीतलम् ।
एतद्वन्ति च वत्सराधिकविषं पाणमासिकं मासिकं
शैलोत्थं गरलं मृगेन्द्रकुटिलोद्भूतञ्च तात्कालिकम् ॥७५॥
(रसकर्पूरमिति रसमञ्जरीकारः श्वेतभस्मेति चन्द्रिकाकारः)

मतान्तरेण रसकपूर्वविधानमाह—पिष्टमिति—अमलं सूतं
पांशुपटुप्रगाढं धातुयुतं खटीकवलितं वज्रचम्बुणा नैकशः पिष्टं तं
सम्पुटे रोधयेत्, लवणस्य-अन्तस्थं तस्य च तले घस्रं दृढं वह्नि
प्रज्वालयेत्यन्वयः । अमलं=निर्मलं शुद्धमित्यर्थः, सूतं=पारदम्,
देहलोहमयीं सिद्धिं सूते सूतस्ततः स्मृतः' र. र. स. १-७८ ।
पांशुपटुप्रगाढं=पांशू रेणुः, 'रेणुवृ योः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना' इति-
अ. । पांशुजं पटुः 'पांशुपटुः' पटुर्दक्षे च....छत्रालवणयोरपि इति,
अ. टी. मेदनी । पटुशब्दो लवणवाचकः, खारीलवणमिति आ.
प्र० । तत्प्रगाढं=दृढयुतमित्यर्थः । धातुयुतं=गैरिकयुक्तम् । 'धातुर्म-
न शिलाद्यद्वेगैरिकन्तु विशेषत' इति. अ. । खटीकवलितं=खटी=
काठनी-श्वेतोऽत्र खटिका प्रोक्तः । र. र. स. ३-१३ । तया कवलितं
'प्रासस्तु कवलार्थकम्' इति. अ. । कवलंसञ्जातमस्येति कवलितम्,
तारकादेराकृतिगणत्वादितच् । खटिकाभागयुतमित्यर्थः । तथाहि-
पांशुलवणगैरिकखटिकानां प्रत्येकं समानमानं सर्वसमं पारद-
मेकीकृत्य वज्रचम्बुणा=वज्री=स्तुही तदम्बुना=दुग्धेन रसेन वा,
नैकशो=बहुवारं पिष्टं=मर्दितं नष्टपिष्टीकृतमित्यर्थः । तं
पिष्टसमुदायं सम्पुटे=शरावसम्पुटे कृत्वेति शेषः । रोधयेत्=
सन्धिरोधं कुर्यात् । तदनु तं सम्पुटं लवणस्य=लवणयन्त्रस्य,
बालुकायन्त्रे बालुकास्थानेलवणदानेन लवणयन्त्रं भवति ।
अन्तस्थं=लवणस्य मध्यस्थितमुपयेधो लवणदानेन सम्पुटं
मध्ये कुर्यात् । तस्य=लवणयन्त्रस्य तले, घस्रं=दिनम् । अत्यन्त-
योगे द्वितीया । दृढं वह्निं प्रज्वालय—अथ स्वाङ्गशक्तिकरणा-

रससिन्दूरः

६१

नन्तरं शनैः सम्पुटमुद्घाट्य-इन्दुकुन्दधवलं=इन्दुश्चन्द्रः कुन्दं
 माव्यं तद्वद्वलं=श्वेतं मुपरिस्थं सम्पुटोर्ध्वशरावान्तर्लग्नं भस्म शनै-
 र्ग्राह्यम् । तदिति तस्यार्थेऽव्ययपदम् । बल्वित्तयं=रक्तिकाचतुष्टयं
 लवङ्गसहितं=लवङ्गकृतसम्पुटगर्भितं प्रातः प्रभुक्तं=सेवितं सत्
 द्वियामं=यामद्वयं यावदसकृदनेकवारम्, ऊर्ध्वं रेचयति=वमनं
 करोति, शीतलं जलं पेयमिति-असकृत्पदमत्राप्राप्तियोजनीयम् ।
 एतेनामाशयगतं विषं वहिरायाति । आमाशयाद्धः प्राप्तं च रेच-
 नेन । वत्सराधिकविषं=वत्सरातीतम्, पाण्मासिकं=पण्मा-
 सभवं मासिकं=मासभयम्, शैलोत्थं=पर्वतप्रभवं सोमल हरि-
 तालस्रजःशिलादि, गरलं=कृत्रिमं विषम्, मृगेन्द्रकुटिलोद्भूतं='सिंह-
 श्मश्रुभक्षणजनित' मिति. आ. प्र. । तात्कालिकं=तत्काल-
 जातम् । अयं योगः संस्कृतटीकाकृद्भिस्तत्तद्देशभाषाकृद्भिश्चा-
 ऽन्यथैव व्याख्यातः । पी. सी. राय महोदयेन हिन्दू कमिस्ट्री इति-
 हासेऽपि तथैव व्याख्यातः । एवं कुलकर्णिना-र. र. स. भाषा-
 याम् । रसकपूर्वस्य यः कोऽपि योगो विरक्तिमात्रया पञ्चरक्ति-
 स्वर्जिचारेण सायं प्रयुक्तः प्रातर्द्विस्त्रिंशं मलं पातयति । यकृच्छ्रो-
 धनं च करोति । प्रायः सर्वत्र रेचनयोगे प्रचरति । प्रबलवमने
 विशेषतो विषमज्वरोद्भूते रक्तिकापोडपांशमस्य रक्तिकाचतुर्थांश
 स्वर्जिचारेण संयोज्य (क. १ १/२ र. । स्त्र. १/२ र.) शीतलजलेन
 हिमजलेन वा अर्धघटिकया पुनः पुनः सेवितो महोपकारं करोति ।
 अत्र हिमाचूषणमपि सततं करणीयम् । एवं हिक्कायामपि ताम्रभस्म
 वत-हरीतकी प्रयोगवच्च । रसकपूर्वस्योर्ध्वपातनयोगेषु सोमलः

६२

रसन्द्रसारसंग्रहे

तालादियोगे कुष्ठफिरङ्गस्वप्नोगादिहरगुणोदयो भवति विशेषेण,
 'तालमिश्रश्चोत्कुष्ठहरोविशेषेण' र. इ. चि. ५. २७. । नैकश
 इत्यत्र चैकश इति, धातुयुतमत्र धातुगतमिति, तल इत्यत्र जल-
 इति, दृढमत्र हठादिति, घस्रमत्र शुभ्रमिति, द्वितयमत्र त्रितयमिति,
 द्वियाममित्यत्र त्रियाममिति, वत्सराधिकमत्र वत्सरावधीति-
 पाठान्तराणि ॥

रसपुष्पं पित्तहरं मूत्रलं व्रणदोषहृत् ।

परं विरेचनकरं तथा भूतविषापहम् ॥

स्वस्थीकरणमत्यन्तं जलीयांशविशोषणम् ।

पित्ताशयं तु विक्षोभ्य मलपित्तापसारकम् ॥

कृमीन् विपूचिकोद्भूतान् हिक्काञ्चैव फिरङ्गम् ।

जलोदरादिकान् रोगान् नाशयत्यविलम्बितम् ॥

मात्रा— गुञ्जार्धतः समारभ्य सार्धगुञ्जाद्वयोन्मिता ।

रसपुष्पस्य मात्रा स्यान्मात्राविन्मतसम्मतता ।

रेचनाय मता मात्रा सार्धगुञ्जाद्वयोन्मिता ।

गुञ्जाष्टमांशप्रमिता मात्रा हिक्कामये हिता ॥

फिरङ्गरोगाय मता गुञ्जापादांशसंमिता ।

इयमेव मता मात्रा शिशूना तु विरेचने ॥

चन्दनादिवटी—

रक्तचन्दनमथोषणं सिता कुङ्कुमं रससुमं लवङ्गकम् ।

तोलकैकमितमेव वै पृथक् त्वाददीत रसतन्त्रकोविदः ॥

रक्तिकैककमिता वटी कृता प्रत्यहं तु नवनीतयोजिता ।
चन्दनादिवटिकेयमुत्तमा हन्ति दुर्जयफिरङ्गजां व्यथाम् ॥

अत्रास्माकमनुभवः —

अस्या वटिकायाः—

उशवचोपचीनीभ्यां काथो माक्षिकसाक्षिकः ।

सन्धिवातं विशेषेण निःशेषयति शेषतः ॥

इति सिद्धभेषजमणिमालोक्तानुपानेन सेवनात् नातिचिरा-
त्फिरङ्गजो महती व्यथायुतोऽस्थि शोथो निवृत्तः । नचात्र पारद-
विकृतिजोपद्रवा दृष्टाः ॥ ७४-७५ ॥

भाषा—पांशु लवण, पारा, गेरू, सेलखड़ी सब समान भाग ले
थूहर के दूध से अनेक बार घोट पिष्टी बना-सराव सम्पुट में रख
एक हडिया में आघे तक नमक डाल उसमें सम्पुट रख इसके
ऊपर गले तक नमक भरदे । इस लवण यन्त्र के नीचे एक दिन
भर खूब जोर की आंचदे । स्वाङ्ग शीत होने पर धीरे से सम्पुट
खोल ऊपर के सराव के तले में लगी हुई चन्द्रमा और कुन्द के
फूल के समान सफेद पारदभस्म धीरे २ निकाल कर शीशी में
भर ले । इसकी २ वल्ल मात्रा (४ रत्ती) लौंग के चूर्ण के भीतर
डाल कर प्रातः निगल ले इससे कुछ देर बाद दोपहर तक कै होती
रहती हैं । इसके ऊपर ठंडा पानी पीना चाहिये । यह भस्म एक वर्ष
से ऊपर तक । ६ माह, १ मास शैलोत्थ (संखिया तालादि) गरल
कृत्रिम विष शेर की मूँछ का विष और अन्य तात्कालिक
विषों को दूर करता है ॥ ७४-७५ ॥

सर्वाङ्गसुन्दरो रसः—

मर्दयेद्रसगन्धौ च हस्तिशुण्डीद्रवैर्दृढम् ।

भूधात्रिकारसैश्चापि पर्यन्तं दिनसप्ततः ॥ ७६ ॥

विघृष्य वालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत् ।

दिनमेकं ददेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि ॥ ७७ ॥

एवं निष्पाद्यते पीतः शीतः सूतस्तु गृह्यते ।

पर्णखण्डेन तद्गुञ्जां भक्षयेत् सततं हिताम् ॥ ७८ ॥

क्षुद्रोधं कुरुतेऽपूर्वमुदराणि विनाशयेत् ।

ज्वराणां नाशनः श्रेष्ठस्तद्वत् श्रीमुखकारकः ॥ ७९ ॥

हृदयोत्साहजननः सुरुपतनयप्रदः ।

बलप्रदः सदा देहे जरानाशनतत्परः ॥ ८० ॥

अङ्गभङ्गादिकं दोषं सर्वं नाशयति क्षणात् ।

एतस्मान्नापरः सूतो रसात् सर्वाङ्गसुन्दरात् ॥ ८१ ॥

(पीतभस्मेति चन्द्रिकाकारः)

सर्वाङ्गसुन्दररसे—हस्तिशुण्डी=स्वनामख्याता, भूधात्री=भूम्यामलकी, एतयो रसेन समभागसूतगन्धयोः कज्जलीं दिनसप्ततः=सप्तदिनं द्वाभ्यामपि पृथक् सप्तदिनं विघृष्य=मर्दयित्वा मूषायां सन्निवेश्य वालुकायन्त्रे निशावधि=रात्रिपर्यन्तं मन्दमन्दमेकं दिनमग्निं ददेत् । गुञ्जामात्रया उदराणि=प्रायो-यकृद्विकारजानि विनाशयेत् ॥ ७६-८१ ॥

रससिन्दूरः

६५

भाषा=शुद्ध पारा तथा शुद्ध गन्धक समभाग ले। इनकी कजली बना हाथीमुंडी के रस से सात दिन तक मर्दन करे, फिर भूस्यामलकी के रस से सात दिन तक मर्दन करे। इसे मूषा में डाल वालुकायन्त्र में ५ प्रहर मन्द मन्द अग्नि से पाक करे। स्वांगशीतल होने पर पारे की पीले रंग की भस्म मिलेगी। इसको एक रत्ती पान में रख खावे तो परम हितकारी है। यह खूब भूख लगाती है, उदर रोगों का नाश करती है, ज्वरों को दूर करती है, लाघव्य आर सुख देती है, हृदय में उत्साह भरती है, सुन्दर रूप वाला पुत्र देती है, सदा देह में बल भरती है तथा बुढ़ापे को दूर रखती है। अङ्गभङ्गादि सब दोषों का क्षण भर में नाश करती है। इस सर्वाङ्गसुन्दर रस से बढ़कर और कोई पारदभस्म नहीं। इसका नाम चन्द्रिकाकार “पीतभस्म” कहते हैं ॥ ७६-८१ ॥

अथ कृष्णभस्म—

धान्याभ्रकं रसं तुल्यं मर्दयेन्मारकद्रवैः ।

दिनैकं तेन कल्केन वस्त्रं लिप्त्वा तु वत्तिकाम् ॥ ८२ ॥

विलिप्य तैलैर्वर्तिं तामेरण्डात्थैः पुनः पुनः ।

तदाज्यभाण्डे प्रज्वालय गृहीयात् पतितश्च यत् ॥ ८३ ॥

कृष्णभस्म भवेत् तच्च पुनर्मद्यं नियामकैः ।

दिनैकं पाचयेद्यन्त्रे कन्दुकाख्ये न संशयः ॥

मृतः सूतो भवेत् सद्यः तत्तद्भोगेषु योजयेत् ॥ ८४ ॥

रसस्य कृष्णभस्मकरणप्रकारमाह—धान्याभ्रकमिति—धान्या-
भ्रकम् 'अत्रैव-१४७-१४८ श्लोकाभ्यां वक्ष्यमाणम्' धान्याभ्रकं रसं
च तुल्यं=समानमानं मारकद्रवैः=वनवचादिभिः (६४-१०१)
अष्टादशाऽन्यूनैर्दिनैकं मर्दयेत् तेन कल्केन वस्त्रं लिप्त्वा वर्त्तिकां
विधाय शोषयित्वा तां वर्त्तिमैरण्डोत्थैस्तैलैः पुनः पुन विलिप्याऽ-
र्द्रीकृत्य प्रज्वाल्याऽज्यभाण्डे=चिक्कणभाण्डस्योपलक्षणमेतत् ।
पतितं गृह्णीयात् तच्च कृष्णभस्म पुनर्नियामकैः=सर्पाक्षादिभिः
(८६-६३) पुनर्मर्दयाम् । ततः कन्दुकाख्ये—यथा—

स्थूलस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा, वासो बद्ध्वा मुखे दृढम् ।

तत्र स्वेद्यं विनिक्षिप्य, तन्मुखं प्रपिधाय च ॥

अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यन्त्रं तत्कन्दुकाभिधम् ॥

॥ २० २० स० ६-७७ ॥

पातयेत्=स्वेदयेदित्यर्थो ज्ञेयः ॥ ८२-८४ ॥

भाषा—शुद्ध धान्याभ्रक और शुद्ध पारे को समभाग लेकर
मारक द्रव्यों से एक दिन मर्दन करे। फिर इस कल्क को कपड़े
पर लीपकर उसकी बत्ती बनावे। बत्ती को एरण्ड के तेल से
पुनः पुनः भिगाकर जलावे। उस जलती हुई बत्ती से जो बूँदें
घृतभावित पात्र में गिरें उन्हें एकत्रित करले। यह पारे की
कृष्णभस्म होगी। इसे फिर नियामक वर्ग की औषधियों से
एक दिन मर्दन कर कन्दुक यन्त्र में एक दिन पकावे। इस प्रकार
से पारे की भस्म हो जाती है इस में कुछ संशय नहीं है। इसे
भिन्न २ रोगों में प्रयुक्त करे। मात्रा एक रत्ती ॥ ८२-८४ ॥

रससिन्दूरः

६७

अथ सूतभस्म—

श्वेतं पीतं तथा रक्तं कृष्णञ्चेति चतुर्विधम् ।

लक्षणं भस्मसूतानां श्रेष्ठं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ८५ ॥

श्वेतमिति—उत्तरोत्तरं श्वेतापेक्षया पीतं पीतापेक्षया रक्तं
रक्तापेक्षया कृष्णं श्रेष्ठं=मुत्तमं ज्ञेयम् ॥ ८५ ॥भाषा—श्वेत, पीली, लाल तथा काली इन चार वर्णों की
पारे की भस्में होती हैं । इनमें श्वेत से पीत, पीत से रक्त, रक्त से
कृष्ण आगे २ गुणवाली होती है ॥ ८५ ॥

अथ वज्रमूपाकरणम्—

द्वौ भागौ तुषदग्धस्य चैकावल्मीकमृत्तिका ।

लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥ ८६ ॥

नरकेशसमं पञ्च छागीक्षीरेण पेपयेत् ।

याममात्रं दृढं पश्चात् तेन मूषां प्रकल्पयेत् ॥ ८७ ॥

शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्निरोधयेत् ।

वज्रमूषेयमाख्याता सम्यक् पारदसाधिका ॥ ८८ ॥

वज्रमूषामाह द्वाविति—तुषदग्धस्य=दग्धश्चासौ तुषस्तुषदग्धः,
मयूरव्यंसकादिबत्समासः । यावदाकृष्णतां दग्धस्य, वल्मीकस्य=
श्वेतपिपीलिकासञ्चितस्य मृत्तिका=प्रशस्ता मृत् । लौहकिट्टस्य=
लौहमलस्य । आधुनिकास्तु यत्र मूषानिर्माणार्थं किट्ट शब्दो लौह-
किट्टशब्दो वा प्रयुज्यते तत्र कृष्णसीसः, मूषामृत्, तुषमसी,

कृष्णमृत्, पदवाच्यो प्रफाइट (Graphite) ग्राह्यो लौहकिट्टापे-
क्षया तस्यात्यग्निसहत्वात्तस्यैव तुषमसी नास्ति प्राचां व्यवहारा-
दित्याहुः । श्वेतपाषाणः=खटिका तस्य भागो दीयतेऽस्मिन्निति
भागिकम् । भागाद्यच्च । ५. १. ४६ । इति चाट्टन् । तस्यैको भागः ।
नरकेशः=मनुष्यशिरोरुहाः, समं=तुल्यम् । इति पञ्च छागी-
क्षीरेण=अजाक्षीरेण, याममात्रं=प्रहरमानं दृढं पेषयेत्, पश्चात्=
तदनु तेन मूषां प्रकल्पयेत्, शोषयित्वा तत्र च रसं सूतं क्षिप्त्वा
=दत्त्वा तत्कल्कैः=पूर्वोक्तकल्कैरेव सन्निरोधयेत्=सन्धि-
बन्धनं कुर्यात् । अत्र विशेषस्तुरसकामधेनु-उपकरणपाद यन्त्राधि-
काराज्ज्ञेयः ॥ ८६-८८ ॥

भाषा—जले हुए तुष दो भाग, बमई की मिट्टी १ भाग
लोहे का कीट १ भाग, खड़िया १ भाग, पुरुष के बाल १ भाग
सब को बकरी के दूध में एक पहर तक दृढ़ता से पीस मूषा बना
ले । तथा सुखाकर इस में पारा भर दे और इसी मूषाकल्क से
उस मूषा को बन्द करदे । यह वज्रमूषा कहाती है । इस में पारा
भली प्रकार सिद्ध हो जाता है ॥ ८६-८८ ॥

अथ नियामकगणः—

सर्पाक्षी वन्य(न)कर्कोटी (ट्यूँ)कञ्चुकी यमचिञ्चिका ।
शतावरी शङ्खपुष्पी शरपुष्पा पुनर्नवा ॥ ८९ ॥
मण्डूकपर्णी(मूषापर्णी)मत्स्याक्षी ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी ।
अनन्ता काकजङ्घा च काकमाक्षी च (क)पोतिका ॥ ९० ॥

विष्णुकान्ता सहचरा सहदेवी (वा) महावला ।

वला नागवला मूर्वा चक्रमर्दकरञ्जकौ ।

पाठा(आ)तामलकी नीली जालिनी पद्मचारिणी ॥६१॥

घण्टा(त्रिकण्ट)विघण्टा गोजिह्वा कोकिलान्नो वनश्वनिः ।-

आशुपर्णी क्षीरिणी च त्रिपुटो मेघशृङ्गिका ॥ ६२ ॥

तिन्तिडी क्षीरिणी राप्ता मेघशृङ्गा च कुङ्कुटी ।

कृष्णवर्णा च तुलसी मिंही च (का)गिरिकर्णिका ।

एता नियामकौषध्यः पुष्पमूलद(फ)लान्विताः ॥६३॥

नियामकगणं रसार्णवादुद्धरति (प. ५. श्लो. २)—सर्पाक्षी-
त्यादिना—सर्पाक्षी = गन्धनाकुली, वन्यककोटो = वांस्ककोड़ा
इतिख्याता, कञ्जुकी = चणकक्षुपः, क्षीरकञ्जुकी = क्षीरक्षीपृक्षः
र. अ. ग्लौसरी, यमचिञ्चिका = अत्यम्बिका (इमली), शता-
वरी = बहुपुत्री, मण्डूकपर्णी = ब्रह्ममाण्डूकी, मस्त्याक्षी = हिल-
मोचिका (मछेझो), शिखण्डिनी = गुञ्जा, अनन्ता = शारिवा
(अनन्तमूलं) काकजङ्घा = मिसी इति लोके, काकमाची = मकोय
इति, कपोतिका = कोमलमूलकम्, विष्णुकान्ता = नीलापराजिता
(कोयल), सहचरा = पीतफण्टा (पियावांसा), सहदेवी =
पीतपुष्पवला, मूर्वा = धनुर्गुणा, चक्रमर्दः (पमाड़), पाठा =
पापचेलिका, तामलकी = भूम्यामलकी, नीली = (नील), जालिनी =
देवदाली (कडुवी तोरई), पद्मचारिणी = भार्ज्वा स्थलकमल-

इति र. अ. रत्नौ., घण्टा = जपावृत्तः, विघण्टा = गोजिह्वा = खरपत्री, कोकिलाक्षः = तालमखाना इति ख्यातः, घनध्वनिः = मुस्ता, आखुपर्णी = मूषाकर्णी, क्षीरिणी = काञ्चनक्षीरी (सत्यानाशी), त्रिपुटी = ऐरण्डः, मेषशृङ्गिका = विषाणी, तित्तिडी = इमली इति, रास्ना = कुलिञ्जन इति, कुङ्कुटी = शाल्मली, सिंहिका = बृहती, शिरिकर्णिका = श्वेतपुष्पापराजिता । अथ पाठान्तराणि— वन्यकर्कोटी = बह्मिकर्कोटी । यमचिञ्चिका = जलचिञ्चिका = जलविन्दुजा = यवचिञ्चिकेति वा । शङ्खपुष्पी = भृङ्गराजः । करञ्जकः = कुरङ्गिणी । तामलकी = चामलकी । घण्टा विघण्टा गोजिह्वा = गोजिह्विका नृ (त्रि) जिह्वा च । क्षीरिणी = त्रिपर्णी । त्रिपुटी-मेषशृङ्गिका = द्विपर्णी चैकपर्णिका । कृष्णवर्णा = कृष्णपर्णा । सिंही-च = श्वेता च सिंहिका वा । इति क्रमेण । र. अ. र. का. धे. पुस्तकयोर्दृश्यन्तेन नियामकाः = रसनियामकाः ।

अङ्गेनोक्तं भवेन्मूलं द्रवः सर्वाङ्गतो भवेत् । अमात्रायां समा-
मात्रा विज्ञेया रसकर्मणि । र. र. आ. २-३ ।

इत्यपि ज्ञेयम् ॥ ८६-६३ ॥

गन्धनाकुली, जंगली कफोड़ा, कञ्चुकी (शिरीषा वृक्ष अथवा चना—स्त्रियमनसंस्कार में चणकक्षार का प्रयोग मिलता है), कच्ची झमली, शतावरी, शङ्खपुष्पी (शंखाहुली), शरपुष्पा (सरफोंका) पुनर्नवा, मण्डूकर्णी, मछेछी, ब्रह्मदण्डी, रत्ती, अनन्ता (अनन्त-मूल), काकजङ्ग, मकोय, पोई शाफ, विष्णुकान्ता, फिण्टी, सहदेवी, महाबला, बला, नागबला, मूर्वा, पंवाड़, करञ्ज, पाठा,

मारकवर्गः

७१

भूमी आमला, नील, कडवी तोरी, भारंगी, जपा (गुड़हल) गुल-
च्छकन्द, गोजिह्वा (गावजवां). तालमखाना, मोथा, मूषकपर्णी,
सत्यानाशी, परण्ड, मेढासिंगी, काली तुलसी, बड़ी कटेरी,
गिरिकर्णी (श्वेत अपराजिता) ये सब औषधियां फूल मूल पत्तों
सहित ले । ये पारे की बियामक हैं ॥ ८६-९३ ॥

अथ मारकवर्गः—

वनवचाचित्रकगोक्षुराः (१) कटुतुम्बी दन्तिका जातिः ।
सर्पाक्षी शरपुष्पा कन्या चण्डालिनीकन्दम् ॥ ९४ ॥
विषमुष्टिवज्रवल्क्यौ लज्जा लाक्षा च देवदाली च ।
सहदेवी नी(र)पकणा निगुण्डी चक्रलाङ्गलिके ॥ ९५ ॥
माणार्कचन्द्ररेखा रविभक्ता काकमाचिका चार्कः ।
विष्णुकान्ता वायमतुण्डी वज्री च बला च शुण्ठी च ॥ ९६ ॥
कोशातकी जयन्ती वाराही हस्तिशुण्डिका रम्भा ।
मत्स्याक्षी यमचिञ्चा हरिद्रे द्वे पुनर्नवाद्वितयम् ॥ ९७ ॥
धुस्तूरकाकजङ्घे शतावरी कञ्जुकी च वन्ध्या च ।
तिलभेकपर्णिर्दूर्वा मूर्वा च हरीतकी तुलसी ॥ ९८ ॥
गोकण्टकाखुपर्यौ कर्कटी कन्दवर्ग(पर्ण)लता च ।
मुषला हिंगु-गुडची शिग्रु गिरिकर्णिका महाशङ्खी ॥ ९९ ॥

मार्कव-सैधव-सरणी-सोमलताः श्वेतसर्षपोऽसनकः ।

हंसपदी व्याघ्रपदी किंशुकभल्लातकेन्द्रवारुणिकाः ॥ १०० ॥

सर्वञ्चार्धांशं वा अष्टादशाधिकं वाऽपि द्रव्यम् ।

सप्तमारण्यमूर्च्छादौ युक्तिज्ञैर्विधिवदुपयोऽप्यम् ॥ १०१ ॥

मारकवर्गमाह—घन इति-घनो=मुस्ता, कन्या=कुमारिका,
चाण्डालिनी=लिङ्गिनी शिवलिङ्गी इति, कन्दम्=शूरणः, विष-
मुष्णिः (कुचिला), वज्रवल्ली=सेहुण्डः, लज्जा=श्वेतलज्जालुका
(छुई मुई), नीरकणा=जलपिप्पली र. द्र. तट्टीकायां च नीरकणा
इत्येव पाठोऽस्ति, र. र. आ. इत्यत्रापि नीरकणा इत्येव पाठः
न नीपकणेति पकारयुतः, चङ्कम्=तगरम्, लाङ्गलिका=
कलिहारी, माणः=माणकन्दः, अर्कः=श्वेत्तार्कः, चन्द्ररेखा=
सोमरानी, रविभक्ता=सूर्यावर्तः हुलहुल इतिलोके, अर्कः=
रक्तार्कः, पिष्णुकान्ता=श्वेतापराजिता, वायसतुण्डी=काकनासा,
वज्री=सुहीचिशेषः हड़जोड़ी, कोषातकी=जालिनी, वाराण्डी-
कन्दः (गेठीति), हस्तिशुण्डिका=गजशुण्डा, रम्भा=कदली,
वन्ध्या= (बांभककोड़ा इति), तिलपर्णी=रक्तचन्दनं न तिलः,
भैकपर्णी=भण्डूकपर्णी, गोकण्टकः=क्षुद्रगोक्षुरः, कर्कटीकन्दः=
तिक्तककर्कटीकन्दः बांभककोड़ा इतिख्यातः, वर्गलता=... महा-
राष्ट्री=, ...मार्कवः=भृङ्गराजः, सरणी=प्रसारणी, सोमलता-
आ.कं. क्रिया ६-२३. इत्यत्र व्याख्याता पञ्चदशच्छदा दिव्यलता ।
असनको=विजयसारः, हंसपदी=हंसराज इति, व्याघ्रपदी=

विकङ्कतः, किशुकः=पलाशः । अस्य गणस्य सर्व=सर्वसमुदित
मर्धांशं सर्वस्यार्धांशमभावे, अष्टादशाधिकं द्रव्यं युक्तिज्ञै रस-
मारण युक्तिज्ञै रूपयोज्यम् । अत्रकाश्चिदौषव्यः शास्त्रत एव व्या-
ख्याताः । विस्तरस्तु-र. का. घे. उप. पा. ३, र. अ. प. ५, र. स्म.
प. ६. श्लो. २२, प. २१, आ. कं. क्रियाकरणविश्रान्तौ श्लो. २३,
र. उ. नि. १७-१८ अध्याययोः, र. इ. चू. ६-७-८. अध्यायेषु ।
र. र. आ. उप. २. १४, पुनश्च. र. र. आ. चिकित्सा. ख. १५.
श्लोक तः, गौ. र. सं. ७ पटले, र. र. स. ११-४६ श्लोकतश्च दिव्यौ-
पधीनां ज्ञेयः ॥ ६४-१०१ ॥

भाषा—मागरमोथा, बच, चीता(लाल), गोखरू, कड़वी तुम्बी,
दन्ती, चमेली, गधनाकुली, सरफौका, बौकुवार, चाण्डालिनीकंद,
कुचला, वज्रवल्ली, लज्जावन्ती, लाख, बौदाल, सहदेवी, जलपिप्पली,
संभालू, तगर, कलिहारी, माणकन्द, श्वेत आक, सोमराजी, आदि-
त्यभक्ता सूरजमुखी, मकोय, लाल आक, विष्णुकान्ता, कौआठोड़ी,
सेहुंड, बल्ल, सोंठ, कड़वी तोरी, जयन्ती, बाराहीकन्द, हाथीसुण्डी,
केला, मछेछी, कचची इमली, हल्दी, दारुहल्दी, श्वेतपुनर्नवा, लाल
पुनर्नवा, धतूरा, काकजंघा, शतावरी, कठचुकी, बन्ध्याककोटी,
लालचन्दन, मण्डूकपर्णी, दूर्वा, मूर्वा, हरड़, तुलसी, गोखरू,
मूषकपर्णी, ककड़ी, कन्दवर्ष की लतायें, मूषली, हींग, गिलोय,
सुहांजना, गिरिकर्णी अपराजिता, जलपिप्पली, भांगरा, सेंधानमक,
गन्धप्रसारणी, सोमलता, श्वेतसरसों, असन. हंसराज, व्याघ्रपदी,
ढांक, भिलावा, इन्द्रायण; युक्तिज्ञ वैद्यों को चाहिये कि वे इन सब

७४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

द्रव्यों का या इनमें से आवे या अठारह से अधिक द्रव्यों का पारे के मारण तथा मूर्च्छन आदि में विधिवत उपयोग करे ॥

॥ ६४—१०१ ॥

अथ अम्लगणः—

अम्लवेतस—जम्बीर—लुङ्गाम्ल—चणकाम्लकाः ।

नागरङ्गं तिनित्डी च चिञ्चापत्रञ्च निम्बुरुकम् ॥१०२॥

चाङ्गेरी दाडिमञ्चैव करमर्दं तथैव च ।

एष चाम्लगणः प्रोक्तो बदरास्लसमायुतः ॥ १०३ ॥

अम्लवर्गमाह—अम्लवेतसइति, अम्लवेतसः=कौञ्चजो यथा-
विटपस्तु.... पत्रैःस्निग्धैर्वनैश्चैव. श्लक्ष्णैरग्रैश्च तीक्ष्णकैः ।फलं-
तस्यैवहेमन्ते प्रवृत्तानि फलानि च....तीक्ष्णाद्या आयसाः सर्वेद्रवस्ति
नात्र संशयः । अत्रेति अम्लवेतसरसे । गो. सं. ७. २०७ । लुङ्गा-
म्लम्=मातुलुङ्गम् विजौरा नीबू इति ख्यातम्, चणकाम्लं चणक-
कृतं काञ्जिकम् । चणकक्षारे, इति बें.श. सि. । नागरङ्गम्=अम्ल-
नारङ्गम्, तिनित्डी=वृक्षाम्लम्, चिञ्चापत्रं=तिनित्डीपत्रम्, अत्र
चिञ्चाफलं पत्रं च ज्ञेयम्, निम्बुरुकं=कागजी नीबू इति । चाङ्गेरी=
चुक्रिका चल्मोड़ी चौपातया वा, दाडिम=मस्तदाडिमम्, कर-
मर्दं=करौंदा इति क्षुद्रफलमहाफलभेदेन द्विविधं ज्ञेयम् । चणका-
म्लमम्लवेतसं च सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥ १०२-१०३ ॥

भाषा—अम्लवेत, जम्बीरी, मातुलुङ्ग=विजौरा, चणकाम्ल,
नारंगी, तिनित्डी वृक्षाम्ल, इमली के पत्ते चकार से फल का भी

ग्रहण होता है, नीबू, चांगेरी, खट्टा अनार, करौंदा, खट्टे बेर वा
बेर की खटाई; इन सब से अम्लवर्ग होता है ॥ १०२—१०३ ॥

अथ लवणवर्गः—

लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विडम् ।

सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणं तथा ॥ १०४ ॥

लवणधर्माह—लवणानीति—लवणत्वेन लवणमेकविधमेव
सर्वलवणपरमाणुनामेकजातीयत्वात्, उत्पत्तिस्थलीयतत्तद्द्रव्य
संयोगाच्चनेकत्वम् । उत्पत्तिस्तु, उद्भिद्भ्यो जीवरक्तमूत्राभ्यां
सरो जलधिष्णोतः खनिभ्यः । तच्च स्वच्छं वर्णहीनं षट्कोण-
कणं लवणस्वादयुतं जले लयनशीलमग्नौ पीतवर्णं शिखां-
सृजति । सामुद्रं समुद्रजलभवं स्वच्छशुभ्रं विपणिषु लभ्यते,
कर्कच् इति ख्यातम् । सैन्धवं सिन्धुनदीपर्वतोद्भवम्, तच्चद्विविधं
श्वेतं रक्तवर्णं च लौहयोगात् । श्वेतं श्रेष्ठम् । विडं त्रिफलादियोगेन
कृतम्, सौवर्चलं = रुचकम्, रोमकं शाकम्भरीस्यपरपर्यायं (सांवर-
नमक) रुमावतीनदीजं सा च जोधपुरे सांवरलेक इत्यत्र पतति ।
चुल्लिकालवणं—करीरपीलुकाष्ठेष्विकादहनादिजातं नवसादरा-
ख्यम् । चरके तु—सैन्धवसौवर्चलकाल विड पाक्या नूपकृत्य
वालकैलमूलकसामुद्ररोमकोद्भिदौषरपादेयकपांशुजानीत्येवंप्रका-
राणि चान्यानि लवणवर्गं परिसंख्यातानि । इत्युक्तं विमाने
अ. ८ । १०४ ।

सामुद्रलवण, सेंधा, विड, सौंचल, सांभर, नौसादर ये लवण-
वर्ग हैं ॥ १०४ ॥

अथ मूत्रवर्गः—

मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनाम् ।

गोऽजाऽवीनां स्त्रियाः पुंसां मूत्रवर्ग उदाहृतः ॥१०५॥

मूत्रवर्गमाह मूत्राणीति हस्ती = गजः, कश्म = उष्ट्रः, महिषी, खरो = गर्दभः, वाजी = अश्वः, गोऽजे प्रसिद्धे, अविर्मेघः, पुंसां = पुरुषाणाम् । महिषीति स्त्रीलिङ्गोपादानन्तुल्यन्दोनुसंधात । मूत्रन्तु स्त्रियाः पुरुषस्यचाविशेषेण ग्राह्यम् ।

यथा—नरतुरगकुब्जरोष्ट्रखरमहिषकमेघगोजाभिः ।

नार्या च मूत्र दशकं दशभिः स्मृतमेभिरेवात्र । र. का. धे ।

नारीमेघीखराष्ट्रीणां मूत्रवर्गो गजस्य च । र. र. आ. २-१० ।

चिक्रिस्सोपयोगिमूत्राणि—च. सू. १. अ. श्लो. ६२ तः । सु. सू. अ. ४५. र. अ. प. ५-३५ च ज्ञेयानि ॥ १०५ ॥

हाथी, ऊंट, गधा, घोड़ा; इन सब के पुरुषजाति के मूत्र लें । तथा भैंस, गाय, बकरी, भेड़; इन सब के स्त्रीजाति के मूत्र लें । यह मूत्रवर्ग कहाता है ॥१०५॥

अथ द्रावकवर्गः—

गुञ्जाटङ्गणमध्वाज्यगुडा द्रावकपञ्चकाः ॥१०६॥

द्रावकवर्गमाह—गुञ्जेति—गुञ्जा = श्वेतगुञ्जा, टङ्गणं = सोहागा इति, द्रावयन्ति धातूनीति द्रावकाः । गुडगुग्गुलुगुञ्जा-ऽऽज्यसारवैष्टङ्गणान्वितैः दुर्द्रावाखिललोहादेर्द्रावणाय गणोमतः र. र. स. अ. १०-६५ ॥ १०६ ॥

द्रावकाः

७७

श्वेतरत्ती, सुहागा, शहद. घी, गुड़; ये पांच धातुओं के द्रव करने वाले पंचद्रावक कहाते हैं ॥ १०६ ॥

अथ पित्तवर्गः—

पित्तं पंचविधं मत्स्यगवाश्वरुरुवर्हिजम् ॥ १०७ ॥

पित्तमिति—मत्स्यः=रोहितमत्स्यः, रुरुः=कृष्णसारमृगः हरिण इति, त्वचं स मेध्यां परिधायरौरवीमिति-रघुवंश ३. सर्ग, वर्ही=मयूरः, वराहमहिषयोरपि भवति पित्तम् ॥ १०७ ॥

रोहू मछली, गाय, घोड़ा, कृष्णसार मृग, मोर, इन पांच के पित्तों से पित्तवर्ग होता है ॥ १०७ ॥

क्षारवर्गः—

स्वजिका टङ्कणञ्चैव यवक्षार उदाहृतः ॥ १०८ ॥

क्षारवर्ग—अन्येपि—तिलापामागंकदलीपलाशशिग्रुमोक्षकाः ।

मूलकार्द्रकचिञ्चाश्च वृक्षक्षाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

। र. अ. ५. ३० ।

क्षारनिर्माण प्रकारश्च

तरुणक्षारवृक्षस्य शुष्कपञ्चाङ्गं दाहयित्वा (सर्वमन्तःपुटे दहेत् र. र. अ. २. ४) श्वेतभस्म विधेयम्, तच्चाष्टगुणोष्णजले समालोडय रात्र्यूषितं प्रातर्वस्त्रनिस्तृतं स्वच्छं जलमग्नौ बुद्धदोत्पत्ति सान्द्रतां यावन्मृत्पात्रे विपाच्य तदनु काचादि पात्र आतपे शोषयेत् । अधिकपाके क्षारो दग्धः कर्कठश्च भवति । यवानाञ्च बीजेषु दुग्धावस्थायामधिकक्षारो भवत्यूपरभूमिजानामन्येषां च ॥ १०८ ॥

भाषा—सज्जी, सुहागा, यवक्षार—इसे क्षार वर्ग कहते हैं ॥ १०८ ॥

रसेन्द्रसारसंग्रहे

अथ रससेवाक्रमफले—

प्रातरेव पुरतो विरेचनं तद्दिनोपवसनं विधाय च ।

तत्परेऽहनि च पथ्यसेवनं तत्परेऽहनि रसेन्द्रसेवनम् ॥१०६॥

बुद्धिः स्मृतिः प्रभा कान्तिः बलञ्चैव रसस्तथा ।

वर्द्धन्ते सर्व एवैते रस सेवाविधौ नृणाम् ॥ ११० ॥

रससेवाक्रममाह—प्रातरिति—एतद्विधानन्तु र. इ. चि. स्निग्धमित्यादिना ३. १८२ श्लोकतः । आ. कं. ६-८६ पृ० ४२, तः एवं रसाणवे १८-११७ श्लोकतः । र. ह. अ. १८ । र. का. धे. सूत-क्रियापादे ७३ श्लो. नवमेसारणाधिकारे—गो. र. सं. प. ७-३-४३ तो व्याख्यातम् । तत्र च रससेवा गुणदोषाः पथ्यमपथ्यं रसाजीर्ण-चिकित्सा च वर्णिता । प्रथमं यथाविधि स्नेहपानं कृत्वा ततो विरेचनमुपवसनं च विधाय=कृत्वा तत्परेऽहनि=उपवसनदिना-त्परदिने पथ्यसेवनं=मुद्राम्बुप्रभृति, तत्परेऽहनि=पथ्यसेवनदिवसा द्वितीयदिने रसेन्द्रस्य सेवनं कार्यम् ॥ १०६ ॥

तत्फलमाह—बुद्धीति—बुद्धिमं नीषा, स्मृतिः=स्मरणम्, प्रभा=भा दीप्तौ प्रभातीति प्रभा-त्विट्, कान्तिः=छविः, बलं=यथा-बलवानयमिति रसादिशुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खलु ओजस्तदेव बलमित्युच्यते । सु. सू. अ. १४. १३ । सर्व एवै-तेबुद्ध्यादयो रससेवाविधौ=रसप्रयोगे वर्धन्ते ॥ ११० ॥

भाषा—पारदसेवनविधि—प्रातःकाल पूर्व विरेचन ले । सारे दिनउपवास रखे । अगले दिन पथ्य सेवन करे । उससे अगले दिन

पारद का सेवन करे । विधिपूर्वक पारा सेवन करने से बुद्धि, स्मृति, प्रभा, कान्ति, बल और रसधातु सभी बढ़ते हैं ॥

१०६-११० ॥

तत्र पथ्यकथनम्—

हितं मुद्राम्बु दुग्धाज्यं शाल्यन्नञ्च विशेषतः ।

शाकं पौनर्नवं देवि ! मेघनादञ्च वास्तुकम् ॥ १११ ॥

लवणं नागरंमुस्तं पद्ममूलानि भक्षयेत् ।

अनुपानं तु दातव्यं ज्ञात्वा रोगादिकं तथा ॥ ११२ ॥

रस सेवायां पथ्य (र. अ. १८ । १३०. ३) माह हितमिति—

मुद्रान्नं मूंग इति शिम्बीधान्यं प्रसिद्धम्, आज्यं=गन्धवृत्तम् । शाल्यन्नं रक्तशालिमहाशाल्यादि । पौनर्नवं=पुनर्नवाभवम्, देवि इति सम्बोधनम्, मेघनादः=तण्डुलीयः, सवास्तुकं=वास्तुक- (बथुवा इति) शाकसहितम् । तद्गुणाश्च—त्रिदोषघ्नं भिन्नवचस्तु वास्तुकमिति च. सू. अ. २७-८४ । लवणं=सैन्धवम् । नागरं=मार्द्रकम्, पद्ममूलानि=कमलककड़ीति भसींडा इति वा ख्यातानि । देवि इत्यत्र वास्तु, इति सवास्तुकमत्र स यूथिकामिति, नागरमत्र मागधीमिति विकृतपाठान्तराणि । अनुपानमित्यादि श्लोकार्धस्तु रसार्णवे तत उद्धृतपाठेषु च न दृश्यते तत्र भिषर्गित प्रथमान्तपाठस्तु प्रक्षिप्तोऽयं पाठ इति ज्ञापयति ॥ १११-११२ ॥

भाषा—हे देवि ! पारे के सेवन के साथ मूंग का यूथ, दूध, घी, शालि चावल, पुनर्नवा, बथुवा, चौलाई, इनका शाक तथा

सैंधा नमक, सौंठ, मोथा, कमल की जड़ ये वस्तु खानी पथ्य हैं ।
रोग आदि का विचार कर अनुपान देना चाहिये ।

॥ १११-११२ ॥

तत्र अपथ्यकथनम्

कूष्माण्डं कर्कटीञ्चैव कालिङ्गं कारवेल्लकम् ।

कुसुम्भिका च कर्कोटी कदली काकमाचिका ।

ककाराष्टकमेतद्वि वर्जयेत् रसभक्षकः ॥ ११३ ॥

पारद सेवनेऽपथ्य (र. अ. १८-१२०) माह—कूष्माण्डमिति—
कूष्माण्डं=पेठा इति, कर्कटी=कर्कटीफलम्, कालिङ्गं=तरबूज इति,
मांसफलः न शिरीषो न वा कुटजाऽपथ्यप्रकरणात् । कारवे—
ल्लकं=करेला इति, कुसुम्भिका=कुसुम्भशाकः, कर्कोटी=वांभ
ककोड़ा इति, कदली=रम्भा, काकमाचिका=मकोय इति, रस-
भक्षकः=रससेवकः, एतत्ककाराष्टकं वर्जयेत् । कदलोत्यत्र कलम्बीति
पाठे कलम्बी=उपोदिका । र. र. स. अ. ११ श्लो. १२३ तो-
ऽन्यान्यपथ्यानि ककाराष्टकान्तरं च वर्ज्येते ॥ ११३ ॥

इति रसाधिकारः ।

भाषा—पेठा, ककड़ी, तरबूज, करेला, कुसुम्भी, ककोड़ा,
केला, मकोय इन आठ ककार-पूर्व वाले द्रव्यों को पारा सेवन
के दिनों में न लेना चाहिये । ये अपथ्य हैं ॥ ११३ ॥

उपरसाः

८१

अथ उपरसभेदाः—

गन्धको वज्र-वैक्रान्तं वज्राभ्रं तालकं शिला ।
 स्वर्णं शिखितुत्थञ्च विमलं हेममाक्षिकम् ॥११४॥
 काशीशं कान्तपाषाणं वराटाञ्जनहिङ्गुलम् ।
 गैरिकं शङ्खभृनागं टङ्गणञ्च शिलाजतु ।
 एते चापरसाः प्राक्ताः शाध्या माय्यां विधानतः ॥११५॥

अथोपरसाः—गन्धक इति—आनन्दकन्दे तु—

गन्धतालशिलाताप्य वनहिङ्गुलगैरिकाः ।
 चपलाश्मजभूनागहरिद्राधाग्निजारकाः ॥
 स्वर्परीतुत्थकंकुष्ठगिरिसिन्दूरटङ्कणाः ।
 कम्पलविपकासीसगौरीपाषाणभूखगाः ॥
 पोताशशृङ्गिसिन्दूरस्तुवरिश्च रसाञ्जनम् ।
 नीलाञ्जनं च सौवीरं स्रोतोञ्जनमफेनकम् ॥
 पुष्पाञ्जनं शङ्खशुक्तिज (श)स्वूकाश्च वराटकाः ।
 सा ब्राणी च नवक्षारा जिनक्षारकुमारकाः ॥
 सर्जगुग्गुलुल्लक्षान् च क्षारा च लवणानि च ।
 गोगोचनोऽम्लवेतश्च काचद्वगण बालुकाः ॥

एत उपरसाः ख्याता रसराजस्य कर्मणि । इत्यधिकाः
 पठिताः । क्रि. क. वि. उ. १. ४. । शिखितुण्डं = तुत्थकम्, विमलं =
 रजतमाक्षिकम्, हेममाक्षिकम्, स्वर्णमाक्षिकम्, कान्तपाषाणं =
 चुम्बकम्, आमयेल्लोहजातं तु तत्कान्तम् । अञ्जनं = रसाञ्जनम्

शङ्खभूनागमिति-प्राण्यङ्गत्वात्-द्वन्द्वश्चेत्यादिना (२-४-२.) क्लीव-
त्वमेकत्वञ्च भूनागो = महीलता-वर्षासु वृष्टिसंक्लिन्ने भूगर्भे
सम्भवन्ति हि । जन्तवः क्रिमिरूपा ये ते भूनागा इति स्मृताः ।
एते विंशति उपरसाः प्रोक्ताः = कथिताः । ते च विधानतोऽनुपदोक्त-
विधिना शोध्या मार्याश्च ॥११४-११५॥

गन्धक, हीरा, वैक्रान्त, वज्राभ्रक, हड़ताल, मनसिल, खपरिया,
नीलाथोथा, रौप्यसाक्षिक, स्वर्णमाक्षिक, कसीस, चुम्बकपत्थर,
कौडी, सुरमा, शिगरफ, गेरु, शङ्ख, केचुए, सुहागा, शिलाजीत;
ये सब उपरस कहे हैं । इन सबको विधिपूर्वक शुद्ध करना और
मारना चाहिये ॥ ११४-११५ ॥

तत्रादौ गन्धकोत्पत्तिमाह—

श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्याः प्रसृतं रजः ।

क्षीरार्णवे तु स्नाताया दुकूलं रजसाऽन्वितम् ।

धौतं तत् सलिले तस्मिन् गन्धको गन्धवत् स्मृतः ॥११६॥

गन्धकोत्पत्तिमाह श्वेतद्वीप इति एष च प्रसङ्गः—र. अ. प.
७ श्लो. ५६ तो वर्ण्यते । श्वेतदीपस्तु भूमध्यसागरे सिसलीति
ख्यातः सम्भाव्यते तत्रैव प्रचुर गन्धकोत्पत्तेः । पुरा = प्राक् काले
श्वेतद्वीपे क्रीडन्त्याः = कन्दुकादिक्रीडासक्तायाः, देव्याः = पार्व-
त्याः, रजः = मासिकरक्तं प्रसृतं = प्रादुभूतं तु पुनः, क्षीरार्णवे =
दुग्धसमुद्रे (White Sea) 'उत्तरे हिमवत्पार्श्वे क्षीरोदो नाम
सागरः, दशकर्मपद्धतौ पुण्याहवाचने । स्नातायाः = चतुर्थदिवसे
इति शेषः । रजसाऽन्वितं = युक्तं, दुकूलं = वस्त्रं. धौतं = प्रक्षा-

गन्धकः

=३

लितं, तस्मिन् सलिले क्षीरणवजले तत् रजः गन्धवत् = आमोद
युक्तं गन्धको जात-इत्यर्थः । गन्धकामोदस्य = रज आमोदस्य
सदृशत्वादिति भावः । गन्धकोत्पत्तिस्तु—रसोन सर्षप स्वर्णमाक्षिक
विमल कासीस तुल्य नीलाब्जन स्रोतोब्जन हरितालशिला ददुर
खर्पर हिंगुल खटिकादिभ्यः, काश्मीरे नैपाले, ब्रह्मदेशे ज्वालामुखी
समापमृत्तिकासु = विशेषतः सिसलीद्वीपे जापानदेशे च
भवति ॥ ११६ ॥

पुराकाल में श्वेतद्वीप में क्रीड़ा करती हुई देवी पार्वती को
रजः स्नायु हुआ । तब उसने क्षीरसमुद्र में स्नान किया । उसका
वह रजःयुक्त वस्त्र उस जल में धोया गया । वह गन्धवाला रज
गन्धक नाम से विख्यात हो गया ॥ ११६ ॥

अथ गन्धकभेदाः—

चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।

रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।

व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥ ११७ ॥

चतुर्थेत्यादिना—गन्धकभेदा उच्यन्ते । यद्यपि गन्धकत्वेनैक-
विध एव गन्धकः सर्वविधगन्धाणूनां सजातीयत्वात् । मूढगन्ध-
तापस्य तरतमभावेन चातुर्विध्यं तस्येति वैज्ञानिकाः ।
स चापि त्रिविधो देवि शुक्लचञ्चुनिभो वरः ॥

मध्यमः पीतवर्णः स्यात् शुक्लवर्णोऽधमः प्रिये ! इत्युक्तम् ।

र. अ. प. ७. ६७ । रक्तः = रक्तवर्णः, शुक्लवर्णः, हेमक्रियासु

धातुवादविधायुक्तः पीतश्च रसायने = रसरसायने, श्वेत = श्वेतवर्णः
'श्वेतोऽत्र खटिकाप्रोक्तः' स च व्रणादिलेपने हितः, कृष्णः = कृष्ण-
वर्णः जरामृत्युनाशकत्वेन श्रेष्ठः, सुदुर्लभो = दुःखेन लभ्यते ॥११७॥

गन्धक चार प्रकार का होता है—लाल पीला श्वेत और
काला, लाल गन्धक स्वर्ण बनाने के काम आता है, पीला और
श्वेत गन्धक रसायन में प्रयुक्त होता है, श्वेत गन्धक व्रण आदि
पर लेप करने के काम आता है। काला गन्धक श्रेष्ठ है, परन्तु
वह अति दुर्लभ है ॥ ११७ ॥

अशुद्धगन्धदोषाः—

अशुद्धगन्धः कुरुते तु तापं कुष्ठं भ्रमं पित्तरुजां करोति ।
रूपं बलं वीर्यसुखं निहन्ति तस्मात् सुशुद्धो विनियोजनीयः

॥ ११८ ॥

अशोधितगन्धकदोषानाह अशुद्धेति—अशुद्धगन्धः = शुद्धि
रहितो गन्धः, तापं = सन्तापम्, भ्रमं = चक्रारूढस्यैव कुरुते, पित्त-
रुजां = पित्तरोगान् । एवं रूपं बलं, वीर्यसुखं = पुंस्त्वम् सुरत-
सामर्थ्यमित्यर्थः, निहन्ति । विनियोजनीयः = तेषु तेषु योगेषु ॥११८॥

अशुद्ध गन्धक का सेवन ताप कुष्ठ भ्रम और पित्त के रोगों
को उत्पन्न करता है तथा रूप बल वीर्य और आरोग्य का नाशक
है । इसलिये अच्छी-प्रकार शुद्ध कर इसका प्रयोग करना
चाहिये ॥ ११८ ॥

गन्धकपर्यायाः—

गन्धको गन्धपाषाणः शुक्रपुच्छः सुगन्धकः ।

सौगन्धिकः शुल्बरिपुः पामारिर्नवनीतकः ॥११६॥

व्यवहारार्थं गन्धकस्य नामान्याह—गन्धक इति—शुक्र—
पुच्छः—शुक्रस्य पक्षिणः पुच्छ इव हरिस्वीतवर्णः, सुगन्धकः=
शोभनो गन्धोऽस्येति सुगन्धः स एव सुगन्धकः, सौगन्धिकः=
सुगन्धकशब्दात् स्वार्थे विनयादिभ्यष्टक् (५।४।३४) इति ठकि
रूपम् । शुल्बरिपुः=शुल्बस्य=ताम्रस्य, रिपुररिः, गन्धकयोगेन
हि शुल्बमस्म भवति । वैज्ञानिकास्तु गन्धताम्रयोः परस्परं प्रीति-
रस्तीत्याहुः । पामारिः=पामानाशकत्वात् । नवनीतकः=नवनीतं
हैयङ्गवीनं तद्वन्मृदुत्वात् स्वार्थे कः ॥ ११६ ॥

गन्धक, गन्धपाषाण, शुक्रपुच्छ, सुगन्धक, सौगन्धिक,
शुल्बरिपु, पामारि, नवनीतक; ये नाम गन्धक के हैं ॥ ११६ ॥

अथ गन्धकशुद्धिः—

साज्यं भाण्डे पयः क्षिप्त्वा मुखं वस्त्रेण बन्धयेत् ।

तत्पृष्ठे गन्धकं क्षिप्त्वा शरावेण पिधापयेत् ॥१२०॥

भाण्डं निक्षिप्य भूम्यन्तरुर्ध्वं देयं पुटं लघु ।

ततः क्षीरे द्रुतं गन्धं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥१२१॥

साज्यमित्यादिना— गन्धकशुद्धिरुच्यते । भाण्डे=हरिण्ड-
कायां चीनपात्रे वा साज्यं=आज्येन गव्यघृतेन सहितं साज्यं
गव्यघृताभावे महिष्यादि-घृतमपि गौणत्वेन ग्राह्यम् । प्रयोग

विशेषे सार्वपतैलं तिलतैलं कुसुमभतैलं करञ्जतैलं पक्षाघातादि-
वातव्याध्यादिषु-एरण्डज्योतिष्मतीतैले प्राह्ये । घृतं च गन्ध-
समानं ज्ञेयम् । गन्धचतुर्थांशमित्यन्ये । पयो=गोदुग्धम् ।
गन्धकाच्चतुर्गुणं प्राह्यम् । क्षिप्त्वा=इत्या तद्भाण्डमुखं तनुना
घृताक्तेन दृढवस्त्रेण बन्धयेत् । तत्पृष्ठे वस्त्रोपरि गन्धकं
तण्डुलाकृतिचूर्णितं क्षिप्त्वा शरावेण=भाण्डमुखसमानमुखेन
पिधापयेत्=आच्छादयेत् ॥ १२० ॥

तदनु सन्धिरोधं वस्त्रमृत्स्नया विधाय भूम्यन्तः भाण्डप्रवेश-
योग्यं गत्तं विधाय तत्र भाण्डमामुखं निधाय, ऊर्ध्वे=शरावो-
परि, लघुपुटमष्टसंख्यवनोपलैः कपोतपुटं देयम् । ततस्तापेन
क्षीरे भाण्डस्थिते द्रुतं=गलितं कालेन कठिनीभूतं गन्धं शुद्ध-
मुष्णजलेन त्रिः क्षालयित्वा योगेषु=औषाध प्रयोगेषु योजयेत् ।
इत्थं भृङ्गराजरसे त्रिफलाजलेऽपि शुद्धिं भवति ॥ १२१ ॥

एक पात्र में घी और दूध मिलाकर डाले मुखपर एक पतला
कपड़ा बांधो, उस कपड़े पर गन्धक का चूण रख उसे एक
शराव से ढक दे और सन्धिवन्धन कर दे दूध घी वाले पात्र
को भूमि के अन्दर रख मिट्टी से चारों ओर गढ़े को भरने
के पश्चात् ऊपर से छोटा पुट दे । पुट से गन्धक पिघल जायगी
और कपड़े से छनकर दूध वाले पात्र में गिरेगी । इस गन्धक
को शुद्ध समझ कर योगों में बरतें ॥ १२०—१२१ ॥

मतान्तरम्—

लौहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तस्मै घृते तत्समानं क्षिपेत् गन्धकजं रजः ॥ १२२ ॥

विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ।

एवं गन्धकशुद्धिः स्यात् सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १२३ ॥

मतान्तरेण शुद्धिरुच्यते—लौहपात्र इति—लौहपात्रे=कटाहे
घृतं विनिक्षिप्य = इत्वा, अग्नौ = वदाराङ्गाराग्नौ, शेषं स्पष्टम् । ऊर्ध्वं
पातितोऽपि गन्धः शुद्धो भवति । परं तत्र सोमलादयः सम्भवन्ति ।
लौहपात्रे साज्यगन्धं प्रक्त्वा तैलनिभं क्षिपेत् । भृङ्गराजरसे क्षिप्तं
शुद्धिं मायाति निश्चितम् । कुत्रचिदन्ते दृश्यतेऽयं पाठः ॥

॥ १२२—१२३ ॥

५ एक लोहे के पात्र में धो डाल आग पर तपावें । पिघल
ने पर उसके समान ही उसमें गन्धक का चूर्ण डालें । गन्धक
के पिघलते ही उसे दूध में डाल दें । पश्चात् गन्धक को निकाल
गरम जल से धो धूप में सुखा रखें । यह शुद्ध गन्धक है, इसे सब
रोगों में प्रयोग करें ।

यदि दूध के ठण्डा होने से गन्धक दूधमय हो जाय तो
उसे जौकट करके जल में कुछ देर उबाल लें और पश्चात् धूप में
सुखा लें ॥ १२२—१२३ ॥

अथ शुद्धगन्धकगुणाः—

शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युजरादिकान् ।

अग्निकारी महानुष्णा वीर्यवृद्धिं करोति च ॥ १२४ ॥

इत्थं विशुद्धगन्धस्य गुणानाह—शुद्धगन्धइति—अग्निकारी =
बुभुक्षारः । जरा इत्यत्र ज्वरेति पाठान्तरम् । अधिकगन्धसेवन-
जन्यविकृतौ गोघृतं क्षीरं च पिबेत् ॥ १२४ ॥

शुद्ध गन्धक. कुष्ठ अकालमृत्यु तथा बुढ़ापा आदि रोगों को हरता है, अग्नि को बढ़ाता है, अत्यन्त गर्म होता है तथा वीर्य वृद्धि करता है ॥ १२४ ॥

अन्यच्च—

गन्धारमातिरसायनः सु(स)मधुरः पाके कटूष्णो मतः ।

कण्डूकुष्ठविमर्षदद्रुदलना दीप्तानलः पाचनः ।

आमोन्मथनशोषणो विषहरः सूतेन्द्रवीर्यप्रदः ।

प्लीहाध्मानविनाशनः क्रिमिहरः सत्त्वात्मकः सूतजित् ॥

॥ १२५ ॥

संक्षेपेण गुणानाह गन्धारमेति—आतिरसायनः—यज्जरा-
व्याधिविध्वंसिभेषजं तद्रसायनमिति । अतिश्चात्र सर्वोत्कर्षे
ज्ञेयः । समधुरः=मधुरगुणयुतः, मधुरेण शकरोदिना युतश्च,
पाके=विपाके, कटूष्णः=कटुविपाक उष्णविपाकश्च मतः । दद्रु-
दलनः=दद्रुनाशकारी, दीप्तानलः=क्षुत्करः, आमोन्मथनः=आ-
मनाशनः जीर्णप्रवाहिकायां क्रमवृद्धमात्रया लघुतरलपथ्ययोगेन
शय्यायां विश्रमेण च दीर्घकालं सेवितः विशेषफलाय कल्पते ।
शोषणः=द्रवशोषणः, सूतेन्द्रवीर्यप्रदः=पारदगुणवर्धकस्तच्च
मकरध्वजादिषु स्पष्टमेव, प्लीहाध्मानविनाशनः=प्लीहा च आध्मानं
च तयोर्विनाशकरः । सत्त्वात्मकः=सत्त्वस्वरूपः, सूतजित्=पारद-
जेता, श्लोकद्वयमिदं र. र. स. ये. क्रमेण ३-४५, ३-१६ दृश्येते ।

गन्धारमा=गन्धश्चा । समधुरः=सुमधुरः । कटूष्णो मतः=

कटूष्णान्वितः । दद्रुः=दर्पः । शोषणः=शोधनः । सूतेन्द्र=सू-
ताच्च । प्लीहाध्मानविनाशनः=गौरीपुष्पभवस्तथा । सत्वात्मकः
सूतजित्=स्वर्णाधिकं वीर्यकृदिति क्रमेण पाठान्तराणि ।

मात्रा १ माषकं माषवृथं वा रसायनार्थं मधुना शर्करया
वा दुग्धानुपानेन । विरेचनार्थं माषकद्वयं माषपट्कं वा
प्राकृतिकबद्धकोष्ठतायां मूलव्याधौ च । त्रिविधेषु त्वग्रोगेषु-निम्ब-
त्वचा पत्रैर्वा । कुष्ठे श्वासे कासे च पिप्पलीचूर्णमधुना कालमेधानु-
पानेन त्रिकटुचूर्णघृतानुपानेन वा, मन्दाग्नौ लघुहरीतकीचूर्णेन ।
त्वचि निम्बतैलेन सार्पपतैलेन वा मर्दितो दृश्यादृश्यजीवाणु-
नाशकः । धूमश्चास्य संक्रामकताहरः । तत्प्रकारश्च महामारी (प्लेग)
पुस्तके प्रदर्शितः । नासागतधूमेन गात्रदाहको श्वासयन्त्रदाहकश्च ।
आभ्यन्तरप्रयोगे पित्तरेचकः । अन्त्रस्थाऽदृश्यकृमिघातको रक्तशो-
धनेन रसायनकार्यकारी । गुदवाहिर्निर्गमने तन्मुखविदरे कण्डूयने
च सरत्वादुपयुक्तो भवति ।

अत्र केचन प्रसिद्धाः सद्यः फलदाश्च गन्धकयोगाः संगृह्यन्ते ।
शुद्धो वलिर्गोपयसा त्रिवारं ततश्चतुर्जातगुडू चिकारिः ।
पथ्याक्षधात्र्यौषधभृङ्गनीरैर्भाव्योऽष्टवारं पृथगाद्रेकेण ॥
सिद्धे सितां योजय तुल्यभागां रसायनं गन्धकसंज्ञितं स्यात् ।
धातुक्षयं मेहगणाग्निमान्द्यं शूलं तथा कोष्ठगतांश्च रोगान् ॥
कुष्ठान्यथाष्टादशरोगसंघान् निवारयत्येव च राजरोगम् ।
कर्षोन्मिते सेवित एति मर्त्यो वीर्यस्य पुष्टिः बलमग्निदीप्तिम् ॥
गन्धकस्तुल्यमरिचः षण्णुत्रिफलान्वितः ।
शम्याकमूलजरसैर्मर्दितोऽखिलरोगहा ॥ आ. प्र. २-४१-४३-५८ ॥

विशोधितः सुगन्धिको निहन्ति बाह्यलेपतः ।
 प्रकाममामवातकं चिरोत्थिताञ्च गुग्गुलीम् ॥
 सुगन्धिकः सुनिर्मलो वराकषायसंयुतः ।
 हरेदिहोर्ध्वगान् गदान् तथाग्निसान्द्यनाशनः ॥
 सिंहपर्णकषायेण क्षयं हन्ति नवोत्थितम् ।
 काथेन कण्टकार्याश्च कासं श्वासं व्यपोहति ॥
 रम्भापक्वफलेनेह चमेदोषं विनाशयेत् ।
 वह्निचूर्णेन सहितो निहन्ति बलहीनताम् ॥
 विशोधितं गन्धकं तु तिलचूर्णेन शीलितम् ।
 गुदामयोत्थं पायुस्थं विदरं नाशयत्यलम् ॥
 यष्टीखण्डः स्वर्णपत्री मिश्रेया च समं समम् ।
 चूर्णेनानेन वा युक्तः पायुस्थविदरान्तकः ॥
 सकौशिकः सुगन्धिकः फलत्रिकेण संयुतः ।
 द्विमासमात्रसेवितः कफोत्थरोगनाशनः ॥
 ज्योतिष्काबीजतैलं खलु विधिविहितं श्लक्ष्णचूर्णं वचायाः ।
 गव्यञ्चाज्यं नदीनं दधिभवममलं तुल्यमेतत्त्रयं स्यात् ॥
 पामारिर्नष्टगन्धस्त्रितयपरिमितः सेवितो मासमात्रम् ।
 यक्ष्माणञ्चान्त्रशोषं हरति हि चपलं गण्डमालाञ्च भीष्माम् ॥
 दिव्या दृष्टिः सततं वीर्यवृद्धिश्चित्ते तुष्टिर्निर्भरं देहपुष्टिः ।
 शौर्योत्कर्षो जायते वज्रमुष्टिर्नष्टातङ्को मासमात्रप्रयोगात् ॥
 मृदारशृङ्गं सौभाग्यं कपूरं गन्धकस्तथा ।
 सर्वमेतत्समं ग्राह्यं चूर्णेभेषां प्रकल्पयेत् ॥

नारिकेलस्य तैलेन परिलिप्ता ह्यनारतम् ।
 पामा नश्यति सप्ताहान्निचरजापि सुदारुणा ॥
 सौभाग्यं शालनिर्यासः स्फुटिका च सुगन्धिकः ।
 सवे समं समादाय चूर्णयेद् भिषजाग्रणीः ॥
 निम्बूकस्वरसेनाथ सततं परिलेपनात् ।
 विद्रावयति दद्रूणि द्रुतं नास्तीह संशयः ॥
 शाल्मलीलघुमूलस्य चूर्णेन विमलं वलिम् ।
 भक्षयेन्मासमेकन्तु शौर्यं वीर्यं विवर्धयेत् ॥
 विशोधितं गन्धकं तु मधुना परिशीलितम् ।
 धात्रीरसानुपानेन गलत्कुष्ठं निहन्त्यलम् ॥

। इति. र. त. न. ४०-५४ ।

विकारान्नाशयेद्गन्धो दुष्टसूताशनोत्थितान्

दुष्टा हि भक्षणेत्थाश्च शिरोदाहादिकानपि ।

गन्धप्रयोगेषु त्याज्या—क्षाराम्लतैलसौवीरविदाहिद्विदलं कोप-
 वनितासुखादयः ।

अथ सर्वत्रातीवोपयोगित्वाद्गन्धकद्रावस्य (दाहजलस्य) निर्माण-
 प्रकारः ।

एकस्मिल्लोहपात्रे तु बलि शतपलोन्मितम् ।

निक्षिप्य चुल्लिकायाञ्च निधायग्निं प्रदीपयेत् ॥

अपरस्मिन् सोरकञ्च सार्धषट्कपलोन्मितम् ।

निधाय चुल्यामारोप्य वह्निं सन्धुक्षयेत्ततः ॥

३२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

पिधानेनानयोर्युक्त्या भृशं संरोधयेन्मुखम् ।
 नलिकाद्वितयं दीर्घं पात्रयोर्योजयेत् पृथक् ॥
 कोष्ठाकारेऽहिपात्रे च मुखं नलिकयोन्यसेत् ।
 वलिसोरकयोरेवं धूमं सम्मिश्रयेद् बुधः ॥
 दशाधिकद्विशतकं पलं सलिलमाहरेत् ।
 पात्रेऽन्यस्मिंश्च संस्थाप्य वह्नौ सन्तापयेद् भृशम् ॥
 नलिकामुखतो वाष्पं नागपात्रेऽथ मेलयेत् ।
 वाष्पसंयोगतश्चैव शतत्रयपलोन्मितः ॥
 जायते गन्धकद्रावो पीताभोऽतिमनोहरः । र. त. द. १०६-११४ ।
 गन्धकस्य विशेषवर्णनन्तु-र. इ. चि. अ. ५ । र. अ. प. ७. श्लो.
 ६८ तः । आ. कं. उ. १३. तथा-क्रि. क. वि. उ. १. १३ तः । र.
 इ. चू. अ. ११ । र. र. स. अ. ३. श्लो. २. तः । आ. वै. प्र. अ.
 २. ३. तः । अत्र कश्चिद्विशेषोप्यस्ति । र. त. द. तरङ्गे नव्य-
 दिशाऽपि वर्णनमस्ति । र. २. आ. उ. ३. श्लो. ६८ तः ।
 अत्र विशेषप्रकारेण गन्धशुद्धिर्निर्गन्धकरणं तैलप्रकारश्च वर्णितः ।
 कुलकर्णीकृत र. र. स. विज्ञानबोधिण्यामपि ज्ञातव्याः सन्ति
 विषयाः ।

अथ पञ्चबधे गन्धककल्पः—ऐरण्डतैलत्रिफलाकाथे यथोक्त-
 विधिना गन्धकं शोधयित्वा पुनरैरण्डतैले विपचेत् तदनु द्विमाप-
 मात्रया समभागशर्करादुग्धानुपानेन प्रत्यहं त्रिःप्रयोगः । रक्तिका-
 चतुर्थांशमात्रया ताम्रभस्माप्यत्र देयम् । प्रत्यहमेकाहमतिक्रम्य वा
 ऐरण्डरसोदशमूलादिवातघ्नद्रव्यकाथेन वस्तिः प्रदेया ।

इत्थं विद्युत्प्रयोगेणाप्यसाधितः सुचिकित्सकैरप्यचिकित्सिता
नातिचिराय सिद्धयति पक्षबधः । प्रयोगश्चायं मदीयज्येष्ठभ्रातृ
श्रीगंगादत्तपन्तपुत्रेण जीवानन्देन काश्यां कस्मादपि साधोर्लब्धो
मह्यमपि दत्तो मया च बहुशोऽनुभूतः ।

गन्धककल्पास्तु—र. इ. चू. । र. र. स. । आ. वे. प्रकाशादि-
भिरुद्धृता दृश्यन्ते ॥ १२५ ॥

भाषा—शुद्ध गन्धक अतिरसायन है, रस में मधुर है और
पाक में कटु है, उष्ण है । खाज कुछ और विसर्प दाद को दूर
करता है । अग्निदीपक और पाचक है । आमरस को पचाता है ।
शोषण करता है । विष को हरता है । पारे के लिये वीर्यप्रद है ।
तिह्री और आध्मानहर है । क्रिमिनाशक है, सत्त्वरूप है । पारे
को जीतने वाला है ॥ १२५ ॥

अशुद्धवज्रदोषाः—

पार्श्वपीडां पाण्डुरोगं हृल्लासं दाहसन्ततिम् ।

रोगानीकं गुरुत्वञ्च धत्ते वज्रमशोधितम् ॥ १२६ ॥

अशुद्धवज्रदोषानाह-पार्श्वेति—

वज्रमिन्द्रायसं वीरं भिदुरं कुलिशं पविः ॥

अभेद्यमसितं रत्नं दृढगर्भावृतं स्मृतम् ।

स्वच्छं विद्युत्प्रभं स्निग्धं सौन्दर्यं लघु लेखनम् ॥

षड्धारं तीक्ष्णकं धारं सुसौम्यारं श्रियं दिशेत् ।

मूलोक्तं वज्रतक्षणमत्र—आ. कं. क्रि. क. वि. उ. द. ४६३
त उच्यते । तत्र च स्त्रीपुंभेदा जातयश्च वज्रोत्पत्तिस्थानमृदूकरण

भस्मकरणादीनि विस्तरशः प्रोक्तानि । एवं, र. इ. चू. १२. २० ।
 र. र. स. ४-२६ । आ. वे. प्र. १३-१४ । अत्रापि विशेषतः—
 विस्तरेण च वज्रविषये ज्ञातव्याः सर्वे विषया वर्णिताः सन्ति ।
 र. अ. प. ६-६५ । र. का. घे. मणिरत्नाधिकारे । र. र. आ.
 उ. ३-२ । च, वज्रविषये द्रष्टव्यम् । वज्रलक्षणान्तु—र. अ.—
 भेदयेत्सर्वलोहानि, यच्च केन न भिद्यते तद्वज्रम् प. ८. श्लो १ ।
 वज्रं हि काठिन्येन न सर्वान्धातून्तिशेतेऽतएव तस्य काठिन्यं १०
 भवति । अङ्गारसजातीयत्वेऽपि घनत्वकठिनत्वभेदात् वज्रस्य
 ततो भेद इति परीक्षाः । एवं सैन्धवस्य २ । दुग्ध पाषाणस्य ३ ।
 स्फटिकस्य ७ । पुष्परागस्य ८ । कुरविन्दस्य ६ । काठिन्यम् ।
 पार्श्वपीडां = पार्श्वशूलम्, पाण्डुरोगो = यकृत्त्रिकारः, हृल्लासं =
 हृदयादीषद्व्यथः पट्वम्बुनिर्गमः, दाहसन्तति = प्रबलदाहम् ।
 रोगानीकं = रोगसमूहम्, गुरुत्वं = गौरवम् । अशोधितं =
 शुद्धिरहितम्, वज्रं = हीरकम्, धत्ते = करोति ॥ १२६ ॥

अशुद्ध हीरे के सेवन से पसलियों में पीड़ा, पाण्डुरोग, जी
 मचलाना, दाह, अन्य रोगसमूह तथा देह में गुरुता होती है ।

अथ वज्रशोधनम्—

व्याघ्रीकन्दगत वज्रं दोलायन्त्रे विपाचितम् ।

सप्ताहं कोद्रवकाथे कौलत्थे विमलं भवेत् ॥ १२७ ॥

व्याघ्रीत्यादिना वज्रशोधनमुच्यते—वज्रं = हीरकं व्याघ्री-
 कन्दगतं = व्याघ्री कण्टकारी तस्याः कन्दो मूलं यद्यपि कन्द

शब्देन सूरणमूलकादयोऽभिधीयन्ते तथापि व्याघ्रीपदसाह-
चर्यात् व्यवहारतश्च कन्दशब्दे मूलेऽपि दृश्यते, तद्गतं व्याघ्री-
मूलकलकनिर्मितसम्पुटमव्यस्थं तत्सम्पुटं च वस्त्रे कृत्वा सप्ताहं
कोद्वक्काथे कोदौ इति ख्यातधान्यस्य काथे, कौलत्थे = कुलत्थं कु-
लथी इति गइत इति वा प्रसिद्धो धान्यविशेष उत्तरापथे प्रचुरतया
भवति तदुत्थे काथे । वा कोद्वक्काथितेन वेति पाठान्तरात् । र. र.
स. ४-३४ । दोलायन्त्रे—

द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरिताधोदरस्य च ।

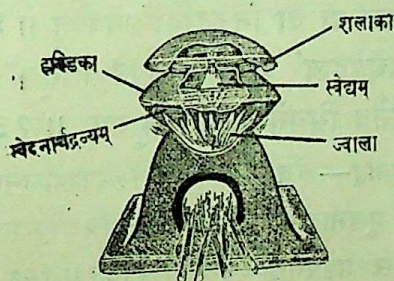
मुखे तिर्य्यक् कृते दण्डे द्रव्यं सूत्रेण लम्बितम् ॥

तं स्वेदयेत्तलगतं दोलायन्त्रमिति स्मृतम् ॥ र. अ. प. ४-७॥

इत्युक्ते विपाचितं विमलं दोषहीनं निर्मलं च भवेत् ॥ १२७ ॥

भाषा—हीरे को कण्टकारी की जड़ की लुगदी के सम्पुट में
रख लुगदी को कपड़े में बाँध कोदों के क्वाथ में वा कुलथी के
क्वाथ में सात दिन तक दोलायन्त्र में स्वेदन करे तो हीरा शुद्ध
हो जाता है । दोनों क्वाथों में भी स्वेदन का विधान है ॥ १२७ ॥

दोलायन्त्रम् ।

मतान्तरम्—

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं मृदा लिप्तं पुटे पचेत् ।

अहोरात्रात् समुद्धृत्य हयमूत्रेण सेचयेत् ।

वज्रीक्षीरेण वा सिञ्चेत् कुलिशं विमलं भवेत् ॥ १२८ ॥

प्रकारान्तरेण वज्रशोधनं व्याघ्रीत्यादिना—हयमूत्रेण=अश्वमूत्रेण, वज्रीक्षीरेण=स्तुहीक्षीरेण सेचयेदिति—

तद्गोले निहितं वज्रं तद्गोलं बहिना धमेत् ।

सिञ्चयेदश्वमूत्रेणेत्यादि निदर्शनात् । शा. ध. म. ख. ११-८१ ।

वज्रं तप्तमश्वमूत्रेण सिञ्चेत् । कुलिशं=वज्रम् । अन्यच्च तण्डुलीयजलैर्वज्रं शुद्ध्यति । इति र. इ. चि. ७-६८ ॥ १२८ ॥

भाषा—कण्टकारी के जड़ की लुगदी के सम्पुट में हीरे को बन्द कर कपड़मिट्टी कर गोमयाम्नि से पुटपाक करे २४ घण्टे के बाद निकाल कर तपे हीरे को घोड़े के मूत्र से अथवा सेहुण्ड के दूध से सिञ्चन करे तो हीरा निमल हो जाता है ॥ १२८ ॥

अथ वज्रमारणम्—

त्रिवर्षारूढकार्पासमूलमादाय पेषयेत् ।

त्रिवर्षेणागवल्ल्या वा निजद्रावैः प्रपेषयेत् ॥ १२९ ॥

तद्गोलके क्षिपेद्वज्रं रुध्वा गजपुटे पचेत् ।

एवं सप्तपुटेनैव म्रियते कुलिशं ध्रुवम् ॥ १३० ॥

वज्रमारणमाह—त्रिवर्षेति—त्रिवर्षारूढकार्पासमूलं=त्रिवर्षपुराणकार्पासस्य मूलमादाय पेषयेत् तदनु त्रिवर्षपुराणनागवल्ल्या, निजद्रावैः स्वरसैः प्रपेषयेत्=प्रकर्षेण पेषयेत् ॥ १२९ ॥

तद्गोलके = नागवल्लीस्वरसपेयितकार्पासमूलसम्पुटे वज्रं क्षिपेत्
 रुद्ध्वा शरावसम्पुटे कृत्वा सन्धिरोधं च विधाय गजपुटे (पारदः
 ५६ श्लो०) पचेत् । एवं सप्तपुटेनैव कुलिशं = वज्रं ध्रुवं निश्चयेन
 म्रियते = भस्मीभवति । र. इ. चि. मणौ च—

त्रिवर्षनागवल्ल्याश्च कार्पास्या वाथ मूलिकाम् ।

पिष्ट्वा तन्मध्यगं वज्रं कृत्वा मूपां निरोधयेत् ।

मुनिसंख्यैर्गजपुटैर्म्रियते ह्यविचारितम् ॥ ७-५८ ॥

रसाणवे तु—पेय्यं त्रिवर्षकार्पासमूलं वा तण्डुलाम्भसा ॥

६-६२ ॥ इति दृश्यते । इति नागवल्लीकार्पासमूलयोर्विवल्पः कृतः ।

मा० ३१ र० ॥ १३० ॥

भाषा—तीन वर्ष पुरानी कपास की जड़ को पीसे अथवा
 तीन वर्ष पुरानी पान की जड़ को पान के ही रस से पीसे । उस
 के पिण्ड के अन्दर हीरे को बन्द कर और शरावसम्पुट में
 रख सन्धिबन्धन कर गजपुट में फूँक दे । इस प्रकार से सात
 पुट देने ही से हीरे की भस्म हो जाती है ॥ १३० ॥

मतान्तरम्—

कांस्यपात्रे तु भेकस्य मूत्रे वज्रन्तु निक्षिपेत् ।

त्रिसप्तकृत्वः सन्तप्तं वज्रमेवं मृतं भवेत् ॥ १३१ ॥

प्रकारान्तरेण वज्रमारणं कांस्येति—मण्डूकं कांस्यजे पात्रे
 निगृह्य स्थापयेत्सुधीः । स भीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत् ।
 इति कांस्यपात्रे भेकस्य मण्डूकस्य मूत्रे त्रिसप्तकृत्वः = त्रिगुणिताः
 सप्त त्रिसप्त त्रिसप्तकृत्वोऽत्र क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्यसुच । एक-

विंशतिवारं—सन्तप्तमग्नौ तापितं, वज्रं निक्षिपेत्=सेचयेत्
एवं वज्रं मृतं भवेत् ॥१३१॥

कांसे के पात्र में मेंडक का मूत्र इकट्ठा कर हीरे को आग
में तपा उस मूत्र में बुझादे । इस प्रकार इकीस बार गरम कर बुझा
ने से हीरा मर जाता है ।

चमकदार कांसे के पात्र में मेंडक को पकड़ कर डाल दें तो
वह वहां भयभीत हुआ मूत्र कर देता है ॥ १३१॥

अथान्यः—

त्रिसप्तकृत्वः सन्तप्तं खरमूत्रेण सेचयेत् ।

मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा तद्गोले कुलिशं क्षिपेत् ॥१३२॥

प्रध्मातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण तु ।

भस्मीभवति तद्वज्रं वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥ १३३ ॥

तदन्यप्रकारेणाह त्रिरिति=सन्तप्तं वज्रं त्रिसप्तकृत्व=
एकविंशतिवारं खरमूत्रेण सेचयेत् ततो मत्कुणैः=खट्वा मल्लैः ।
तालकं मत्कुणैः पिष्ट्वा इति-र-र-आ-३-१५ पाठः । तालकं=हरि
तालं पिष्ट्वा तद्गोले तालकसम्पुटे कुलिशं=वज्रं क्षिपेत् ततो
गोलं प्रध्मातं=प्रतप्तं वाजिमूत्रेण=अश्वमूत्रेण पूर्वक्रमेण
सिक्तं तु भस्मीभवति तद्वज्रं=वज्रभस्म तनुं=शरीरं वज्र-
वत्=वज्रसदृशं कुरुते । यथोक्तम्— रसे यत्र भवेद्वज्रं रसः सो
ऽमृतमुच्यते । भस्मीभावगतं युक्त्या वज्रवत्कुरुते तनुम् । र-
इ-चि-७—६१ । ॥१३२—१३३॥

भाषा—शुद्ध हीरे को आग में खूब गरम कर इक्कीस बार गधे के मूत्र से सिंचन करे। फिर शुद्ध हड़ताल को खटमलों के साथ पीसकर उसके गोले में हीरे को रखे। उस गोले को सम्पुट में बन्द कर अङ्गारों में रख धौकनी से खूब आंच दे। जब हड़ताल सारी जल जाय और सम्पुट तप कर लाल हो तब उस तप्त हीरे को निकाल घोड़े के मूत्र से साँचे। इसप्रकार २१ बार करे, तो हीरा भस्म हो जाता है। इसके सेवन से शरीर वज्र के समान सुदृढ़ हो जाता है। हीरकभस्म की मात्रा $\frac{1}{2}$ रत्ती से $\frac{1}{4}$ रत्ती तक है ॥ १३२—१३३ ॥

अथ शोधितवज्रभस्मगुणाः—

आयुष्यं सौख्यजननं बलरूपप्रदं तथा ।

रागघ्नं मृत्युहरणं वज्रभस्म भवत्यलम् ॥ १३४ ॥

इत्थं मृतस्य वज्रस्य गुणानाह—आयुष्यमिति=आयुषे हितमायुष्यम्, सौख्यजननं=सुखकरम्, बलरूपप्रदम्=बलप्रदं (११० श्लो०) रूपप्रदं=सौन्दर्यकरम्, मृत्युहरणं=रोगदूरीकरणेन, अलं=पर्याप्तम्। वज्रविषये विशेषस्तु—र-अ-प-६-६२-११२। आ-कं-क्रि-क-वि-८-४६। र-र-आ-३-२-६४ ॥ १३४ ॥

भाषा—हीरे की भस्म, आयु बढ़ाने वाली, आरोग्यत्वादक, बल और रूप देने वाली, रोगनशक तथा अकाल मृत्यु को हरने वाली होती है ॥ १३४ ॥

अथ वैक्रान्तशोधनम्—

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं ध्मातं तद्वयमूत्रके ।

सिक्तं तद्भस्म संयोज्यं वज्रस्थाने विचित्रगैः ॥ १३५ ॥

१००

रसेन्द्रसारसंग्रहे

वैक्रान्तशोधनमाह—कठिन्यम् ४ ।^१ विशिष्टगुरुत्वम् ३-२ ।
fluorspar भाषानाम-तुमुं ली, वैक्रान्तमिति—तल्लक्षणं च र-र-स-

अष्टास्रश्चाष्टफलकः षट्कोणो मसृणो गुरुः ।

शुद्धामश्रितवर्णैश्च युक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥

रुद्रेतो रक्तश्च पीतश्च नीलः पारवतच्छविः ।

श्यामलः कृष्णवर्णश्च कर्बूरश्चाष्टधा हि सः । २-५५-५६ ।

विक्रान्तयति लोहानि तेन वैक्रान्तकः स्मृतः ।

उत्पत्तिस्तु—विन्ध्यस्य दक्षिणे भागे उत्तरे चास्ति सर्वतः ।
र-अ-प-६-१२६ । मध्यप्रान्त. पंजाब, राजपूताना, ब्रह्म (बमो)
देशेषु अन्यखनिजैः सह सम्भवति । विविधधातूनां लेशसं-
सर्गादस्य नानावर्णता । वज्रवच्छोध्यमिति व्याघ्रीकन्दगतमि-
त्यादिविधानेनेत्यर्थः । हयमूत्रके = अश्वमूत्रे । सिक्तं सिक्तमत्र
हितं हिममित्यपपाठौ । वज्रस्थाने = वज्रप्रतिनिधित्वेन ॥ १३५ ॥

वैक्रान्त को हीरे के समान ही शुद्ध कर आग में तपा घोड़े
के मूत्र से सिंचन करे । इस वैक्रान्त की भस्म को हीरे की भस्म
के अभाव में विद्वान लोग प्रयुक्त करें ॥ १३५ ॥

मतान्तरम्

वैक्रान्तं वज्रवच्छोध्यं मारणञ्चैव तस्य तत् ।

हयमूत्रेण तत् सेच्यं तप्तं तप्तं त्रिसप्तधा ॥ १३६ ॥

ततश्चोत्तरवारुण्याः पञ्चांगे गोलकं क्षिपेत् ।

रुद्ध्वा मूषापुटे पाच्य मुद्घृत्य गोलकं पुनः ॥ १३७ ॥

क्षिप्त्वा रुध्वा पचेदेवं यावत् तत् भस्मतां व्रजेत् ।

भस्मीभूतञ्च वैक्रान्तं वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ १३८ ॥

प्रकारान्तरेणाहवैक्रान्तमिति— त्रिसप्तधा = एकविंशतिवारम्,
उत्तरवारुण्या = उत्तरणीत्याख्यायाः, शार्ङ्गधरे तु—ततस्तु मेघ
दुग्धस्य पञ्चाङ्गे गोलकं क्षिपेत्' मेघदुग्धं = मेघदुग्धिका तस्या
पञ्चाङ्गमित्यर्थः...मेघदुग्धस्य स्थाने लताञ्चोत्तरवारुण्या इति
पाठान्तरे लघु-इन्द्रवारुण्या ग्राह्यामिति दीपिकायामुक्तम् । रस-
पद्धतौ तु—'उत्तरवारुणी पर्यास चेति—पाठः' तट्टीकायाम—उत्तरवारु-
णीति उत्तरणीति प्रसिद्धा' इत्युक्तम् । कोषेषु-उत्तरवारुणी शब्द-
पर्याये इन्द्रवारुणी न दृश्यते । पञ्चाङ्गमूलपत्रपुष्पफललता-
कल्ककृतमूषायां क्षिपेत् । ततस्तस्य गोलकं कृत्वा मूषापुटे रुध्वा
पाच्यं गजपुट इति शेषः । उद्धृत्य पुनः पूर्ववत् गोलकं सम्पुटे
क्षिप्त्वा पूर्ववत् रुध्वा च पचेत्—एवं यावत्तद्भस्मतां व्रजेत् सप्तवार-
पुटनाद्भवतिभस्म । वज्रस्थाने हीरकप्रतिनिधिरूपेण । नीलवैक्रान्त-
भस्म च सर्वश्रेष्ठ मन्यभेषजैर्दुर्जयान् रोगाञ्जयति । मात्रा च
१/४ रक्तिकातः १/१ रक्तिमिता ॥ १३६-१३८ ॥

वैक्रान्त को हीरे के समान ही शुद्ध करना तथा मारना
चाहिए । उसे गरमकर २१ बार घोड़े के मूत्र से सींचें । फिर उत्तर
वारुणी के पत्ते जड़ फूल फल और प्रतान को पीस गोला बना
उसमें उस शुद्ध वैक्रान्त को डाल एक मूषापुट में बन्द कर
पकावे । इस प्रकार नये उत्तरवारुणी के पञ्चाङ्ग के गोले में डाल

१०२

रसेन्द्रसारसंग्रह

सम्पुट कर पुट देता जाय जबतक उसकी भस्म न हो । इस वैक्रान्त
भस्म को हीरे के स्थान में प्रयुक्त करे । मा. ३४-११ र.

॥ १३६-१३८ ॥

अथाभ्रपर्यायाः—

अभ्रकं गिरिजाबीजममलं गगनाह्वयम् ॥१३६॥

क्रमप्राप्तमभ्रं तत्पर्यायाँश्चाह—अभ्रकमिति—गिरिजा =
गौरी तस्या बीजं = बीर्यम् । गिरिजा देवी यद्वीर्यमुच्यते तच्छुभ-
मभ्रकं जातमिति र. अ. प. ६-२ । इति प्रकरणाभिप्रायः ।
अमलं = न दिद्यते मलमत्रेति, अमलं = मलहीनमित्यर्थः । गगना-
ह्वयं = गगनं नभ आह्वा नाम यस्य तद्गगनाह्वयम् । यानि नामानि
गगनस्य तानि अभ्रकस्य शास्त्रे व्यवहारार्थं परिगणनम् । एवं
घनस्य = मेघस्य वा यानि नामानि तान्यप्यभ्रस्य ज्ञेयानि । अभ्रको-
त्पत्तिस्तु-विहारे-हजारीवागप्रदेशे, मद्रदेशे नेल्लोरशालेमप्रान्तयोः,
आजमीदे (अजमेर) च भवति ॥ १३६ ॥

अभ्रक, गिरिजाबीज, अमल, गगन आकाश और इसके
पर्याय ये सब अभ्रक के वाचक हैं ॥ १३६ ॥

अथाभ्रभेदाः—

तत्र कृष्णाभ्रके वज्रं पीतात्मनि तु ग्राहिकम् ।

सितात्मके तारकं स्याद्भीरुकं रक्तके वरम् ॥१४०॥

अथाभ्रभेदाः—तत्रेति—अभ्रं कृष्णपीतसितरक्तभेदेन
चतुर्विधं तत्पुनः प्रत्येकं पिनाकनागदुर्गरवज्र भेदेन चतुर्विधमतः
षोडशभेदाः भवन्ति । रसप्रकाशसुधाकरेऽपि-भेदाः सन्ति षोडश,
इत्थमेवोक्तम् । ५-६ । कृष्णाभ्रके—कृष्णवर्णो—अभ्रे वज्रं =

वज्राभ्रं पीतात्मनि = पीतवर्णे प्रादिकं = तदाख्यम्, सितात्मके =
सितवर्णे तारकम्, रक्तके = रक्तवर्णे भीरुकं भीरुक नाम वरं =
श्रेष्ठं स्यात्। वरमित्युक्त्या वज्रादीनामलाभे शेषाणां गौणत्वेन
प्रद्वयं सूचितम्। तत्र लोहांशाधिक्यात्कृष्णं तदल्पत्वाद्वक्तम्।
तदल्पतरत्वात्पीतम्, चारयुतत्वात्सितवर्णमिति ज्ञेयम् ॥ १४० ॥

अभ्रक चार प्रकार के रंगों का होता है। काला पीला श्वेत
और लाल। इनमें से काले अभ्रक की जाति में से “वज्र” अच्छा
है। पीले अभ्रक की जाति में से “प्रादिक” अच्छा होता है।
श्वेत अभ्रक की जाति में से “तारक” तथा लाल अभ्रक की जाति
में से “भीरुक” अच्छा है ॥ १४० ॥

सुप्रशस्तं कठोराङ्गं गुरु कज्जलसन्निभम्।

यन्न शब्दायते वह्नौ नैवोच्छूनं भवेदपि।

सदाकरसमुद्भूतं वज्रन्तु प्रथितं घनम् ॥ १४१ ॥

वज्राभ्रलक्षणमाह—सुप्रशस्तमिति—कठोराङ्गं = कठिनम्, कज्जल
सन्निभं = कृष्णवर्णम्। शब्दायते = ध्वनि करोति, उच्छूनं = उत्सृज्यम्,
सदाकरसमुद्भूतं = उत्तरशैलोत्थपुरुषप्रमाणाधःवनेगृहीत प्रशस्त-
स्वनिजातं चेत्यर्थः। वज्रं वज्राख्यं घनमभ्रं तु इति विशेषतया
प्रथितम् = प्रसिद्धम्। वज्रन्तु इत्येव पाठः तदाति वा प्रतिभाति।
वज्रेति पाठस्तु प्रामादिकः ॥ १४१ ॥

जो अभ्रक कठोर अङ्ग वाला, भारी, कज्जल के समान काला
हो और जो आग में रखने पर न तो किसी प्रकार का शब्द करे

१०४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

और न फूले, जो उत्तम खान से निकला हो उसे “वज्र” अभ्रक कहते हैं, वह उत्तम है ॥ १४१ ॥

पिनाकं ददुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम् ॥ १४२ ॥

ध्मातमभ्रं दलचयं पिनाकं विसृजत्यलम् ।

फूत्कारं भुजगः कुर्यात् ददुरं भेकशब्दवत् ।

चतुर्थञ्च वरं ज्ञेयं न बहौ विकृतिं व्रजेत् ॥ १४३ ॥

अग्नौ धमनात्पिनाकादिपरीक्षायाह—पिनाकमिति—यथा सर्वेषु द्रव्येषु जलं तिष्ठत्येवमपि प्रायः प्रतिशतं षड्भागमानं जलं तिष्ठति, अतोऽग्नौ ध्मायमानानां पिनाकादीनां रचनाप्रकारभेदेन बहिर्निर्गच्छज्जलं तत्तद्विशेषशब्दं करोति । पिनाकं तु जलीयस्नेहस्यापगमनादलं=पर्याप्तं दलचयं दलानां=पत्राणां चयं=समूहं विसृजति, एवं भुजगो=नागः, फूत्कारं=जलनिस्सरणमार्गस्य तनुत्वात्तादृशशब्दं करोति, तथा ददुरमपि भेकस्य=मण्डूकस्य शब्दवच्छब्दकरणात्, इदमपि जलनिस्सरणमार्गभेदवशादेव ज्ञेयम् । चतुर्थं वज्राभ्रं बहौ ध्मायमानं विकृतिं न व्रजेत् वज्रवत्तिष्ठेत् । अस्य तु जलं रचनासौकर्यवशात् सुखेन निस्सरत्यतो वरं श्रेष्ठं ज्ञेयम् ॥ १४२—१४३ ॥

यह कृष्ण अभ्रक भी चार प्रकार का है । पिनाक, ददुर, नाग और वज्र ॥ १४२ ॥

पिनाक को आग में तपाने से चिट चिट शब्द के साथ पत्र जलग २ हो जाते हैं । नाग अभ्रक आग में तपाने से सर्पवत्

फुंकार छोड़ता है और ददुर अभ्रक में डक के समान शब्द करता है। चौथे वज्र अभ्रक को श्रेष्ठ जाने। वह आग में किसी भी प्रकार के विकार को नहीं प्राप्त होता—वैसा ही रहता है ॥ १४३ ॥

कुष्ठप्रदं पिनाकं स्याद्ददुरं मरणप्रदम् ।

नागं देहगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद् भगन्दरम् ॥१४४॥

रसे रसायने चैव योज्यं वज्राभ्रकं प्रिये !

तस्माद्वज्राभ्रकं ग्राह्यं व्याधिवाद्वाक्यमृत्युजित् ॥१४५॥

पिनाकादिसेवने दोषमाह—कुष्ठप्रदमिति—भगन्दरमिति—नागं भक्षितं सर्वशयं भगन्दरव्याधिं करोति ॥ १४४ ॥

वज्राभ्रकस्यैव व्यवहार्यत्वमाह—रस इति—रसे ज्वरार्ग्यभ्रादौ, रसायने जराव्याधिवर्धनसन्तर्धम्, एवमशब्दाच्छेषाणां निरासः । प्रिये—इति सम्बोधनं पार्वत्याः । रसार्णवाद्दुग्धृतोऽयं पाठः । व्याधिवार्धक्यमृत्युजिति व्याधिं ज्वरादिः, वार्धक्यं = वृद्धस्य आवः, मृत्युः = प्राणवियोगः, तेषां जित् = जयनशीलम् ॥ १४५ ॥

पिनाक अभ्रक की भस्म के सेवन से कुष्ठ और ददुर के सेवन से मृत्यु होती है। नागाभ्र के सेवन से भगन्दर रोग हो जाता है। इस कारण हे प्रिये ! रसों में और रसायन कर्म में वज्राभ्रक को प्रयुक्त करना चाहिये। यह रोग, बुढ़ापा और अकाल मृत्यु को नहीं होने देता ॥ १४४-१४५ ॥

अशुद्धाभ्रं निहन्त्यायुर्वर्धयेत् सारुतं कफम् ।

अहतं छेदयेद्गा मन्दाग्निक्रिमिवर्द्धनम् ॥१४६॥

१०६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

अशुद्धाभ्रमिति—अहत = मल्पपुटितम् । ईषदर्थे नब् । छेदयेत् स्फोटयेत् ॥ १४६ ॥

अशुद्धअभ्रक की भस्म आयु का नाश करती है, वायु और कफ को बढ़ाती है । शुद्ध भी अभ्रक हो परन्तु कच्चा हो वा ठोका भस्म न किया हो तो शरीर का छेदन करता है, मन्दाग्नि और क्रिमि बढ़ाता है ॥ १४६ ॥

धान्याभ्रमाह—

पादांशशालिसंयुक्तमभ्रकं कम्बलोदरे ।

त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् विलिप्तं मर्दयेद् दृढम् ॥ १४७ ॥

कम्बलाद्गलितं श्लक्ष्णं बालुकारहितञ्च यत् ।

तद्धान्याभ्रमितिप्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥ १४८ ॥

धान्याभ्रकरणमाह पादांशेति—प्रथमं काञ्जिकादौ—अभ्रस्य शोधनमभ्रगतवृणशर्करादिनिवारणार्थं धान्याभ्रकं विधेयम् ।

पादांशशालिसंयुक्त = मभ्रकाच्चतुर्थांशशालिधान्ययुक्तमभ्रकं कम्बलोदरे कम्बलकृतप्रसेविकायां चूर्णीकृत्य पूरयित्वेति शेषः । नीरे = जले काञ्जिकइति तु आयुर्वेदप्रकाशः । त्रिरात्रं क्लिप्तं मृदू भूतं दृढं यथास्यात्तथा मर्दयेत्पाणिना पद्भ्यां वा । गलितं कम्बलाब्जि स्तृतं श्लक्ष्णं = सूक्ष्मं स्पष्टमन्यत् ॥ १४७-१४८ ॥

वज्राभ्रक चार भाग, शालिधान्य १ भाग, दोनों को एक कम्बल की पोदली में डालकर जल में तीन दिन रात पड़ा रहने दे । जब भीग कर गला हुआ सा हो जाय तब जोर से मर्दन करे । मर्दन से कम्बल में से बारीक अभ्रक के कण बाहर चौड़े

अभ्रम्

१००

पात्र में आजायंगे। बालुका वा छोटी छोटी कंकरी आद कम्बलि में ही रह जायगी। इस प्रकार जल में निकले अभ्र को धान्याभ्र कहते हैं। यही मारने के काम आता है।

जल के स्थान पर कांजी का विधान भी आ. प्र. में मिलता है ॥ १४७-१४८ ॥

मतान्तरम्—

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र-क्षीरकाञ्जिकसेचितम्।

भस्त्राग्नौ सप्तधा व्योम तप्तं तप्तं विशुध्यति ॥१४६॥

अभ्रस्य शोधनमाह त्रिफलेति—त्रिफलाक्वाथादीनां प्रत्येकं विकल्पः।

यथा—र. इ. चू—प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं काञ्जिकेऽभ्रकम्।

निर्दोषं जायते नूनं निक्षिप्तं वापि गोजले।

त्रिफलाक्वथिते वापि गवां दुग्धे विशेषतः।

ततोधान्याभ्रकं कृत्वा.....अ० १०-१६-१७।

भस्त्राग्नौ=चमप्रसेविकाध्मातग्नौ व्योम=अभ्रम् ॥ १४६ ॥

अभ्रक को आग पर धौंकनी से तपा कर त्रिफला का काढ़ा, गोमूत्र, दूध वा कांजी किसी एक में सात बार सिंचन करने से वह शुद्ध हो जाता है। कहीं-कहीं चारों में सात बार बुझाने का विधान भी है ॥ १४६ ॥

मतान्तरम्—

अथवा बदरीक्वाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत्।

मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ॥१५०॥

(इत्यभ्रशोधनम्)

प्रकारान्तरेण शोधनमाह—अथवेति—अभ्रमानां बदरीत्वचं
क्वार्थयित्वा तत्रध्मातं=तप्तमभ्रं विनिक्षिपेत्=सिञ्चेत्। क्वाथश्च-
प्रत्येकवारं नव एव ग्राह्यः। अतिरिच्यते—समधिकं भवति ॥१५०॥

अथवा अभ्रक को तपा कर बेरी की छाल के क्वाथ में डाले
और हाथों से खूब मसले। सूखने पर यह धान्याभ्रक से भी
उत्तम हो जाता है ॥१५०॥

अभ्रद्रुतिः—

अगस्त्यपुष्पतोयेन पिष्टं सूरणकन्दगम् ।

गोष्ठभूमिगतं मासं जायते रससन्निभम् ॥१५१॥

अभ्रस्य द्रुतिमाह—अगस्त्येति—अगस्त्यपुष्पाणां रसे धान्या-
भ्रस्य पिष्टं विधाय सूरणकन्दे खातं कृत्वा तत्र पिष्टं निधाय
बहि मृत्कपर्पटेन बिलिप्य गोष्ठभूमौ हस्तमात्रे खाते मासमिति-
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया, पूरयेत् । रससन्निभं=पारदोपमं
जायते । पुष्पस्थाने पत्रेतिपाठान्तरम् । अगस्त्यपुष्पं=वक्पुष्पम्,
सूरणकन्दः जिमीकन्द इति स च वन्यो ग्राह्यः ॥ १५१ ॥

इत्यभ्रद्रुतिः ।

अभ्रक को अगस्तिया के फूल के रस से निश्चन्द्र घोटकर
नूतन जंगली सूरण के अन्दर बन्द कर मिट्टी लीपकर गोशाला
की भूमि के अन्दर एक मास तक गड़ा रहने दे, तो अभ्र पारे
के समान द्रव हो जाता है ॥ १५१ ॥

अथाभ्रमारणम्—

वज्राभ्रकं समादाय निबिष्य स्थालिकोदरे ।

रम्भादिक्षारतोयेन पचेद् गोमयवह्निना ॥१५२॥

यावत् सिन्दूरसंकाशं न भवेत् स्थालिकावहिः ।

सेचनीयं ततः क्षीरैस्ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ॥१५३॥

वज्राभ्रकमित्यादिनाऽभ्रमारणमुच्यते—शोधितं धान्याभ्रकं समादाय स्थालिकोदरे=हण्डिकाभ्यन्तरे रम्भादिक्षारतोयेन=कदल्यादिगणभस्मनिसृतक्षारजलेन, स च गणः—

कदलीसूर्यभक्तश्च कटुकोशातकी तथा ।

द्राक्षणी काकमाची च शिग्रुकाक्षीरकञ्चुकी ॥

नीरपिप्पलका चेति कदल्यादिगणस्त्रयम् । र. इ. चू. ८-२८ ।

गोमयवह्निना=गोमयाग्निना पचेत् । अन्विष्यमाणोऽपि रम्भादिगणो न दृष्टस्त्रुटितः प्रतिभाति र. सा. संग्रहे ॥ १५२ ॥

सिन्दूरसंकाशं रक्तवर्णम्, सङ्काशशब्दः सदृशवाची ।

सूक्ष्मं मसृणतरमित्यर्थः । इत्येकेनेव पुटेन-अभ्रभस्म जातम् ॥१५३॥

शुद्ध वज्राभ्रक को एक हांडी में डाल “रम्भादिगण” के क्षारजल से उपलों की आग दे पकावे । जब तक हांडी के बाहर का भाग सिन्दूर के समान लाल रंग का न दिखाई दे तब तक आंच देता जाय । पश्चात् उसे गरम ही दूध से सिक्त करे और सुखाकर सूक्ष्म चूर्ण बना ले ॥ १५२-१५३ ॥

मतान्तरम्—

धान्याभ्रक समादाय मुस्ताकाथैः पुटत्रयम् ।
 तद्वत् पुनर्नवानीरैः कासमर्दरसैस्तथा ॥ १४५ ॥
 नागवल्लीरसैः सूर्याक्षीरैर्देयं पृथक् पृथक् ।
 दिनं दिनं मर्दयित्वा काथैर्वटजटोद्भवैः ॥ १४५ ॥
 दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात् त्रिःपुटेत् मुशलीजलैः ।
 त्रिर्गोक्षुरकषायेण त्रिःपुटेत् चानरीरसैः ॥ १४६ ॥
 मोचकन्दरसैः पाच्यं त्रिवारं कोकिलाक्षकैः (जैः) ।
 रसैः पुटेल्लौघ्रकैस्तु क्षीरादेकं पुटेत्पुनः ॥ १४७ ॥
 दध्ना धृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा ।
 एकमेकं पुटं दद्यादभ्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ १४८ ॥
 सर्वरोगहरं व्योम जायते योगवाहकम् ।
 कामिनीमददर्पध्नं शस्तं पुंस्त्वोपधातिनाम् ।

वृष्यमायुष्करं शुक्रवृद्धिसन्तानकारकम् ॥ १४९ ॥

अन्यप्रकारेणाभ्रमारणामाह धान्येति—शोधितं धान्याभ्रकं
 समादाय = गृहीत्वा मुस्ताकाथेन खल्वे मसृणं मर्दयित्वा चक्रिकां
 गोलकान् वा विधाय चिक्कणकाष्ठपट्टिकाया मातपे शोषयित्वा
 साय मुपलैर्गजपुटखातस्याऽर्धं पूरयित्वा तत्र रुद्धमुखामभ्रचक्रिका
 पूर्णां स्थालीं स्थापयित्वा तदुपरि शेषान् वन्योपलान् पूरयेत् । ततोऽग्निं
 द्यादत् निर्धूमेचानौ गजपुटमुखं भस्मना सर्वत आच्छादयेत्ताप-

निरोधाय । स्वाङ्गशीते च शनैः स्थालीमुद्घाट्य चक्रिकां पुनर्मुस्ता-
 काथेन मर्दयित्वा पूर्ववच्चक्रिकाविधानपुटनादिस्वाङ्गशीतान्तं कर्म
 कुर्यादित्येष एव क्रमः सर्वत्र पुटने विधेयः । कासमर्दः = कसौंदी
 इति, नागवल्ली = पान इति, सूर्यक्षीरैः = अर्कक्षीरैः, बटजटा
 प्रसिद्धा, मुशली = तालमूली, गोक्षुरपञ्चाङ्गाभावे बीजकपायेण
 मर्दनम् । वानरी = शूकशिखरी, मोचकन्दः = कदलीकन्दः, कोकि-
 लान्नकः = तालमखाना इति; लोध्रकः = पठानी लोध इति वणिग्
 द्रव्यम् । मुस्तादिलोध्रान्तैर्द्वादशद्रव्यैः प्रत्येकं पुटत्रयम् । क्षीरादि
 सितान्तैः पञ्चभिः प्रत्येकमेकवारपुटनम्, इत्येकचत्वारिंशत्पुटि
 अभ्रम् । मृत्तिरिति = निश्चन्द्रकं सुसूक्ष्मं च लोचनाञ्जनसन्निभम् ।
 तदा तु मृतामत्युक्तमभ्रकम् । अरुणवर्णश्चेत्यापि बोध्यम् ।
 सचन्द्रं च विषवज्ज्ञेयम् । आ.वे. प्र. ४-१७ । योगवाहकम् = तत्तदनु-
 पानयोगेन तत्तदनुकरणम् । पुंस्त्वोपधातिनां = क्लीबत्वमापन्नानां
 न तु सहज क्लीबानाम् । वृष्यम् = वृषाय कामुकाय हितम्, आयु-
 ष्करं = आयुर्वर्धकम्, शुक्रवृद्धितन्तानकारकम् = शुक्रवर्धनं तद्वारा
 सन्तानोत्पादकं च । अन्योपलानामभावे गौणत्वेन गृहोपलाङ्गार
 विद्युत्तापेनापि पुटनं भवतु नाम । मा. ३-१ र. ॥ १५४-१५६ ॥

धान्याभ्रक को लेकर नागरमोथे के काथ से एक दिन घोट
 पुट दे । ऐसे तीन बार पुट दे । इसी प्रकार पुनर्नवा, कसौंदी, पान,
 आक का दूध, बड़ की दाढ़ी का काथ, मूसली का काथ, गोखरू
 का काथ, कैच के बीजों का काढ़ा, केले के कन्द का रस, तालमखाने
 का रस, पठानीलोध का काथ—इनकी क्रम से ३-३ पुट दे ।

११२

रसेन्द्रसारसंग्रह

फिर गाय के दूध, दही, घी, मधु, मिश्री की १—१ पुट दे।
इस प्रकार से अश्रक मर जाता है। यह अश्रकभस्म सब रोगों
को हरने वाली, योगवाही, स्त्रियों के मद् को नाश करने वाली,
नपुंसकों को पुरुषत्व देने वाली, वृष्य, आयुवद्धक, वीर्य बढ़ाने
वाली तथा सन्तान देने वाली है ॥ १२४—१२६ ॥

अथ मारकवृन्दम्—

तण्डुलीयकवृहती—नागवल्लीतगरपुनर्नवाश्च ।

हिलमोचिका मण्डूकपर्णी तिक्तिकाऽखुपर्णिका ।

मदनार्कद्रिपालंक्थास्तुतमातृकादिः सुधोभिरुदितम् ॥१६०॥

अश्रमारकगणे तण्डुलीयकः = सर्वविधोऽपि मारिषः चौलाई
इति, वृहती = कण्टकारी, तगरं = पिण्डीतगरम्, हिलमोचिका =
स्वनामख्यातोत्तमशाकविशेषे हिब्बे शाक इति वङ्गे (वै. श.
सि.) मण्डूकपर्णी ब्राह्मीभेदः, तिक्तिका = काकमाची तिक्तपटोली
वा। आखुपर्णिका = मूषकर्णी, मदनो = धुस्तूरो मदनफलं वा
अन्याश्रमारकगणे उभयोः पाठदर्शनात्, अर्कद्रिके प्रसिद्धे। अत्र
गणे र. इ. चि पाठे पलाशो दृश्यते स विचारणीयः। पालङ्कथा
इति पाठस्तुचितः, लक्ष्मस्तमात्रिका = शतावरी स्यात्। सूतमात्रिका
पाठे सूतमात्रिका इन्द्रवारुणीति मणिना व्याख्याता। आदि-
पदात् रसकामधेनुपरिगणिता—आयुर्वेदप्रकाशोय सहस्रपुटि-
अश्रकपरिगणिताश्च ज्ञेयाः ॥ १६० ॥

चौलाई, बड़ी कटेरी, पान, पिण्डतगर. पुनर्नवा, हिलमो-
चिका, मण्डूकपर्णी, काकमाची, मूषाकर्णी, मैनाफल, आक, अदरक
और पालक, सूतमाचका यह विद्वानों ने अभ्रक का मारकगण कहा
है। इन में से पृथक् वा सबसे पुटादि देने से अभ्रकमारण
होता है ॥ १६० ॥

मतान्तरम्—

रम्भाद्भिरभ्रं लवणेन पिष्ट्वा चक्रीकृतं तद्वलमध्यवर्त्ति ।
दग्धेन्धनेषु व्यजनानिलेन स्नुह्यर्कमूलाम्बुपुटेन सिद्धम् ॥ १६१ ॥

प्रकारान्तरेणाभ्रमारणं रम्भेति—रम्भाद्भिः=कदलीरसेन,
लवणेनेति सहाय्ये तृतीया तेन समानमानमभ्रं पिष्ट्वा चक्रीकृतं
तद्वलमध्यवर्त्ति इति तत्पदेन सापेक्षत्वेऽपि रम्भाशब्द आकृष्यते,
तद्वलं=रम्भापत्रं तन्मध्यवर्त्तिरम्भापत्रेण सर्वतो वेष्टयित्वेत्यर्थः ।
दग्धेन्धनेषु=कोकिलाङ्गारेषु व्यजनानिलेन=व्यजनकृतवायुना
पुटेदिति शेषः । तदनु स्नुह्यर्कमूलाम्बुपुटेन स्नुही=थूहर इति, अर्को
विदितः, तयामूलस्वरसन पुटेत् । इति त्रिपुटि-अभ्रम् । रम्भा-
दिनेति पाठे रम्भादिगणस्यात्राऽदृष्टत्वा त्पूर्वोक्तः (१५२) कदल्यादि-
गणो ज्ञेयः । तद्वलशब्दस्त्वारस्यात्तु रम्भाद्भिरित्येव पाठः प्रति-
भाति । तद्वलेत्यत्र टङ्कणेति पाठान्तरम् ॥ १६१ ॥

अभ्रक में कुछ सेंधानमक मिला केले की जड़ के रस से पीस
टिकियां बना सुखा ले । पश्चात् केले के पत्तों में लपेट अंगारों पर
रख पंखे से वायु देता जाय । इसके बाद थोहर की जड़ के रस

११४

रसन्द्रसारसंग्रहे

और आक की जड़ के रस से घोट पुटें दे तो अभ्रकभस्म सिद्ध होता है ॥ १६१ ॥

मतान्तरम्—

धान्याभ्रकस्य भागैकं भागौ द्वौ टंगणस्य च ।

पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुध्वा तीव्राग्निना पचेत्

स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वयोगेषु योजयेत् ॥ १६२ ॥

अन्यच्चाह धान्याभ्रेति—अन्धमूषायां ६० श्लो. टी. व्याख्या-
वान्धमूषायां तीव्राग्निना = खराग्निना, स्वभावशीतलं =
स्वाङ्गशीतम् । इत्येकपुटि-अभ्रम् । पुटितमनेन प्रकारेणाभ्रं कठिन-
तरं भवति ॥ १६२ ॥

धान्याभ्रक एक भाग, सुहागा दो भाग; दोनों को पीस अन्ध-
मूषा में बन्द कर तीव्र अग्नि से पकावे । स्वाङ्गशीतल होने पर चूर्ण
को सब योगों में प्रयुक्त करे । इस प्रकार बनाने पर अभ्रक कांच
के सदृश हो जाता है ॥ १६२ ॥

मतान्तरम्—

धान्याभ्रकं दृढं मर्द्यमर्कक्षीरैर्दिनावधि ।

वेष्टयेदर्कपत्रेण चक्राकारन्तु कारयेत् ॥ १६३ ॥

कुञ्जराख्ये पुटे दग्ध्वा सप्तवारान् पुनः पुनः ।

ततो वटजटाकाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम् ।

म्रियते नात्र सन्देहः सर्वयोगेषु योजयेत् ॥ १६४ ॥

दशपुटि-अभ्रमाह धान्येति—कुञ्जराख्ये पुटे = गजपुटे (पारद
५६ श्लो.) अभ्रमेकं दिनमर्कक्षीरेण मर्दयित्वा चक्रिकां शोषयित्वा-

अभ्रम्

११५

अर्कपत्रेणावेष्ट्य कुमुधां पूरयित्वा तन्मुखसन्धिरोधं च विधाय
गजपुटे पुटेत् । वटजटाक्वाथपुटदाने वटपत्रैरावेष्टयेत् सर्व-
पुटेषु ॥ १६३-१६४ ॥

धान्याभक को आक के दूध से अभाव में मदार की जड़ के
रस से एक दिन तक दढ़ता से मर्दन करे और टिकियां
बनाकर सुखा ले पश्चात् आक के पत्तों में लपेट दे । फिर गजपुट
में फूंक दे । इसी प्रकार आक के दूध में घोट कर सात पुट देवे ।
अन्त में बड़ की जटा के काढ़े में घोट बड़ के ही पत्तों में लपेट
कर तीन पुटें देवे । इससे अभ्रक की भस्म हो जाती है—इसमें
संदेह नहीं । इस भस्म को सब योगों में डालें ॥ १६२—१६४ ॥

मत्तान्तरम्—

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गंगापुत्रं नृमूत्रकम् ।

वटशुङ्गमजारक्तमेभिरभ्रं विमर्दयेत् ॥ १६५ ॥

शतधा पुटितं भस्म जायते पद्मरागवत् ।

निश्चन्द्रकं भवेद् व्योम शुद्धदेहे रसायनम् ॥ १६६ ॥

शतपुटि-अभ्रविधानमाह—दुग्धत्रयमिति दुग्धत्रयं=वटाकों-
दुम्बरोद्भवमिति र.का. धे. । गोजावीनां दुग्धमिति जीवानन्दटीका ।
अभ्रमारणप्रकरणे—उदुम्बरस्थाने स्नुहीदुग्धंतूर्चतम् । आयुर्वेद-
प्रकाशेऽपि-अर्कवटसेहुरुद्धदुग्धान्येव परिगणितानि । कुमार्यम्बु=
घृतकुमारीत्वरसम्, गङ्गापुत्रं=गङ्गायापरपर्यायो मुस्तको न

† गजमूत्रमिति क्वचित्पाठः ।

११६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

नागबला र. का. वेनूक्ता । नृमूत्रकं = नरमूत्रम्, वटशुक्लं = वट-
कोमलाङ्कुरम् । एभियथायथं शतधा = शतवारं पुटितम् । प्रथम-
चतुष्टयेन—प्रत्येकं १३ पुटानि शेषैर्द्वादशेति ज्ञेयम् । 'भस्म' पद्म-
रागवत् = पद्मरागतुल्यं रक्तमित्यर्थः, निश्चन्द्रकं = चन्द्रिकाहीनम् ।
शुद्धदेहे = पञ्चकर्मादिभिः । अत्र—

शतादिस्तु सहस्रान्तः पुटोदेयो रसायने ।

दशादिस्तु शतान्तस्याद्वयाधिनाशनकर्मणि ।

सहस्रपुटपक्षे तु भावनापुटनं भवेत् ।

मर्दनन्तु तथा न स्यादिति प्राचां हि सम्मतम् ॥

(आ. वे. प्र. ४-१६-२०)

सहस्रपुटविधाने भावनां दत्त्वा पुटनं विधेयम् । न मर्दनम् ।
मसृणत्वेन मर्दनस्यानावश्यकत्वात् । सहस्रपुटनप्रकारस्तु—आ. वे.
प्र. शो ज्ञेयः ।

अरुणभस्मप्रकारस्तु—शात्मलोत्वग्रसेन त्रिः पुटनम् । तथा
कूर्मादौ सरयूरामगंगयोर्मध्यवर्तिनदीनां । मध्यस्थितशिलासु । तदा-
लिङ्गनप्रसरणशीला अजानां प्रियारं श्वेतदुग्धा वेडुलीतिख्याता
या लता तस्याः स्वरसेन त्रिःपुटनादरुणवर्णं नयनाह्लादकरं । भव-
त्यभ्रभस्मेत्यस्मज्जेष्ठभ्रातृस्वर्गीयश्रीगंगादत्तपन्तानामनुभवः । यथा
नागबला, भद्रमुस्ता, वटदुग्धं जटाकाथो वा मञ्जिष्ठा हरिद्रा,
एतैः क्रमेण पुटनादरुणं भस्म भवति ।

अमृतोत्करणन्तु—त्रिफलोत्थकषायत्य पलान्यादाय षोडश ।

गोघृतस्य पलान्यष्टौ मृताभ्रस्य पलान्दश ।

अभ्रम्

११७

एकीकृत्य लौहपात्रे पाचयेन्मृदुवह्निना ।
 द्वे जीर्णे समादाय सर्वरोगेषु योजयेत् । ४४-४५ ।
 तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् ।
 घृते जीर्णे ततश्चूर्णं सर्वकार्येषु योजयेत् ॥ ४७ ॥
 इति चामृतीकरणम् ।

अभ्रसेवने वज्यानि तु—

क्षाराम्लं द्विदलं कोलं कर्कटीकारवेहकम् ।
 वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाभ्रे विवर्जयेत् । ४८ ॥ इति तत्रैव ।
 पुंस्त्वकृद्व्यस्थापनाऽतिक्षुत्कृदभ्रसत्त्वप्रकारस्तु आकरेभ्यो ज्ञेयः ।
 तथा द्रुतिप्रकारोऽपि ॥ १६५-१६६ ॥

बड़, सेहुण्ड, आंक। इनका दूध; घीक्वार का रस, नागरमोथा,
 पुरुष का मूत्र, बड़ के अंकुर, बकरी का खून; इन सबसे अभ्र को
 घोंटे ॥ घोट कर सौ पुटें दे तो पद्मराग के समान लाल रंग को
 निश्चन्द्र भस्म होता है। वमन विरेचन आदि से शुद्ध देह में निश्चन्द्र
 अभ्रकभस्म का सेवन रसायन है ॥ १६५-१६६ ॥

निश्चन्द्रमारितं व्योम रूपं दीर्यं दृढां तनुम् ॥

कुरुते नाशयेन्मृत्युं जरां रोगकदम्बकम् ॥ १६७ ॥

[इत्यभ्रमारणम्]

रौक्ष्यं सौक्ष्म्यं जलप्लावशोणवर्णसमुद्भवः ।

विचित्रगुणदीप्तिश्च जायते बहुभिः पुटैः ॥ र. इ. चू. १०-३६ ॥

इत्थं मारिताभ्रगुणमाह निश्चन्द्रेति—

११८

रसेन्द्रसारसंग्रहे

कचकचिति न दन्ताग्रे कुर्वन्ति समानि केतकीरजसा ।

योज्यानि हि प्रयोगे रसोपरस लोह चूर्णानि ।

र. इ. चि. अ. ८-६।

इत्यपि ज्ञेयम् । रूपम् = सौन्दर्यम्, दृढां = कठिनाम्, तनुं = कायम्, स्त्रियां मूर्तिस्तनु स्तनूः । अ. । मृत्युम् = अल्पमृत्युम्, जरां = वृद्धत्वम् । कदम्बकंकदम्बमेव कदम्बकं स्वार्थे कः समूहम् ।

लक्ष्मीविलासकाभ्रकं शृङ्गाराभ्रकं, नित्यनाथाभ्रकापरपर्यायो कामेश्वरमोदकश्च (र. र. स. अ. २७-१२४) एतेऽभ्रस्य महायोगाः । कल्पाश्चाकरोऽप्यो ज्ञेयाः ।

गौरीतेजः परमममृतं वातपित्तक्षयघ्नं

प्रज्ञाबोधि प्रशमितजरं वृष्यमायुष्यमग्र्यम् ।
बल्यं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीर्यं

तत्तद्योगे सकलगदहृद्व्योम सूतेन्द्रबन्धि ।

(र. इ. चू. १०-२)

वेल्लव्यौषसमान्वतंघृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं,
दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरुग्रहणिकाशूलाभकोष्ठामयान् ।
ऊर्ध्वेश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं,
मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते योगैरशेषामयान् ।

(इति तत्रैव १०-१२)

योगरत्नाकरतोऽभ्रानुपानानि—

अभ्रकं च निशायुक्तं पिप्पलीमधुना सह ।

विंशति च प्रमेहानां नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १ ॥

अभ्रम्

११६

अभ्रकं हेमसंयुक्तं क्षयरोगविनाशनम् ।
 रौप्यहेमाभ्रकं चैव धातुवृद्धिकरं परम् ॥ २ ॥
 अभ्रकं च हरीतक्या गुडेन सह योजितम् ।
 एलाशर्करया युक्तं रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ३ ॥
 त्रिकटु त्रिफलां चैव चातुर्जातं सशर्करम् ।
 मधुना लेहयेत्प्रातः क्षयार्शःपाण्डुनाशनम् ॥ ४ ॥
 गुडूचीसत्वखण्डाभ्यां मिश्रितं मेहनाशनम् ।
 एलागोधुरभूधात्री सिता गव्येन मिश्रितम् ॥ ५ ॥
 प्रातः संसेवनान्नित्य स्मेहकृच्छ्रनिवारणम् ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तं भ्रमजोरांज्वरापहम् ॥ ६ ॥
 मधुत्रिफलया युक्तं दृष्टिपुष्टिकरं मतम् ।
 मूर्वासत्वयुतं व्योम व्रणानां च विनाशनम् ॥ ७ ॥
 गोक्षीरक्षीरकन्दाभ्यां बलवृद्धिकरं परम् ।
 भल्लातकयुतं व्योम त्वर्शोदोषनिवारणम् ॥ ८ ॥
 नागरं पौष्करं भार्गी गगनं मधुना सह ।
 अश्वगन्धायुतं खादेद्वातव्याधिनिवारणम् ॥ ९ ॥
 चातुर्जातं सिता चाभ्रं पित्तरोगनिवारणम् ।
 केटफलं पिप्पलीक्षौद्रं श्लेष्मरोग निवारणम् ॥ १० ॥
 सर्वेक्षारयुतं चाभ्रमग्निवृद्धिकरं परम् ।
 मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रमशमरीमपिनाशयेत् ॥ ११ ॥
 विजयारससंयुक्तं शुक्ररतम्भकरं परम् ।
 लवङ्गमधुसंयुक्तं धातुवृद्धिकरं परम् ॥ १२ ॥

१२०

रसेन्द्रसारसंग्रहे

गोक्षीरशर्करायुक्तं पित्तरोगविनाशनम् ।

अभ्रकं विधिसंयुक्तं पथ्ययोगेन योजितम् ॥ १३ ॥

वलीपलित नाशः स्याज्जीवेच्च शरदां शतम् ।

इत एव रसतरङ्गिण्यां प्रायोऽनूदितान्य आनुपानानि दृश्यन्ते ।
अन्त्रक्षये च लशुनाद्यनुपानेन योज्यम् ।

र. ह. ४. । आ. वे. प्र. ४. । आ. कं. ७-१५ तथा-क्रि. ७-२८ ।
रससंकेतकलिका श्लो. ५८ । र. र. स. २ । र. अ. प. ६ । र. इ. चू. १० । र. का. वे. धातुसंग्रहपादे ।

र. र. आ. उ. ३-६३ । लोह सर्वस्वे श्लो. ७१ । यो. र. आ. उपधातुप्रकरणे । र. प्र. सु. ५-३ ।

र. इ. चि. अ. ४ । र. प. श्लो. ४० । र. त. अ. १० । वसन्-
राजीये कश्चिदितोपि अनुपाने विशेषस्तत एव ज्ञेयः । उपरिनिर्दिष्ट
ग्रन्थप्रकरणेभ्योऽभ्रविषये विशेषो ज्ञातव्यः ॥ १६७ ॥

॥ इत्यानन्दीटीकायामभ्राधिकारः ॥

निश्चन्द्र अभ्रकभस्म के सेवन से रूप और वीर्य की वृद्धि तथा शरीर की दृढता होती है । यह अकाल मृत्यु, बुढ़ापा तथा अन्य रोगों के समुदाय को नष्ट करता है । ॥ १६७ ॥

अथ हरितालपर्यायास्तद्देदाश्च—

हरितालं तालमालं मतं शैलूषभूषणम् ।

पिञ्जरं रोमहरणं तालकं पीतमित्यपि ॥

तालकं पटलं पिण्डं द्विधा तत्राद्यमुत्तमम् ॥ १६८ ॥

अथ तालवर्णनं हरितालमिति—तालम्, आलं मालमिति

हरितालम्

१२१

संज्ञात्रयम् । शैलूषभूषणम् = शैलूषो नटस्तस्य भूषणं भूषाजनकम् ।
 रोमहरणम् = तालसुधालेपेन हि रोमभूमी रोमजननेऽसमर्था
 जायते । पीतं = पीतवर्णत्वात्पीतमिति । तत्र हरितालस्य पटल
 पिण्डमिति द्वौ भेदौ, तयोराद्यं पटलमुत्तमं धात्वन्तरशून्यत्वात्—
 स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं तनुपत्रं च भास्वरम् ।

तत्पत्रतालकं प्रोक्तं बहुपत्रं रसायनम् । र. र. स. ३-६६ ।

इदमीरानतः-समायाति । वंशपत्री, वकी, बगदादीनां वा हरि-
 ताल शब्देन लभ्यते । पिण्डाख्ये मृत्तिकादियोगादनुत्तमत्वम् ।

तत्तु —

निष्पत्रं पिण्ड सदृशं स्वल्पपत्रं तथा गुरु ।

स्त्री पुष्पहरणार्थं तु गुणाल्पं पिण्डतालकम्

अयञ्चोत्तरापथे हिमालयप्रत्यन्तपर्वतेषु भवति ॥

वस्तुतस्तु—गौरीपाषाणो हरितालं । मनःशिला चेत्येतत्त्रयं

सोमलयोनिः तथा हि—सोमलपरमाणूनां भागद्वयं प्राणवायो

Oxygen भागत्रयं मिलितं ($As_2 O_3$) गौरीपाषाणो भवति ।

सोमलपरमाणूनां भागद्वयं गन्धकपरमाणूनां भागत्रयं मिलितं

($As_2 S_3$) हरितालं भवति । एवं सोमलपरमाणूनां भागद्वयं

गन्धकपरमाणूनां भागद्वयं मिलितं ($As_2 S_2$) मनःशिला

भवति । अतएव आ. वे. प्र.—

तालकस्यैव भेदोस्ति मनोह्रा च तदन्तरम् ।

तालकं त्वतिपीतं स्याद्भवेद्रक्ता मनः शिला ॥

मालमत्र तथेति, पिञ्जकं पिञ्जरमिति पाठान्तरे ॥ १२१ ॥

१२२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

हरिताल, ताल, आल, शैलूषभूषण, पिञ्जर, रोमहरण, तालक, पीत, ये नाम हड़ताल के हैं। हड़ताल दो प्रकार का होता है एक “पिण्ड” दूसरा “पटल”। इनमें से पटल अच्छा माना है ॥ १६८ ॥

अशुद्धतालमायुर्धनं कफमारुतमेहकृत् ।

तापस्फोटांगसंकोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥१६९॥

अशुद्धस्य रोगकरत्वमाह—अशुद्धमिति—आयुर्धनं = शरीरेन्द्रिय सत्त्वात्मसंयोगनाशकम् । तापो = दाहो ज्वरश्च, स्फोटः = स्फुटनं विदारः । कथमेतान्करोतीत्यूह्यम् ॥ १६९ ॥

अशुद्ध हड़ताल आयु को कम करता है, कफ वायु तथा प्रमेह का कारण होता है। ताप फोड़े करता तथा अंगों को संकोच करता है। इस कारण इसे शुद्ध करे ॥ १६९ ॥

अथ हरितालशोधनम्—

शुद्धं स्यात् तालकं स्विन्नं कूष्माण्डमलिले ततः ।

चूर्णीदके पृथक् तैले तस्मिन् पूते न दोषकृत् ॥१७०॥

अतः शोधन माह—शुद्धमिति प्रथमं तालकं खण्डशो (तण्डुल प्रमाणान्-खण्डान् कृत्वा) विधाय चतुर्गुणवस्त्रकृत-पोट्टली मध्ये निधाय । पूते = वस्त्रगालिते कूष्माण्डमलिले = कूष्माण्डफलरसे मन्दाग्निना दोलायन्त्रे (१२७) स्विन्नं स्वेदितम् । एकप्रहरमानमित्यपि ज्ञेयम् । ततः कूष्माण्डजलस्वेदनानन्तरं चूर्णीदके = सुधाजले पूर्ववत्स्वेदनोपयम् । चूर्णीदकविधानन्तु-

हरितालम्

१२३

पलमेकं सुधाचूर्णं प्रस्थभिते जले निर्वाप्यालोड्य तथैव स्थापयेत् ।
कञ्चित्कालानन्तरमुपरिस्थं स्वच्छं जलं नयेत् । इदमेव चूर्णादिकं
नाम । तैले = तिलतैले ॥ १७० ॥

पेठे के रस में हड़ताल को दोलायन्त्र द्वारा १ प्रहर स्वेदन
करे । फिर चूने के पानी में स्वेदन करे । फिर तिलतैल में स्वेदन
करे । इस प्रकार से शुद्ध हड़ताल दोषकारक नहीं होता ।

तैलांश को उष्ण जल से धोकर निकाल दे ॥ १७० ॥

अन्यच्च—

तालकं कणशः कृत्वा दशांशेन च टंगणम् ।

जम्बीरोत्थैद्रवैः क्षाल्यं काञ्जिकैः क्षालयेत् पुनः ॥ १७१ ॥

वस्त्रे चतुर्गुणे बध्वा दोलायन्त्रे दिनं पचेत् ।

सचूर्णेनारनालेन दिनं कूष्माण्डजै रसैः ।

स्वेद्यं वा शाल्मलीतोयैस्तालकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १७२ ॥

प्रकारन्तरेण तालशोधनम्—तालकमित्यादिना—तालकं =
हरितालम्, कणशः = तण्डुलाकृति कृत्वा दशांशेन = तालकदशम-
भागेन, टङ्गणं दत्वा कञ्चित्कालं जम्बीरोत्थद्रवैः सह तथैव स्था-
पयेत् ततः क्षाल्यं = स्वच्छजलेन धावनीयम् । एवं पुनर्दशांश
टङ्गणं दत्वा काञ्जिकैस्सह कञ्चित्कालं स्थापयेत् ततः स्वच्छजलेन
क्षालयेत् । तदनु शोषयित्वा चतुर्गुणे वस्त्रे पोटली बध्वा सचूर्णेन =
तालकदशांशसुधाचूर्णयुतेन । शम्बूकशुक्त्योर्भस्मकृतचूर्णमिति
जी. टीका । आरनालेन = काञ्जिकेन, एवं कुष्माण्डजरसेन

१२४

रसन्दसारसंग्रह

दिनं पचेत् । वा = अथवा, शल्मलीतोयै. = शल्मलीमूलस्वर-
सैस्त्वक्क्वाथैर्वा तालकं स्वेद्यम् । अत्रापि दिनमिति ज्ञेयम्

॥ १७१-१७२ ॥

हड़ताल का जूँकुट चूर्ण दस भाग, सुहागा एक भाग, दोनों को मिलाकर जम्बीरी नीम्बू के रस से धोवे, फिर कांजी से धोवे । पश्चात् चार तह किये हुए वस्त्र की पोटली में हड़ताल को बांध दे । पुनः कांजी लेकर उसमें थोड़ा सा चूना डाल कर घोल दें और उसमें पोटली को लटका कर दोलायन्त्र की विधि से दिन भर स्वेदन करे । पेठे के रस से दिन भर स्वेदन करे, अथवा सेमल की जड़ के रस से दोलायन्त्र में स्वेदन करे । इस प्रकार हड़ताल शुद्ध हो जाता है ॥ १७१-१७२ ॥

अन्यच्च

तालकं पोडुले बध्वा सचूर्णं काञ्जिके पचेत् ।

दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजे रसे ॥ १७३ ॥

तिलतैले पचेद् यामं यामं तत् त्रैफले जले ।

दोलायन्त्रे चतुर्यामं पाच्यं शुध्यति तालकम् ॥ १७४ ॥

॥ इति शोधनम् ॥

पुनः प्रकारान्तरेण शोधनम्—तालकमिति पूर्ववत् । काञ्जिके चूर्णं दत्वा यामैकं स्वेदयेत् । एवं कूष्माण्डरसे तिलतैले त्रिफला जले प्रत्येकमेकं यामं पाच्यम् । कूष्माण्डरसादौ चूर्णं न देयम् ।

॥ १७३-१७४ ॥

हड़ताल को पोटली में बांध चूना निली कांजी में दोलायन्त्र

से एक पहर तक पकावे । फिर पेठे के रस में फिर तिलतैल में पश्चात् त्रिफला के काढ़े में इस प्रकार से दोलायन्त्र में चार पहर पका चुकने के पीछे हड़ताल शुद्ध हो जाता है । मात्रा— $\frac{1}{2}$ रत्ती ।

॥ १७३-१७४ ॥

अथ हरितालमारणम्

तालकं-कणशः कृत्वा सुशुद्धं । हण्डिकान्तरे ॥

चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥ १७५ ॥

क्षारोदकैश्च संपिष्टमूर्ध्वाधो यावश्शूकजम् ।

चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कूष्माण्डैश्च प्रपूरयेत् ॥ १७६ ॥

पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्धामं क्रमाग्निना ॥

पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥ १७७ ॥

तालस्य मारणं—तालकमिति-कणशः कृतं शुद्धं तालं चूर्णोदकेन, अपामार्गमूलक्षारोदकेन च क्रमशः पिष्ट्वा चक्रिकां विधायाऽतपे शोषयित्वा हण्डिकान्तरे = हण्डिकातलदेशेऽङ्गलमानं यावश्शूकजं = यवक्षारं प्रसार्य तत्र चक्रिकां संस्थाप्य तां यवक्षारेणाच्छादयेत्, तच्च शरावेण निरुध्यात्तदुपरि कूष्माण्डजैः = कूष्माण्डखण्डैः प्रपूरयेदागलमिति शेषः । पुनर्मुखं निरुध्या चतुर्धामं क्रमाग्निना = मन्दमध्यतीव्राग्निना पचेत् । कुष्ठादौ-आदिपदात् रक्तविकृतिजन्यरोगेषु पञ्चतितक्त्वाथानुपानेन जीर्णज्वरादिषु च देयम् ॥ १७५-१७७ ॥

विशुद्ध हड़ताल के छोटे छोटे टुकड़े कर के चूने के जल से

पीसे । शुष्क होने पर अषामार्ग की जड़ से बने चार के जल से पीस टिकिया बना ले । फिर एक हांडी में नीचे यवचार का चूर्ण बिछा हड़ताल की टिकिया रखे । ऊपर पुनः यवचार का बारीक चूर्ण दबा दबा कर डाले । इसके ऊपर अधोमुख शराव देकर सन्धिनिरोध करे । हांडी के अवशिष्ट भाग में पेठे का श्लक्ष्णपिष्ट कल्क भर हांडी का मुख भी बन्द कर दे । नीचे क्रमशः ४ प्रहर की मन्द, मध्य और तीव्र आग जलावे । स्वांग-शीतल होने पर श्वेत रंग की हड़ताल भस्म निकाल कुष्ठ आदि रोगों में प्रयुक्त करे ॥ १७५-१७७ ॥

हरितालं कटु स्निग्धं कषायञ्च विसर्पनुत् ।

तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युञ्जरादिकान् ।

संशुद्धं कान्तिवीर्यौजः कुरुते मृत्युनाशनम् ॥१७८॥

हरितालमिति मृततालस्य गुणाः । विसर्पनुत् बाह्यप्रयोगेण-
भ्यन्तरप्रयोगेण च । कान्ति वीर्यौजइत्यत्र कान्तिवीर्ये चेति
पाठान्तरम् ।

द्वितीयं मृत्युनाशनपदं ग्रन्थान्तरसंग्रहीतवाक्यादिति न
पौनरुक्तिः ।

गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् व्यपोहति ।

सोपद्रवं वातरक्तं कुष्ठान्यष्टादशापि च ॥

फिरङ्गदेशजं जन्तोर्हन्ति रोगं सुदुस्तरम् ।

विसर्पमण्डलं कण्डूं पामां विस्फोटकं तथा ॥

वातरक्तकृतान् रोगानन्यानपि विनाशयेत् ।

एतद्द्वेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ॥

तथा कटुरसं वह्नि मातपं दूरतस्त्यजेत् ।

लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथं च न ॥

स तु सैन्धवमश्नीयान्मधुरोपरसो हि सः ।

इति भावप्रकाशीयं हरितालभस्म बहुभिर्बहुशोऽनुभूतमस्ति ।

आ. वे. प्र. ५-१५ । एते गुष्ठा पत्राख्यं तालकमित्यादिना भाव-

प्रकाशोक्ततालभस्मनो ज्ञेयाः । आयुर्वेदप्रकाशे तु सिद्धमतेन तालक-

भस्मकरणस्य विस्तरोऽस्ति स च विस्तरमिमांसा नात्रोद्धृतः ।

अथ र. र. समुच्चयात् तालमारणस्य सरलप्रकारोत्र दीयते ।

मधुतुल्ये घनीभूते कषाये ब्रह्ममूलजे ।

त्रिवारं तालकं भाव्यं पिष्ट्वा मूत्रेऽथ माहिषे ॥

उपलैर्दशभिर्देयं पुटं रुध्वाऽथ पेषयेत् ।

एवं द्वादशधा पाच्यं शुद्धं योगेषु योजयेत् । ३-७४॥१७८॥

शुद्ध हड़ताल कटु, स्निग्ध, कसैला होता है, विसर्प रोग को दूर करता है, कुष्ठ अकालमृत्यु तथा ज्वरादि को हटाता है । कान्ति वीर्य एवं ओज को बढ़ाता है ॥१७८॥

मतान्तरम्—

अम्लरोलीजलैर्भावन्यं तालं द्वादशयामकम् ।

तथैव निम्बुनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ॥ १७९ ॥

प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खप्तमध्यगम् ।

विधाय कवचीयन्त्रं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥१८०॥

द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वांगशीतञ्च चूर्णयेत् ।

खादयेत् रक्तिकामेकां कुष्ठरलीपदशान्तये ॥१८१॥

पुनरन्यप्रकारेण तालकमारणम्—अम्लरोलीति—

तालस्य, सूक्ष्मपत्राणि कणान वा कृत्वा अम्लरोलीरसेन निम्बुरसेन चूर्णोदकेन च प्रत्येकं द्वादशप्रहरं भावयित्वा काञ्चिकेन प्रक्षाल्य, तालकत्रिगुणशाल्मलीक्षारेण शरावे स्वातं विधाय तत्र तालं दत्त्वा शाल्मली क्षारेणैवाच्छाद्य सम्पुटं मृत्कर्पटैरावेष्टय कवची यन्त्रे कृत्वा वालुकाभिः प्रपूर्य द्वादशप्रहरं क्रमाग्निना पाकं विधाय स्वाङ्गशीतं रक्तिकामात्रया योज्यम् । अम्लरोली=चांगेरी

॥ १७६-१८२ ॥

हड़ताल को चांगेरी के रस से बारह पहर भावना दे । फिर नीबू के रस से १२ पहर भावना दे । चूने के पानी से हड़ताल को धो दुगुना सेमल का चार मिला काचकूपी में डाल दे । उस काचकूपी पर कपड़मिट्टी कर कवचीयन्त्र को एक बड़ी हांडी में रख चारों ओर से बालू भर दे और उसके नीचे बारह पहर आग जलावे । स्वांगशीतल होने पर निकाल कर चूण कर ले । इसकी एक रत्ती की मात्रा खावे तो कुष्ठ तथा श्लीपद रोग शान्त होता है । मात्रा १ रत्ती ॥ १७६-१८१ ॥

अथ रसमाणिक्यम्—

तालकं वंशपत्राख्यं कूष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।

सप्तधा वा त्रिधा वाऽपि दध्ना चाम्लेन वा पुनः ॥१८२

शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृति ।
 ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो मिषक् ॥१८३॥
 बदरीपल्लवोत्थेन कल्केन लेपयेद्भिषक् ।
 अरुणाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥१८४॥
 स्वांगशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभं भवेद् ध्रुवम् ।
 तद् रक्तिद्वितयं खादेद् घृतभ्रामरमर्दितम् ॥१८५॥
 सम्पूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
 स्फुटितं गलितं यच्च वातरक्तं भगन्दरम् ॥१८६॥
 नाडीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्चिकाम् ।
 नासाऽऽस्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्ति सुदारुणान् ।
 पुण्डरीकश्च चर्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ॥१८७॥

तालक भस्मपरीक्षा—

तालं मृतं तदा ज्ञेयं बहिस्थं धूमवर्जितम् ।

सधूमं न मृतं प्राहुर्वृद्धवैद्या इति स्थितिः । आ. वे. प्र. ५-३

तालकमित्यादिना-सद्वृत्तं रसमाणिक्यमाह—वंशपत्राख्यं=

पटलं तच्च पूर्वोक्तप्रकारेण रोधितं ज्ञेयम् । सप्तधा=सप्तवारं
 क्रियाप्रकारार्थं धाप्रत्ययः । त्रिवेति-त्रिवारात्रावरं सप्तवारात्राधिक-
 मिति ज्ञेयम् । कूष्माण्डसलिले=सुपक्वपुराणकूष्माण्डफलस्वरसे,
 तच्च प्रतिवारं नूतनं देयम् । दध्ना=अम्लदध्ना । अम्लेन=
 निम्बुकादिस्वरसेन । शोधयित्वेति-दं पुनः शोधनं गणपद्धता-

थम् । ततः काञ्चिकेन जलेन वा प्रक्षाल्य तण्डुलाकृति-तण्डुलमानं
चूर्णयित्वा अभ्रपत्रान्तः शरावसम्पुटे कृत्वा वदरीपल्लवकल्केन
सन्धिलेपनं ततश्चवहिः मृत्कर्पटेन वेष्टनं चुल्लिकायां निधाय—
अधःपात्रतलं यावदरुणाभं वह्निज्वालयामा भवति तावदग्निः प्रदेयः ।
स्वाङ्गशीतं = चुल्लिकायामेव शीतम् । आमरं = द्विरेफकृतं मधु ।
अद्यत्वेतु निर्मलाभ्रपत्रे हरितालकणान् कृत्वा-अभ्रपत्रेणैवाऽच्छाद्य
कोकिलाग्नावल्पेनैव कालेन सम्पाद्यते रसमाणिक्यम् । एतस्यानुपा-
नादिकं कुष्ठप्रकरणे व्याख्यस्यते । केचित्तु शरावसम्पुटं वालुका-
यन्त्रे कृत्वा रसमाणिक्यं सम्पादयन्ति । प्रतिश्याये प्रातःसायं
मधुना प्रयुक्तं चमत्करोतीत्यस्मज्जेष्ठातृपद्मनाभपन्तानामनुभवः ।
अथ तालकसत्वपातनाधिः—लाक्षा राजी तिला शिशुष्टङ्कणं
लवणं गुडम् । तालकार्धेन सन्मिश्र्य छिद्रमुद्यां निरोधयेत् ।
पुटेत्पातालयन्त्रेण सत्त्वं पतति निश्चितम् । अन्यच्च—

जैपालसत्ववातारिबीजमिश्रं च तालकम् ।

कूपीस्थं वालुकायन्त्रे सत्त्वं पतति यामनः ॥ आ. वे. प्र.

५-३३-३४ । इदं सत्त्वं शुद्धगौरीपाषाणमेव ज्ञेयम् ।

अथ तालविकारे—ससितंजीरकक्षौदं कुष्माण्डस्वरसं तु वा ।
अशनीयात्तालविकृतौत्रिवारंत्वेकवासरे । र. त. ११-१०३ । अथ
कृत्रिमतालम्-सोमलस्य मरुद्भागान्तत्वभागान्गन्धकस्य च चूर्ण-
यित्वा मन्दानलेन डमरुकयन्त्रे पचेत् । स्वाङ्गशीते च विशुद्धं
तालमाहरेत् । ॥ १८२-१८७ ॥

इत्यानन्दीटीकायां तालाधिकारः ।

शुद्ध वंशपत्र हड़ताल को पेटे के रस में सात अथवा तीन बार भावित कर खट्टे दही या किसी अम्ल से सात या तीन बार भावनायें दे उष्ण जल से धो मुखा कर चावलों के समान कण बना ले । फिर दो शराबों में इसे कुशल दैद्य रखे । इन शराबों की सन्धियों को वेर के पत्तोंसे पीसे हुए कल्कसे बन्द कर तब तक आग दे जब तक नीचे के पात्र का तल लाल रंग का नहीं हो जाता । स्वांगशीतल होने पर माणिक्य के समान रंगदार चमकते हुये हड़ताल को निकाल ले । इसे रसमाणिक्य कहते हैं । शिवजी की पूजा कर इसे दो रत्ती मात्रा में ले धी और शहद मिला खावे तो कुछ रोग से छूट जाता है । फूटे तथा गले हुए वातरक्त, भगन्दर, नासूर, दुष्ट व्रण, उपदंश, विचर्चिका, नाक तथा मुँह के रोग, दारुण क्षतराग, पुण्डरीक कुष्ठ, चम्बल, विस्कोट तथा मण्डल कुष्ठ को यह रसमाणिक्य दूर करता है ॥१८२-१८७॥

अथ सपथ्याय मनःशिलायाः शोधनादिकम्—

मनःशिला च नेपाली शिलाहा नागजिहिका ।

मनोहा कुनटी गोणी करञ्जी करवीरिका ।

मनोहा त्वोंड्रपुष्पाभा शस्यते सर्वकर्मसु ॥१८८॥

मनः शिलेति—मनोह्वान्तं नाम पारगणनम् । ओण्ड्रपुष्पा-
मेति—ओण्ड्रपुष्पं=जपापुष्पं (गुडहरफूल) तद्वदाभा कान्ति
र्यस्येति विग्रहः । इषत्पीतरक्तेत्यर्थः । सा च त्रिधा श्यामाङ्गी
कणवीरका खण्डा भेदात्—उत्तरोत्तरा श्रेष्ठा भूरिस्त्ववत्वात् सत्त्वं
न्तु गौरीपावाणमेव ॥ १८८ ॥

मनःशिला, नैपाली, शिलाह्वा नागजिह्विका, मनोह्वा, कुन्दी, गोणी, करञ्जी, करवीरिका, ये सब नाम मनसिल के हैं। मनसिल जवाकुसुम के समान लाल हो तो उसे उत्तम समस्त सब कामों में बरतना चाहिये ॥ १८८ ॥

मनःशिला मन्दबलं करोति, जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।
मलस्य बन्धं किलमूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगदं करोति ॥ १८९ ॥
मतान्तरम्

अशमरीमूत्रहृद्रोगमशुद्धा कुरुते शिला ।

मन्दाग्निं मलदुष्टिञ्च शुद्धा सर्वरुजापहा ॥ १९० ॥

अशुद्धाया दोषानाह—मनःशिलेति-स्पष्टम् ॥ १८९-१९० ॥

अशुद्ध मनसिल मनुष्य के बल को मन्द करती है। मल-बद्धता तथा शर्करा और मूत्रकृच्छ्र करती है ॥ १८९ ॥

अशुद्ध मनसिल से पथरी, मूत्ररोग, हृद्रोग, मन्दाग्नि तथा मलदुष्ट होता है और शुद्ध मनसिल सब रोगों को दूर करती है ॥ १९० ॥

जयन्तीभृंगराजोत्थरक्तागस्त्यरसैः शिलाम् ।

दोलायन्त्रे पचेद्यामं यामं छागस्य मूत्रके ।

क्षालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १९१ ॥

शोधनमाह जयन्तीति—जयन्ती—भृङ्गराज—रक्तागस्त्यानां मिलितानां पृथग् वा रसेन दोलायन्त्रे यामं=प्रहरमेकमेवं छाग मूत्रेऽपि तदनु आरनालेन=काञ्चिकेन क्षालयेत् ॥ १९१ ॥

मनसिल को जयन्ती, भृङ्गराज, लाल अगस्तिया, बकरी का

गौरीपाषाणः

१३३

मूत्र इनमें एक २ दिन दोलायन्त्र में स्वेदन कर कांजी से धो सब रोगों में दें। उक्त औषधों में स एक से भी शुद्धि होती है ॥ १६१ ॥

मतान्तरम्—

मातुलुं गरसैः पिष्टा जयानीरैर्मनःशिला ।

शृंगवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला ॥ १६२ ॥

(इति मनःशिलाशुद्धिः)

प्रकारान्तरेण शोधनमाह मातुलुङ्गेति—मातुलुङ्गः=विजौरा नीबू इति, पिष्टेति—आदिकर्मणिक्तः ।

पृथक् तन्त्रान्तरीयश्लोकार्धाविमौ—अतोमनः शिलायाः पुनरुपादानम् । शेषस्पष्टम् ॥ १६२ ॥

मनःसिल को विजौरा के रस से वा जयन्ती के रस से अथवा अदरक के रस से पीसें तो शुद्ध होती है ॥ १६२ ॥

कटुः स्निग्धा शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।

भूतावेशभयं हन्ति कासश्वासहरा शुभा ॥ १६३ ॥

शोधिताया गुणानाह—कटुरिति—भूतावेशभयं भूताना मध्यजन्तूना मावेशस्य शरीरप्रवेशेन रोगविशेषस्यभयं हन्ति ।

अथ प्रसङ्गान्मनःशिला सत्वपातनं रसतरङ्गिण्याः—११-१२६ । गुडगुग्गुलुकिट्टाज्यैस्त्वष्ट्रमांशेन वै पृथक् । शिलामूषागता कोष्ठ्यां ध्मातासत्वं विमुञ्चति । इति मनःशिला ।

अथ गौरीपाषाणः (संखिया) सुश्रुते तु फेनाश्म इति नाम

१३४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

गौरीपाषाणकः पीतो विकटो हतचूर्णकः ।

स्फटिकाभश्चशङ्खामो हरिद्राभस्त्रयः स्मृताः ।

पूर्वः पूर्वा गुणैः श्रेष्ठः—

अस्य शोधनम्—कारवल्लीफले क्षिपेत् ।

स्वेदयेद्वण्डिकामध्ये शुद्धो भवति मूषकः ।

सत्वपातनम्— तालवद्राहयेसत्त्वं शुद्धं शुभ्रं प्रयोजयेत् ॥

गुणाः— रसवन्धकरः तिग्मो दोषघ्नो रसवीर्यकृत ।

र. र. स. ३-१२४-१२६ ।

आ. वे. प्र. शे. तु—श्वेत पीत भेदेन द्विविधस्यापि विषकृत्य-
 करत्वमुक्तम् । विशिष्टगुरुत्वम् ३.७ । श्वेतवर्णः कठिनः पार-
 दर्शको गन्धास्वादहीनश्चाकचक्ययुतः पिष्टश्चतण्डुलचूर्णवच्छुभ्रो
 भङ्गुरो जले न द्रवति ईषट्वा । उष्णजले तैले सुरायां च द्रवति,
 वह्नौ मृदूभूता वाष्पायते रसो गन्धः । कृत्रिमोऽप्ययं भवति ।
 विषमात्रा तु रक्तिका सार्धं रक्तिका वा । गन्धास्वादहीनत्वाद्दुग्ध
 मिष्टान्नादियुतं प्रायः परप्राणनाशाय प्रयुज्यन्ते दुष्टाशयाः ।
 घटिकामध्य एव भ्रमपुरस्सरा क्रमवर्धनशीला सरक्ता वमिः
 प्रवर्तते, तदनुवेलमेव सरक्तकुन्धानातिद्रवातिसारप्रवृत्तिरिति-
 ज्ञात्वा त्वरित मामा* शयनलिकया, तदलाभे प्रस्थमितजले तोलकं
 लवणस्य दत्त्वा वामनीयः । लघु राजिकाचूर्णजलेन मदनफलेन
 एवं विधेनान्येन वा पुनः पुनः । स्वतः प्रवृत्ते च वमने उष्णजलं
 दुग्धं वा स्निग्धं चान्यपुनः पुनर्देयम् । अचिकित्सायां द्विवर्दि-

* Stomachtube.

कातो यात्रदहोरात्रं मृत्युकाः । अत्र विशेषस्तु व्यवहारयुर्वेद-
ग्रन्थेभ्यो ज्ञेयः ।

शोधनन्तु-संघनादरसेन, चारजलेन, टङ्गणजलेन, कारवल्ली-
रसेन, दुग्धेन वा दोलायन्त्रे मृद्वग्निना स्वेदनमेव । मात्रा च—
रक्तिका त्रिंशंशत आशतांशं मरिचादिभिः कर्णीया, गुडूची
सत्वेन यवक्षारेण वा । गुणाः—रसायनो बल्यो वृष्य स्त्वच्यः
कुष्ठज्ज्वरघ्नो वातघ्नो रक्तवर्धनश्च । विविधत्वप्रोगेषु जीर्ण-
विषमज्वरे हृदिमेदो वृद्धौ पुराणान्नद्रवशूले विशेषेणोपयुज्यते ।

अत्र शसतरङ्गिण्याम्—

गौरीपाषाणकः स्निग्धो दोषघ्नो रसबन्धकृतः ।

रुफवातामयहरो वृश्चिकादिविषप्रणुत् ॥

मासमात्रप्रयोगेण श्वासं परमदारुणम् ।

विविधानि च कुष्ठानि नाशयेन्नैवसंशयः ॥

श्लीपदोत्थज्वरध्वंसी प्रकामं कामवर्धनः ।

सन्धिवातगद द्वेषो फिरङ्गकारकेशरी ॥

अग्निमान्द्यहरः कामंविषमज्वरनाशनः ।

कान्तिप्रदः परं जीर्णपाण्डुरोग निपूदनः ॥

श्वासं प्रतमकं हन्ति चिरोत्थं त्वतिदारुणम् ।

द्रुतमारम्भवेलायां यद्माण मपिनाशयेत् ॥

हृच्छूलजं ज्वरोत्थं च हृद्दौर्वल्यं द्रुतं हरेत् ।

अक्षीक्षारं निहन्त्याशु भुक्तमात्रसमुत्थितम् ॥

मल्लो बाह्यप्रयोगेण चार कर्मकरः परम् ।

शोथसन्तापशोथिल्लकरश्च परिकीर्त्तितः ॥

रोगविशेषे च—वासासत्वेन वा व्याघ्रीचूर्णेन परिशीलितः ।

मल्लश्चिरोत्थितं चातिदारुणं श्वासमुद्धरेत् ॥

पञ्चतक्तकसत्वेन चूर्णेनाप्यथवाशितः ।

मल्लोविनाशयत्याशु कुष्ठानि विविधानि ॥

गुडं च्यर्कशिफाचूर्णैर्यत्नतः पारशीलितः ।

मल्लः सुनिर्नलस्तूर्णं निहन्ति श्लीपदज्वरम् ॥

करञ्जबीजचूर्णेन सेवितो सम्बलोऽमलः ।

सीतज्वरं निहन्त्याशु दिनैकेन न संशयः ॥

शुण्ठी पुननवा चूर्णं मल्लस्त्रिदिनसेवनात् ।

आमवातं हरेद्घोरं ज्वरं चापि तदुद्धवम् ॥

विशोर्धितं द्रुशंखाविषं सलोहं परिशीलितम् ।

नाशयत्यचिरादेव पाण्डुरोगं चिरोत्थितम् ॥

जातीपत्रलवङ्गाभ्यां मल्लः संसेवितोऽमलः ।

नाशयत्याशु नियतं फिरङ्गमतिदारुणम् ॥

रससिन्दूरलोहाभ्यां यदमाणं नाशयेद् ध्रुवम् ।

शङ्खिनीचूर्णसंयुक्तो हृद्दौर्बल्यं विनाशयेत् ॥

शुण्ठीमरिचचूर्णेन श्वेतमल्लो निषेवितः ।

मुक्तमात्रसमुद्भूतमतीसारं विनाशयेत् ॥

जलेन लोपयेद्यत्नात् मल्लंवृश्चिकदंशने ।

नाशयेद्घटिकाद्धेन वृश्चिकार्तिं सुदारुणम् ॥

इति विशेष उक्तः अ. ११

गोदन्ति हरितालम्

१३७

अत्र रसायनसागात् मल्लचन्द्रोदयः—

नैम्बूक नीरेण दिनत्रयन्तु श्वेतादिरूपांश्चतुरोपि मल्लान् ।

यथोत्तरं तूषबलान्मिथ स्तान्समांशसूतं विमर्दयेत् ॥

ताभ्यां समानेन सुगन्धकेन कृत्वा मसिकूपिकया पचेत् ।

सर्वार्थकर्यां खलु कोष्ठिकायां यामत्रयं शीतलमुद्धरेत् ॥

मल्लादि चन्द्रोदयमामनन्ति सर्वौषधेभ्योपि प्रधानवीर्यम् ।

विसूचिकासन्निपात त्रिदोषान् व्याधीनपाक्तुं मनन्यशस्त्रम् ॥

यद्ययमधरक्तिमात्रया जललवणयुतनिम्बूकरसानुपानेन

मधुमेहे प्रातः प्रयुज्यते तदा तस्मिन्नेवदिने मुखशोषपिपासीदीनाम-
ल्पताप्रतीयते कासश्वासयोरपि पूजितः । इति गौरीपाषाणाधिकारः ।

शङ्खकपूरशमा (गोदन्तिहरितालं घापण इति वा) नाहिणा-
त्यास्तु कपूरशिलेति कथयन्ति । पारदशकः मध्यपरादर्शकः
अपारदर्शकः भेदेन त्रिविधोऽयम् । काठिन्यमस्य १ १/२ तः २, विशिष्ट
गुरुत्वं २-२ १/२ इति भवति । अयं पारदर्शकः पत्राकारः शोभ-
नो भवति यं गोदन्तिहरितालमिति वर्दन्ति । निम्बूकरसयुतजले
घटिकाद्वयं स्थापयित्वा ततो मृत्तिकादिप्रक्षालनं विधाय गजपुटे
कुमारीरसेन त्रिः पुटेत् । मा. २. र. । बल्यः शीतलो ग्राही रक्त-
रोधकः कासश्वासमेद्हरः ।

व्युषितं पयसि कुमायाः पुष्टिमिभपुटे बलहृत्तरितालम् ।

तत्तदनुपानवशतो ज्वरादिशमनाय किमुनालम् ॥

सिद्धभेषजमणिमाला ज्वराधिकारः ।

*Sele nite. † Gypsum. ‡ Alabaster.

पलमितरक्तस्फटिकायां माषकचतुष्टयं मल्लस्य दत्त्वा चूर्णी-
कृत्य तत्रके स्फटिकोत्फुल्लनावधि विपचेत् । रक्तिकादशमभाग
मात्रया विषमज्वरे नवे पुराणे वा विशिष्टमुपकरोति । अत्र च
गोदन्तितालस्य रक्तिकाद्वयं चतुष्टयं वा दत्त्वा चेद्दीयते मात्राष्टक-
महोरात्रेण, नातिचराय नवो विषमो निवर्त्तते । इति स्वानुभवः ।
अत्र गौरीपाषाणस्यांशोऽपि नास्तीति वैज्ञानिकाः । सरक्तप्रवाहिका-
युतविषमज्वरे, एक एवाऽयम् । प्रायो दातव्यौषधालयेषु विषम-
ज्वरे ऽस्यैव प्रयोगो भवति ॥ १६३ ॥

मनसिल कटु, स्निग्ध, कड़वी, कफनाशक है, लेखन करती है,
सारक है, भूतवेश के भय को नाश करती है तथा कास श्वास
को दूर करती है । मात्रा ३/४ र० ॥ १६३ ॥

अथ खर्परशाधनम्—

पुष्पाणां रक्तपीतानां रसैः पिष्ट्वा च भावयेत् ॥

नरमूत्रैश्च गोमूत्रैर्यवांस्तैश्च ससैन्धवैः ।

सप्ताहं त्रिदिनं वाऽपि पक्वः शुध्यति खर्परः ॥ १६४ ॥

क्रमप्राप्तं खर्परमाह पुष्पाणामिति—पाठोऽयं र. अ. प. ७-३३
खर्परसत्वपाठेन सम्बदति । रक्तपीतानाम्—मार्ज्जिष्ठा कुंकुमं
लाक्षा खदिरश्चासनं तथा । रक्तवर्गस्तु—द्वेशि ! पीतवर्गं मतः
शृणु कुसुमं किशुकं रात्री पतङ्गो मदयन्तिका । र. अ. ५-३६ ।
इत्युक्तानां रसैः = स्वरसैः पिष्ट्वा भावयेदेतैरेव रसैरित्यर्थः ।
ततः ससैन्धवैर्नरमूत्रगोमूत्रयवांस्तैः सप्ताहं त्रिदिनं वा ।
पक्वः = स्वेदितः खर्परः शुध्यति । पिष्ट्वा चेत्यत्र पत्रैः पित्तैर्वैति

खर्परः

१३६

पाठान्तरम् । पक्व इत्यत्र पश्चादिति पाठे रक्तपुष्पादिभिः पेषणा-
नन्तरं नरमूत्रादिभिर्भाजना—तत्र—

मृत्तिका*, गुड†, पाषाण‡ भेदतो रसकस्त्रिधा ।

पीतस्तु मृत्तिकाकारो मृत्तिका रसकोधरः ॥

गुडामो मध्यमो ज्ञेयः पाषाणाम् कनिष्ठकः ।

इति र. अ. वे. त्रिविध उक्तः (७-२८-२९)

र. र. स. ये-तु—रसको द्विविधः प्रोक्तो ददुःरः कारवेल्लकः ।

सत्वपाते शुभः पूर्वो द्वितीयश्चौपवादिषु । २-१४६ ।

अत्र—तत्तत्खनिजद्रव्यतारतम्याद्दुःरकारवेल्लकभेदोऽपि
ज्ञेयः । यशदाधिकाद्दुःरे सत्त्वाधिक्यं धात्वन्तरयोगश्चाल्पो-
भवति ।* पुरा खर्परश्चोक्तः समागतोऽभवत् । अद्य तु ब्रह्मदेशतः
समायाति । भारतेऽपि यत्रतत्र सन्ति खनयोऽस्य । शिमला
पर्वते—सुवाथू स्थाने—सीसकेन सह मिलति । खर्परमृत्तिका,
स्वर्जिका, कोकिला त्रयमेतद्ध्मातं सत यशदो निर्गच्छात । इति
खर्परमृत्तिकापरीक्षा ।

खर्परविषये-ऽस्ति महान्भ्रमो वैद्यसमाजे—तत्र रीतिः§ हेतुः,
रीतिकृदिति पदद्वयं पित्तलनिर्माणकत्वेन खपरं कथयति, खर्परज-

* Calamine. † Redzincore. ‡ Blende..

* यद्यपि सर्वविधखर्परात् तत्सत्वमेकविधमेव यशदोनिस्सरति सर्वेखर्पर-
परमाणूनां समानजातीयत्वात् । तथापि मूलखनिज खर्परस्य तत्तद्भिन्न-
व्यान्तर संयोगादनेकविधत्वम् ।

§ रीतिः = पित्तलम् ।

मिति† पदं खर्परोद्भवत्वेन खर्परं यशदयोर्जन्यजनकभावं दर्शयति । एवं यशदकारण मिति पदं ज्ञेयम् । ‘सत्त्वं कुटिलसंकाशं मुञ्चति’ (र. अ. ७. ३६.) । ‘वङ्गाभं पतितं सत्त्वम्’ (र. र. स. २-१०७.) । अत्र कुटिलसंकाशवङ्गाभशब्दाभ्यां खर्पराद्यशदोत्पत्तिः स्पष्टैव । ‘शुल्बखर्परसंयोगे जायते पित्तलं शुभमिति—रुद्रयामलीय वाक्यादवशिष्टं सन्देहं लेशोऽपि निवार्यते । (यशदस्यैकोभागो भागद्वयं शुल्बस्य (ताम्रस्य) मिलितं ध्मातंसत् पित्तलं जायते) ‘खर्परे प्रद्रुते । ज्वाला भवेन्नीलासिता*यदि’ । र. र. स. २-१६० । धात्वन्तरे-एतादृक् ज्वालाया वर्णनाभावाच्च । ज्वाला हि धातूनां परस्परं विभेदकरोति सर्वसम्मतो निश्चयः । खर्परविषये भ्रमस्तु तुत्थशब्दादपि—तुत्थशब्दो हि रसकवाचकः सस्यकवाचकश्च अतएव—तुत्थस्यैव भवेद्भेदः खर्परं तद्गुणं च तदिति (आ. वे. प्र.) तुत्थस्य भेदः खर्परो भ्रमादुक्तः । यथा—‘गोभदो रसकस्तुत्यम्’ र. अ. ७. ३७. । अत्र खर्परे रसकपर्यायं तुत्थं शब्दे तु न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । अतएव—शुद्धयते तुत्थ-खर्परम् र. र. स. २-१३१ । ‘द्विस्तुत्थं तु मयूरखर्परभिदा तत्राद्यमाहुः शिखिग्रीवा कान्तिः’ र. प. मयूरग्रीवतुत्थमिति पूर्वाचार्यैर्विभेदः कृतः । एवं ‘ताम्ररूपं परिध्मातं सत्त्वं मुञ्चति सस्यकम्’ ताम्ररूपं कुटिलसंकाशं शब्दाभ्यां सन्देहो निराकृतः ।

† खर्परजो = यशदः ।

*The Zinc burns’ white blue flame. Chemistry by Kumar.

खर्परः

१४१

आ.वे.प्र., र.त. एयादिषु यशदखपरयोः पृथगधिकारे वर्णनन्तुक्त-
भ्रमादेव जातम् ।

यत्रोपरसभागोस्ति† रसे तत्सत्वयोजनम् ।

कतेव्यं तत्फलाधिक्यं रसज्ञत्वमभीप्सता । र. इ. चि ७. ६४
इति वाक्यात् खर्परालाभे मालतीवसन्त, मालिनीवसन्तरसा-
दिषु यशद एव शुद्धश्चूर्णीकृतो* नियोज्यः । अस्माकं कुलपर-
म्पराप्येषैव ॥ १६४ ॥

खपरिया रसग्रन्थोक्त मञ्जिष्ठादि लाल पीले फूलों के रसों
से पीस पुनः पुरुष मूत्र, गौमूत्र, जौ की बनी कांजी में सेंधानमक
मिला सात दिन या तीन दिन दोलायन्त्र द्वारा पकाने से शुद्ध
होता है ॥ १६४ ॥

मतान्तरम्—

खर्परः परिसन्तप्तः सप्तवारान् निमज्जितः ।

बीजपूररसस्यान्तर्निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ १६५ ॥

खर्परेति—परिसन्तप्तो = द्रवीकृतः, बीजपूररसस्य = विजौरा
नीवूइति ख्यातस्य फल रसे । श्लोको यं र. इ. चू. १०-११२. तोऽ
त्रोद्धृतो दृश्यते ।

रसकस्य सरलशोधनप्रकारद्वयम्—

कटुकालावु निर्यास आलोड्य रसकं पचेत्

शुद्धं दोषविनिर्मुक्तं पीतवर्णं च जायते । र.र. स. २-१५४

† खर्परस्य उपरसेषु परिगणनमानन्दकन्दादौ ज्ञेयम् ।

* रसादिषु तु शोधयित्वैव दीयते र. प. टी. श्लो. ५४ ।

१४२

रसन्द्रसारसंग्रह

तप्तं तप्तं यशदं लोहखल्वे मसृणं चूर्णीकृत्य मासं नरमूत्रेण
भावयेत्, मूत्रं च प्रत्यहं नूतनं देयम् । तदनु जलेन प्रक्षालनीयः
॥ १६५ ॥

खपरिया को गरम कर बिजौरे के रस में बुझायें । इसप्रकार
सात बार बुझाने से निर्मल हो जाता है ॥ १६५ ॥

अथ मारणम्-

खर्परं पारदेनैव बालुकायन्त्रं पचेत् ।

चूर्णयित्वा दिनं यावत् शोभनं भस्म जायते ।

नेत्ररोगहरः क्लेदी क्षयहा खर्परो गुरुः ॥ १६६ ॥

(इति खर्परशोधनमारणम्)

खर्परमिति-रसकभस्मप्रकारमाह-सप्तभागपारदेन बालुका
यन्त्रे रससिन्दूर विधिना पचेत् । नेत्ररोगेषु अञ्जनरूपेण, क्लिन्नव्रणे
शुष्कचूर्णप्रक्षेपः । तदन्यव्रणे घृतादिना लेपे पूजितः प्रसिद्धश्च ।
क्षयहा-इति क्षयजरात्रिस्वेदे रक्तमात्रया प्रवालभस्म (२ र.)
ना सह युज्यते ।

यशदभस्मप्रकारः-तत्सत्त्वं तालकोपेतं प्रक्षिप्य खलुखर्परे ।
मदेये लोहदण्डेन भस्मी भवति निश्चितम् । तत्सत्त्वं खर्परसत्त्वम् ।
उष्णवात (GONORRHOEA) प्रदर स्वप्रदोषेषु पूजितम् ।
प्रमेहे वस्तिप्रदाहे च पर्णपत्रेण, वषमज्वरे लवङ्गयवानीचूर्णेन,
अतिसारे जीरकसितया, रजोऽल्पतायां नवनीतेन, अपतन्त्रका-
पस्मार मस्तिक शक्त्यल्पतायां क्षये च घृतेन, दग्धक्षते चर्म रोगे च

नवनीतेन । नेत्ररोगेषु बलहानी वृक्करोगे पाण्डौ श्वासे कासे च
तत्तदनुपानेन योज्यम् । मा० १, १२.

यशदपरिचयः—विशिष्टगुरुत्वम् ७. १. ।

कठिनो बहीरौष्यकल्पोज्ज्वलः, आघाते भङ्गुरो विशिष्ट
गन्धास्वादयुतः । खण्डितश्च सुरेखनीलवर्णरवकयुतो दृश्यते
लोहस्येव नचात्र किट्टं भवति । सर्वेषु दाहजलेषु द्रवति, तप्तश्चद्रवति,
शीतश्च नामितो नमति, उष्णीकृतो घनघातेन चूर्णयितुं शक्यते,
अत्युष्णद्रवो गालनयोग्यो भवति, तीव्राग्निं पातनयन्त्रेण तिर्यक्
पतति, उत्तापे द्रवत्सु लोहेषु प्रथमो बद्धः, द्वितीयः सीसकः,
तृतीयश्च यशदः । विशिष्टगुणास्तु आकरेभ्यो ज्ञेयाः ॥ १६६ ॥

इति खर्पराधिकारः

शुद्धखर्परं को चूर्णं कर समपरिमाणं शुद्ध पारे से मिला एक
दिन बालुकायन्त्र में पकावे । इस से सुन्दर भस्म हो जाता है ।
खर्परं नेत्ररोगनाशक, क्लेद करने वाला क्षयनाशक तथा भारी
है । मात्रा १२० ॥ १६६ ॥

अथ सपर्यायतुत्थशोधनमारणम्—

तुत्थके तु शिखिग्रीवं हेमसारं मयूरकम् ।

विष्ठया मर्दयेत् तुत्थं मार्जारिककपोतयोः ॥१६७॥

दशांशं टङ्गणं दत्वा पाच्यं मृदुपुटे ततः ।

पुटं दध्ना पटुं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये ॥१६८॥

तुत्थपर्यायाब्धोधनञ्चाह—तुत्थके, इति

तुत्थं ताम्रोपधातुः स्यात् किञ्चित्ताम्रोणतद्भवेत् ।

१४४

रसन्द्रसारसंग्रहे

किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वदयमाणगुणं च तत् । आ. वे. प्र ३३ ।
 मार्जारस्य कपोतस्य च विष्टया तुत्थसमभागया तुत्थदशांशं
 टङ्कणं दत्वा सम्मर्द्य शराबसम्पुटे कृत्वा मृदुपुटे पुटेत् दन्ता च ।
 ततश्चतुर्थांशसैन्धवमधुना पुनः पुटेत्, तुत्थं शुद्धं स्यात् ॥ १६७-१६८ ॥
 तुत्थक, शिखिग्रीव, हेमसार और मयूरक ये नाम नीलेथोथे
 के हैं । तृतीया को समान बिल्ली की विष्टा तथा कबूतर की बीठ से
 मर्दन कर फिर नीलेथोथे का दसवां भाग सुहागा डाल लघुपुट
 में पकावे । इसके पश्चात् दही से और फिर सैन्धव शहद से पुट
 दे तो नीलाथोथा शुद्ध हो जाता है ॥ १६७-१६८ ॥

अन्यच्च—

ओतोर्विष्ठासमं तुत्थं सचौद्रं टंगणाङ्घ्रियुक् ।

त्रिधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥ १६९ ॥

प्रकारान्तरेणाह—ओतोरिति—ओतोर्विष्ठासमं विष्टया=
 पुरीषेण समं=समानभागं सचौद्रं=समधु टङ्कणाङ्घ्रियुक्=तुत्थ
 चतुर्थांशटङ्कणयुतं त्रिधा=त्रिवारं सुपुटितं=मृदुपुटितं वान्ति-
 भ्रान्तिविवर्जितं शुद्धं स्यात् ॥ १६९ ॥

बिल्ली की विष्टा, नीलाथोथा समभाग सुहागा चौथाई भाग
 लें । मधु से घोट तीनवार पुट देने से तुत्थ वान्ति भ्रान्ति से रहित
 शुद्ध हो जाता है ॥ १६९ ॥

अन्यच्च—

गन्धकेन समं तुत्थं तुत्थाद्धेनाद्धयामकम् ।

वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २०० ॥

तुथम

१४५

अन्यप्रकारमाह-गन्धकेनेति-तुत्वार्येन गन्धकेन स=सह-
अर्घयामं=प्रहरार्धं पुटेदिति शेषः पुटनं च वान्तिभ्रान्तिनिवर्तनं
यावत् । अत्र पाठः खण्डितः प्रतीयते ॥ २०० ॥

गन्धक एक भाग, नीलाथोथा दो भाग मिलाकर आधे पहर
की पुट दे । इसी प्रकार पुट देते हुए जब वान्ति भ्रांत नष्ट होजायें
तब तुथ की शुद्धि और भस्म हागई समझ काम में लावें ॥ २०० ॥

गुणाः—

तुथं सकटु रुक्षारं कषायं विशदं लघु ।

लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम् ॥ २०१ ॥

(इति तुथवशुद्धिः)

तुथात्तान्निर्माणप्रकारः—लोहपात्रे मसृणीकृतं तुथचूर्ण
चतुर्गुणजले कृत्वा काष्ठेनालोढ्य स्थिरे च जले तुथचतुर्गुणं
सैन्धवं दत्वा अहोरात्रं स्थापयेत् तत उपरिस्थं जलं पृथक्कृत्वा
प्रक्षाल्य चूर्णवारं ताम्रं भवेत् । प्रकारोऽयं तेन शङ्करदेवगिरेः ।

तुत् गुणानाह-तुत्थामात-कण्डूक्रिमिविषापहामा-विशुद्धतुत्थं
पञ्चतोलकपरिस्तुतजले द्वीकृत्य-उष्णवाते (GONORR-
HOEA) शु लप्रदरे च उत्तरवस्ति वधौ योजयेत् एवं प्रक्षिप्त-
पूतिमांसोद्धितव्रणप्रक्षालनार्थं च योजयेत् । तुथविशेषगुणा
प्रथान्तरेभ्योऽपि ज्ञेयाः ॥

‘ताम्रदाहजलेर्योगे जायते तुथकं शुभम्’ इति रुद्रयामलीय
वाक्यं भा. र. श. स्त्रे—उद्धृतम् कृत्रिमतुथनिर्माणपरम् ।

दाहजलम्=गन्धकद्रवः ॥ इति तुथम् ॥ २०१ ॥

१४६

रसेन्द्रसारसंग्रह

नीलाथोथा, कटु चार कषाय विशद लघु लेखन भेदी तथा चक्षु के लिये हितकारी होता है। खाज कृमि तथा विष को नाश करता है।

मा० १ र.। व्रमनार्थं तुल्य की मात्रा—०.५ र. ॥ २०१ ॥

अथ विमलशुद्धिः—

मूत्रारनालतैलेषु गोदुग्धे कदलारसे ।

कौलस्थे कोद्रवकाथे माक्षिकं विमलं तथा ॥२०२॥

मुहुः शूरणकन्दस्थं स्वेदयेद्वरवणिनि !

क्षाराम्ललवणैरण्डतैलमर्पिःसमन्वितम् ।

पुटत्रयं प्रदातव्यं ततस्तु शोधितं भवेत् ॥२०३॥

विमलं शुद्धिमाह—मूत्रेति—विमलस्य काठिन्यम् ६। वि. शु.श. प्रायो लोहगन्धकयोगेन विमलोत्पत्तिः†। अतएव विमलाच्चन्द्राक-सङ्काशं सत्त्वं पतते, इत्युक्तम्। र. र. स. २-१०४। शूरणकन्दस्थं = शूरणकन्दे गतं विधाय तत्र विमल माक्षिकं च कृतं। मूत्रारनालैर्व्यस्तैः समस्तै र्यथासम्भवे मिलितं रेकं यावत् स्वेदयेत् ततः क्षारादिभिः सह मर्दयित्वा पुटत्रयं देयम्। उभयं शोधितं मृतं च भवेत्। आरनालं = काञ्जिकम्, कोद्रवः = कोदी इति। वरवणिनि इति सम्बोधनपदम्। क्षारो = यवक्षारः, अम्लं = काञ्जिकम्, लवणं = सैन्धवम्, तैलम् = तिलोद्भवम्, ण्ड तैलं वा सर्पिर्गोव्यम्, मूत्रा-

† CUBIC SULPHIDE OF IRON

‡ लोहस्य (मुण्ड) एकोभागः गन्धस्य भागद्वयम्।

माक्षिकः

१४०

रनालेत्यादि श्लोकाधस्थाने—तैलारनालतक्रेषु गोमूत्रे कदलीरसे,
इति र. अ. ७. ६. पाठान्तरमास्ति ॥ २००—२०३ ॥

हे वरवणिनि ! रौप्यमाक्षिक तथा स्वर्णमाक्षिक को शूरण-
कन्द से रस गोमूत्र, कांजी, तिलतैल, गोदुग्ध, केले का रस,
कुलधी का काथ, कोदों का काथ; इनमें दोलायन्त्र से तीन बार
स्वेदन करे । फिर चार अम्ल से धानमक, ऐरण्डतैल तथा घी से
मिलाकर तीन पुट देवें तो इन दोनों माक्षिकों की शुद्धि होती
है ॥ २०२—२०३ ॥

मतान्तरम्—

जम्बीरस्य रसैः स्विन्ना मेषशृङ्गीरसैस्तथा ।

रम्भातोयेन वा पाच्या विमला शुद्धिमृच्छति ॥ २०४ ॥

(इति विमल शुद्धिः)

मतान्तरे—जम्बीरस्येति—मेषशृङ्गीरसैः—मेढाशृङ्गीर इति ख्याता,
वस्त्रं=एकं । दिनम् । पाच्येति पाचित्र स्वेदने ज्ञेयः । इति
विमलः ॥ २०४ ॥

रौप्य माक्षिक जम्बीरी नाबू का रस, मेढासिङ्गीर का रस,
केले का पानी इनमें से किसी एक में १ दिन पाक करने से शुद्ध
होता है । मा. ३—१ र. ॥ २०४ ॥

अथ माक्षिकनामानि—

माक्षिके धातुमाक्षिकं ताप्यं तापासमुद्भवम् ।

गरुडो माक्षिकः पक्षी वृद्धिर्ण इति स्मृतः ॥ २०५ ॥

१४८

रसेन्द्रसारसंग्रह

क्रमप्राप्तं माक्षिकमाह-माक्षिक इति—

सुश्रुते—एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ।

मधुरं काञ्चनाभासमम्लं वा रजतप्रभम् । सु. चि. १३-१६ ।

अत्र माक्षिकस्यामृतोपमादत्ता* । रजतप्रभम्-रौप्यमाक्षिकम् ।

माक्षिकस्य वि० गु० ४ । काठिन्यम् ३. ५ । अत्र ताक्षस्य लोहस्य
गन्धस्य च योगो भवति ।माक्षिक, धातुमाक्षिक, ताप्य, तापीसमुद्भव, गरुड, माक्षिक,
पक्षी, बृहद्वर्ण; ये सब सोनामाखी के नाम हैं ॥ २०५ ॥

अस्य लक्षणम्—

भंगे सुवर्णसंकाशो मनाक् कृष्णच्छविर्वहिः ।

बृहद्वर्ण इति ख्यातो माक्षिकः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २०६ ॥

स्वर्णभं स्वर्णं माक्षिकं निष्कोणं गुरुतायुतम् ।

कालिमां विकिरेत्तत्तु करे घृष्टं न संशयः । भङ्गे सुवर्णेत्यादि
मूलोक्तलक्षणपूर्वार्थे योज्यमिदमायुर्वेदप्रकाशायम् । १२-७ ।
दाक्षिणापथे हि नर्मदायाः नातिदूरे तापी नदी (ताप्ती) वहति
बल्यदेशतः. प्रायः सम्पूर्णभारततः नेपालतो हिमालयतश्च माक्षि-
कस्य प्राप्तिर्भवति । रौप्यमाक्षिके ताम्रभागस्याल्पत्वात् 'पाषाण
वहलः प्रोक्तस्तारख्योऽल्पगुणात्मक' इत्युक्तम् ॥ २०६ ॥जो सोनामाखी तोड़ने में सोने जैसा हो, बाहर से थोड़ा काला
हो उसे बृहद्वर्ण माक्षिक कहते हैं । वही उत्तम होता है ॥ २०६ ॥* Chalcopyrite रासायनिकसूत्रम् । $Cu FeS 2$.

अशुद्धमात्तिकदोषाः—

मन्दाग्नि बलहानिश्च व्रणविष्टम्भनेत्ररुक् ।

कुरुते मात्तिको मृत्युमशुद्धो नात्र संशयः ॥२०७॥

अशुद्धमात्तिकसेवने दोषमाह-मन्दाग्निमात्र- मृत्युमिति-
अशोधितताम्भक्षणे ये दोषास्तेऽत्र भवन्ति ॥ २०७ ॥

अशुद्ध सोनामाखी मन्दाग्नि, बलहानि, व्रण, विष्टम्भ, नेत्र-
रोग और मृत्यु करता है ॥ २०७ ॥

अथ मात्तिकशोधनम्—

स्वर्णमात्तिकचूर्णन्तु वस्त्रे बध्वा विपाचयेत् ।

कालमारिषशालिञ्च-क्वाथे दोलाविधानतः ।

नदधः पतितं शस्तमेवं शुध्यति मात्तिकम् ॥२०८॥

शोधनमाह-स्वर्णमात्तिकेति- स्वर्णमात्तिकस्य चूर्णं विधाय
वस्त्रे बध्वा कालमारिषशालिञ्चक्वाथे दोलायन्त्रे (१२७ श्लो-
वञ्चम्) विपाचयेत् । कालमारिषो=वृहत्पत्रतण्डुलीयः, शालिञ्चः=
पत्तूरः शाकविशेषः । वस्त्रस्य सूक्ष्मावकाशाद्यच्चूर्णमधः पतति ।
तच्छस्तम् ॥ २०८ ॥

स्वर्णमात्तिक का चूर्ण वस्त्र में बांध, बड़ी चौलाई और
शालिञ्च शाक के क्वाथ में दोलायन्त्र से पकावे । जो चूर्ण वस्त्र में
से निकल कर क्वाथ में नीचे गिर जावे वह उत्तम है । इस प्रकार
सोनामाखी का शोधन होता है ॥ २०८ ॥

१५०

रसेन्द्रसारसंग्रह

मतान्तरम्—

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।

मातुलुङ्गद्रवैर्वाऽथ जम्बीरोत्थद्रवैः पचेत् ॥ २०६ ॥

लौहपात्रे पचेत् तावत् लौहद्वया च चालयेत् ।

सिन्दूराभं भवेद्यावत् तावच्छुष्यति माक्षिकम् ॥ २१० ॥

उत्तमं सरलं च शोधनप्रकार माह- माक्षिकस्येति-माक्षिकं सैन्धवं च चूर्णयित्वा लोहपात्रे माक्षिकनिमज्जनावधि जम्बीरादिद्रवं दत्वा लोहद्वया चालयन् तावत्पचेत् यावत् माक्षिकं सिन्दूराभं=रक्तवर्णं मग्नितापेन भवेत् । ततो जलेन द्विस्त्रिर्वा प्रक्षाल्य संरक्षेत् । सिन्दूराभमत्र भासवर्णमय इति पाठान्तरे वर्णशब्दसत्वे ऽपि मयट् विधानं किमर्थमिति विचारणीयम् ॥ २०६-२१० ॥

सोनामाखी तीन भाग, सेंधानमक एक भाग; दोनों को बिजौरे के रस या जम्बीरी नीबू के रस में अलोडित कर लोहे की कड़ाही में पकावें लोहे की कड़ड़ी से ढिलाते रहें और जब सोनामाखी लाल हो जाय तब शुद्ध समझे ।

मतान्तरम्—

माक्षिकस्य चतुर्थांशं गन्धं दत्वा विमर्दयेत् ।

उरुबूकस्य तैलेन ततःकुर्यात्सुषुप्तिक्रियाम् ॥ २११ ॥

शरावसम्पुटे कृत्वा पुटेद्रजपुटेन तु ।

सिन्दूराभं भवेद्भस्म माक्षिकस्य न संशयः ॥ २१२ ॥

(इति माक्षिकशोधनम्)

भस्मीकरणमाह माक्षिकस्येति-उरुवृक्षस्य = ऐरण्डस्य, गजपुट-
लक्षणं (५६ श्लो०) प्रागुक्तम् । यावद्वारितरं भवेत् तावत्पु-
टनीयम् ॥ २११-२१२ ॥

सोनासाखी चार भाग, शुद्धं गन्धक १ भाग, दोनों को मिला
ऐरण्डतैल से मर्दन कर टिकियां बना शरावसम्पुट में रख गज-
पुट में फूंक दे । इससे सिन्दूर के समान लाल रंग की भस्म
हो जाती है, इसमें सन्देह नहीं ॥ २११-२१२ ॥

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहाशोः क्रिमिकुष्ठनुत् ।

कर्फापित्तहरं बल्यं योगवाहि रसायनम् ॥ २१३ ॥

माक्षिकस्य गुणानाह माक्षिकमिति—मात्रा चास्यार्धगुज्जातः
गुज्जां यावत् बलकालमपेक्ष्य देया । काश्चनाभावे स्वर्णमाक्षिकं
दीयते, किञ्चित्स्वर्णयोगसत्त्वात् । योगवाहीति-रोगानुरूपानुपानेन
तत्तद्गुणकरम् ।

माक्षिकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृष्यः ।

दुर्मेललोहद्वयमेलकश्च गुणोत्तरः सर्वरसान्नाश्रयः ॥

। र. इ. चू. १०-१२८ ।

अस्य सत्वस्य गुणाः—संसेवितं क्षौद्रयुतं निहन्ति जरां सरोगामप-
मृत्युमेव । दुःसाध्यरोगानपि सप्तवासरे नैतेन तुल्योऽस्ति सुधार-
सोऽपि । इति तत्रैव । मधुमेहे—माक्षिकधातुमप्येवं युञ्ज्याच्चा-
स्याप्ययं गुणः । गर्दान्ग्रहे । प्रमेहे ६७. १३७ । निद्रानयनार्थं च
वृन्ताकपुटपाकानुपानेन, अलावुस्वरसेन, कूष्माण्डस्वरसेन वा
सितायुतेन प्रयुज्यते । गर्भे विनाशरसश्च गर्भपोषणार्थं बलाय च

१५२

रसन्द्रसारसंग्रहे

वीर्यते । काश्चनारत्वकृत्वाथेन नःप्रविष्टां मसुरिकां बहिः
 कुर्यात् । सुषवीपत्ररसहरिद्राचूर्णमधुना निम्बपत्ररसेन वा
 सेषितं शीतलायाः सर्वास्वस्थासु हितम् । रसजलानिधौ तु-
 क्तत्वात्तस्य कषायेण मात्नीकविकृतिं जयेत् । शङ्खिमस्य त्वचा वापि
 शोक्ता विकृतिनाशनी । इति मात्नीकसेदनजन्यविकारभेषजमु-
 च्यम् । रसहरया दधु गर्भद्रुत्यर्थं मात्नीकसत्त्वस्य उत्कर्ष उक्तः ।
 अस्य विषये विशेषजिज्ञासुभिः—सु चि. अ. १३-श्लो. १५ तः
 र. अ. प. ७. श्लो ४ तः । र. र. स. अ. २-७७ । भा. र. शा
 लोहखण्डे । आ. वे. प्र. अ. १२. । र. त. त. २१. । एते ग्रन्था
 द्रष्टव्याः । अन्त्ययोस्तु विंशष्टं वर्णनं विद्यते ॥ २१३ ॥

स्वर्णमात्नीक भस्म तिक्त, मधुर होता है । प्रमेह, बवासीर,
 किमि तथा कुष्ठ को नष्ट करती है और कफपित्त को दूर करती
 है । यह बलदायक, योगवादी और रसायन है । मा० १ १ र.
 ॥ २१३ ॥

अथ काशीशशोधनम्—

काशीशे धातुकाशोशं खेचरं दन्तरञ्जनम् ।

सकृद्भृङ्गांश्चुना स्विन्नं काशोशं निमेलं भवेत् ॥ २१४ ॥

(इति काशीशशोधनम्)

काशीशमाह*—काशीश इति काशतेः काश्यतेर्वा दीप्यथाद्
 रूपसिद्धिः । व्यवहारे तु—काशीशः कासीसः वाशीस इति रूपत्रयं

*. Sulphate of Iron. उत्पत्तिस्तु नयनीताल प्रान्तस्य गवि-
 माख्ये स्थाने कौशल्यानद्यास्तटे ऽपि सम्भवति ।

दृश्यते । शोधनं तु भृङ्गराजरसेन घटिकात्रयं सकृदेकवारमेव
 कदलीपत्रे निधाय दोलायन्त्रे स्वेदितं निर्मलं भवेत् । श्वित्रमत्र
 क्लिन्नामिति पाठे तु भावना देया । काशीशं कृत्रिमं खनिजं च भवति ।
 तत्र खनिजे क्वचित्तुल्ययोगोपि सम्भवति । अतः कासीसं चीन-
 पात्रे जलेनालोड्य तत्र लोहकीलकं देयम् । सति तुल्ययोगे ताम्र-
 रूपं चूर्णं तुल्यस्याधो वर्सात, उरिस्थं जलमपनीय रौद्रयन्त्रे
 स्थापना कासीसरवका भवन्ति ॥ २१४ ॥

काशीश, धातुकाशीश, खेचर, दन्तरञ्जन; ये नाम कसीस के हैं ।
 एकवार भांगरे के रस में स्वेदन करने से कसीस शुद्ध हो
 जाता है ॥ २१४ ॥

काशीशं निर्मलं स्निग्धं श्वित्रनेत्ररुजापहम् ।

पित्तापस्मारशमनं रमवद्गुणकारकम् ॥ २१५ ॥

तद्गुणानाह कासीसमिति—रसवत्=पाण्डवत, श्वित्रमत्र
 चित्तेति पाठान्तरं बहुग्रन्थसम्वादाद्धयमेव । २० अ० तु 'कासी
 सं त्रिविधं शुक्लं कृष्णं पीतमिति प्रिये' । ५० ७-८१ । इत्युक्तम्

॥ २१५ ॥ इति काशीशम् ।

शुद्ध कसीस स्निग्ध होता है, श्वेत कोढ़ और नेत्ररोगों को दूर
 करता है, पित्तापस्मार का नाशक है और पारे के समान गुण
 करता है । मा० १२ ॥ २१५ ॥

अथ कान्तपाषाणानामिति—

राजपट्टे महापट्टे शिखिग्रीवं विराटकम् ॥ २१६ ॥

अथ कान्तपाषाणानामिति—राजपट्टं इति स्पष्टम् ॥ २१६ ॥

†. चुम्बकपत्थर ।

१२४

रसन्द्रसारसंग्रहे

राजपट्ट, महापट्ट, शिखरीव, विराटक, कान्तपाषाण; ये सप्त
चुम्बुक पत्थर के नाम हैं ॥ २१६ ॥

अथ कान्तपाषाणशुद्धिः—

चूर्णितं कान्तपाषाणं सहिषीक्षीरसंयुतम् ।

विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समन्वितम् ॥ २१७ ॥

लवणे च तथा क्षारे शोभाञ्जनरसे क्षिपेत् ।

अम्लवर्गस्य तोयेन दिनं धर्मे विभावयेत् ॥ २१८ ॥

तथैवदोलिकायन्त्रे दिवसं पाचयेत् सुधीः ।

कान्तपाषाणशुद्धौ तु रसकर्म समाचरेत् ॥ २१९ ॥

(इति कान्तपाषाणशोधनम् । अस्यैव नामान्तरं राजपट्ट इति)

चूर्णितमिति—कान्तपाषाणं चूर्णयित्वा गोघृतेनालोड्य तन्म-
ज्जनावधि सहिषीक्षीरं दत्त्वा-आयसे=लोहे पात्रे पचेत् तदनु
बालशोभाञ्जनमूलरसे सैन्धवं यवक्षारं च विच्छिदत्वा तत्र
कान्तपाषाणं सायं क्षिपेत् । प्रातः ततः पृथक्कृत्वा यथालाभ-
मिलिताम्लवर्गस्य (१०२ श्लो०) तोयेनेकं दिनं धर्मे भावना पुनः
पूर्वोक्तरीत्या लवणक्षाराम्लयुतशोभाञ्जनरसे दिवसं सद्येदयमे-
वाशयो र. र. आ. उ. ७ श्लो. ३७-४१ दर्शितः । सहिषीक्षीर-
घृतादौ स्वेदयेत् । कान्तपाषाणशुद्धिः स्यात् । कान्तपाषाणशुद्धौ=
कान्तलोहे शोधिते सात रसकर्म पारदाक्रियाः-यत उक्तम-
रसाण्ये—

न सूतेन विना कान्तो न कान्तः सतवर्जितः ।

कान्तसूतसमायुक्तः प्रयोगो देहधारकः । प० ६ श्लो० ५७ ।

मदोन्मत्तगजः सूतः कान्तमंकुशमुच्यते । प० ६ श्लो० ४६

समाचरेत् कुर्यात् ।

अथवा—क्रमं कान्तस्य सिद्धयथ कर्तव्यं मन्त्रपूर्वकम्
(आ. कं. क्र. क. वि. ५-००) इति यथा पारदकमं मन्त्रपूर्वकं
क्रियते तद्वत्-आनन्दकन्दोक्तक्रमेण पूजनं कुर्यात् । समन्वितमत्र
समाहितम् । लवणं चेत्यत्र लवणानि, चार इत्यत्र चारौ, तथैवे-
त्यत्र तद्द्रवैरिति दिवसमत्र द्विवारमिति पाठांतराणि । तद्द्रवैरिति
पाठे अम्लद्रवैः स्वेदनम् । कान्तपाषाणादेव कान्तलोहोत्पत्तिर्ज्ञेया ॥

॥ २१७-२१६ ॥

इति कान्त पाषाणः ।

कान्तपाषाण के चूण को, लोहे की कड़ाही में भस्म का दूध
तथा गौ का घी डालकर पकाएँ । इस प्रकार कान्तपाषाण शुद्ध हो
जाता है ॥ २१७ ॥

सौंजने के रस में लवण चार अम्ल डाल १ दिन धूप में
भावना दे । फिर उक्त द्रव में ही १ दिन दोला यन्त्र में स्वेदन
करे । इस प्रकार शुद्ध कान्तपाषाण को पारद के कार्यों में प्रयुक्त
करे । मा० १ र० ॥ २१८-१६ ॥

अथ वराटिकालक्षणानि—

पोताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।

रसवैद्यैर्विनिर्दिष्टा सा चराचरसंज्ञिका ॥ २२० ॥

सार्धनिष्कभरा श्रेष्ठा निष्कभारा च मध्यमा ।

पादोननिष्कभारा च कनिष्ठा परिशीलिता ॥ २२१ ॥

वराटिका लक्षणमाह- पीताभात—पीताभा = पीता पिङ्गल
वर्णा आभा कान्तिर्यस्याः सा पीतवर्णा इत्यर्थः । ग्रन्थिता = पृष्ठे
उच्चावचग्रन्थीयुता, दीर्घवृत्ता = दीर्घा च सा वृत्ता वत्तुला चेति
दीर्घवृत्ता, सार्धनिष्कभरा = परमाषकमाना, निष्कभारा = चतु-
र्माषकमाना, पादोननिष्कभारा = त्रिमाषमाना । वराटकेत्यत्र
चराचरेति पाठान्तरम् ॥ २२०-२२१ ॥

कौड़ी वह अच्छी होती है जो पीले से रंग की हो, पीठ पर
गठदार हो, जिस के वृत्त दीर्घ हों । रसवैद्यों ने इसे चराचर
नाम से भी कहा है । डेढ़ निष्क भर भार में हो तो श्रेष्ठ, निष्क
भर की हो तो मध्यम, पौने निष्क की हो तो कनिष्ठा ॥ २२०-२२१ ॥

अथ वराटिकाशुद्धिः—

वराटी काञ्जिके सिवन्ता यामाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

गुणः—

परिणामादिशूलघ्नी क्षयहा ग्रहणीहरा ।

कटूष्णा दीपनी वृष्या नेत्र्या वातकफापहा ॥ २२२ ॥

सारणम्—

भृगुर्त्तो च समे शुद्धे पत्तनं स्थापयेत् सुधीः ।

तुषेण पूरयेत् तस्य किञ्चिन्मध्यं भिषग्वरः ॥ २२३ ॥

वराटपूरितां मूषां तन्मध्ये विनिवेशयेत् ।

करीषार्णि ततो दद्यात् पालिकायन्त्रमुत्तमम् ।

अनेन म्रियते नूनं वराटं सर्वरोगजित् ॥२२४॥

(इति वराटिकाशुद्धिः)

शोधनमाह वराटीति—निम्बूकरसे घाटिकामात्रं स्थिता जलेन क्षालिताऽपि शुद्ध्यति ।

वराटं तक्रचाङ्गेरीजम्बीराणां रसेन वा ।

अन्येषामपि चाम्लानां यावत्पीतं न गच्छति ॥

पश्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य गृहीयाच्च वराटकम् ।

पुस्तकान्तरे मूलेऽयं पाठो दृश्यते । मारणमाह भूगर्त इति—
भूमौ मृदङ्गाकृति-उर्ध्वं मुखं मृत्तिकापात्रं तत्प्रवेशयोग्यगर्ते स्था-
पयित्वा तन्मध्ये किञ्चित्तुषेण पूरयेत् । तत्र वराटपूरितसम्पुटं
निधाय तदुपरि करीषे रापूरणं कुर्याद्विदमेव पालिकायन्त्रं नाम ।
तत्र वह्निर्देयः ।

कपर्दस्य खरलमारणम्—

अङ्गाराग्नौ स्थिता धमाता सम्यक्प्रोत्कुलिता यदा ।

स्वाङ्गशीता मृता सा तु पिष्ट्वा सम्यक् प्रयोजयेत् ॥

आ. वे. प्र १०।७।

अथ गुणाः—परिणामादि इति ।

आमाशयक्षतोत्थं यत्तदन्नद्रवसंज्ञकम् । ग्रहणीक्षतजं शूलं
परिणामाह्वयं मतम् । सिद्धान्त निदाने ।

क्षयहेति—लोकनाथपोट्टली, लाकनाथरसादयः कपर्दयोगादेव
क्षये उपकारकाः ।

अन्त्रक्षय लोहत्रिकटुयोगेन वराटभस्मनो विशेषोपकारकत्वं
दृष्टम् । रोगान्तदौबल्ये च विशेषता हृदयदौर्बल्ये लोहकुपीलु-
योगेन गुणकरत्वं रक्तवधकत्वं च । मात्रा १-२ २० ॥२२२-२२४॥
(इति वराटिका)

कौड़ी को कांजी में एक प्रहर दोलायन्त्र से स्वेदन करें तो
शुद्ध हो जाती है ।

कौड़ी की भस्म परिणाशूल आदि शूलों की नाशक है । क्षय
और ग्रहणी को दूर करती है । यह कटु, उष्ण, दीपन, वृष्य, तथा
आंखों को हितकर है । वातकफ को नष्ट करती है ।

भूमि में एक समतल गढ़ा खाद शुद्ध कर ले । विज्ञ वद्य
उसमें पत्तन—मृदङ्ग कृति-तन्दूर को रख उस तन्दूर में कुछ तुष
भर शुद्ध कौड़ियों से भरा मूषा-सम्पुट रक्खे । ऊपर से उपले भर
आग लगादे । इसे पालिकयन्त्र कहते हैं । इससे कौड़ी की भस्म
हो जाती है । यह भस्म सब रोगों को नष्ट करती है । मात्रा
२ रत्ती ॥ २२२-२२४ ॥

अथाञ्जनशुद्धिः—

नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बोरद्वभावितम् ।

दिनैकमातपे शुद्धं ततः कार्येषु योजयेत् ॥२२५॥

अञ्जनम्—यद्यपि मूले नीलाञ्जनमेवोक्तम् तथापि पञ्चाञ्जनानि
यथा—सौवीराञ्जनम्, रसाञ्जनम्, स्रोतोञ्जनम्, पुष्पाञ्जनम्, नीला-

अञ्जनं चेति । तत्र सौवीराञ्जनं सुवीरदेशोद्भवम्* रसाञ्जनं दार्दी-
काथोद्भवमिति रसप्रकारासुधाकरदौ । स्रोतोञ्जनं स्रोतोद्भवत्वेन
एतन्नाम वरनागखनिजम् । यन्मादैन्दिमनी धातु निष्पद्यते ।
पुष्पाञ्जनं स्वर्णरो (यशद) द्वयमिति बहुसम्मतं मतम् । नीला-
ञ्जनं कृष्णाञ्जनं (काला सुरमा इति) यतः सीसकस्योत्पत्तिर्भवति ।
एतेषां लक्षणाणि गुणाश्च र. इ. चू. ११५८ । प्रा. वे. प्र. ७. १.
इत्यादि ग्रन्थेभ्यो ह्येयाः ।

नीलाञ्जनमिति—नीलाञ्जनस्य चूर्णं विधाय एकं दिनमात्रे
भावायत्वा जलेन प्रक्षालनीयम् । अथवा भृङ्गजत्रावे त्विजानि सक-
लान्यपि । अञ्जनानि विशुद्ध्यन्ति सत्त्वं तेषां शिलासमम् । आ. वे. प्र.
७-१५ । रसाञ्जनपर्यायेषु रसगर्भम्, रसाग्रजम्, रसोद्भवम्,
अग्निसारम् इत्यादिशब्ददर्शनाद्दार्दीकाथोद्भवसाञ्जने सन्दि-
ह्यन्ते दार्दीकाथस्य पारवानुपकारकत्वाच्च† तच्च पारदस्य पीतभस्म
स्यादिति ॥ २२५ ॥

काला सुरमा को चूर्ण करके जम्बीर के रस से एक दिन
भावना देवे, फिर धूप में शुष्क करले ता शुद्ध हो जाता है । इसे
अञ्जन आदि कार्यो में प्रयुक्त करे । अञ्जन में बराबर गन्धक
मिला फूंक भस्म करले इसके प्रयोग से Kala Azar में लाभ
होता है । मा० ३-१ र० ॥ २२५ ॥

* सुवीरदेशश्च पश्चिमोत्तरप्रान्ते सिन्धुनदस्य पोषकभूताया सुवीर-
नद्याः प्रदेशः । † Zinc Oxide, ZnO. ‡ Yellow Oxide
of Mercury, Hgo.

१६०

रसन्द्रसारसंग्रहे

अथ हिङ्गुलपर्यायाः—

हिङ्गुले हिङ्गुलर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।

रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गूलो दैत्यरक्तकः ॥ २२६ ॥

अथ हिङ्गुलपर्यायानाह—वि.गु.८. काठिन्यम् २३ क्षुरिकया कर्तितुं शक्यते । हिङ्गुल इति—दरदो दरददेशोद्धवत्वात् स च पश्चिमोत्तरभारते चत्रलनदीप्रदेशः, शुकतुण्डकः शुकचक्षुवद्र-कवर्णत्वात् । हिङ्गुलि हि द्विविधः खनिजः कृत्रिमश्च तत्र रसगन्धक-सम्भूतः कृत्रिमः । साति सम्भवे कृत्रिमो नादेयः । ‘एतस्मादाहृतः सूतो जीर्णगन्धसमो गुणै’ रिति वचनं खन्युद्धवहिङ्गुलपरं ज्ञेयम् । तत्र हि पारदगन्धयोर्वहोः कालात् प्राकृतिकः संयोगः । मूले यातीत्यत्र रक्तमितिपाठः सुगमः स्यात् ॥ २२६ ॥

हिङ्गुल, हिङ्गुल, दरद, शुकतुण्ड, रसगन्धकसम्भूत, हिङ्गूल, दैत्यरक्तक; ये सब शिगरक के नाम हैं ॥ २२६ ॥

अथ हिङ्गुलशोधनम्—

अम्लवर्गद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च ।

दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥ २२७ ॥

दरदशोधनमाह—अम्लेति-अम्लवर्गश्च (१०२-१०३ श्लो०) प्रागुक्तः । यथासम्भवमिलितैरम्लवर्गैरसैः सप्तवारं पिष्ट्वा भावितः, एवं महिषी दुग्धेनापि शुद्धो भवति ॥ २२७ ॥

हिङ्गुल को अम्लवर्ग के रसों से पीस पुनः भैंस के दूध से सात बार पीसे । सूखने पर शुद्ध हो जाता है ॥ २२७ ॥

अन्यच्च---

मेघीदुग्धेन दरदमम्लवर्गेर्विभावितम् ।

सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥२२८॥

प्रकारान्तरे--मेघीदुग्धेनेति--मेघी = छागी । शेषं स्पष्टम् ॥२२८॥

हिङ्गुल को भेड़ के दूध से सात बार भावित कर अम्लवर्ग से सात बार भावित करे तो निश्चित शुद्ध हो जाता है ॥ २२८ ॥

अन्यमतम्--

दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः ।

सप्तवारमजामूत्रैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥२२९॥

मतान्तरे--दरदमिति---हिङ्गुलं चूर्णयित्वा पोट्टली विधाय दोलायन्त्रे (श्लो. २०८ टी.) जम्बीररसेन दिनमेकं स्वेदयेत् ततः सप्तवारं अजामूत्रेण भावना देया ॥ २२९ ॥

हिङ्गुल को दोलायन्त्र में जम्बीर के रस से स्वेदन कर फिर सात बार बकरी के मूत्र से भावना दे तो शुद्ध हो जाता है ॥२२९॥

अथान्यत्---

आर्द्रकैलकुचद्रावैः सप्तधा भावितो याद ।

हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु ॥ २३० ॥

प्रकारान्तरेण शोधने--आर्द्रकैरिति--आर्द्रकं प्रसिद्धम्, लकुचः लुचकुच इति--एतयोः स्वरसेन प्रत्येकं सप्त भावनाः ॥ २३० ॥

हिङ्गुल को अदरक के रस से अथवा लुचकुच के रस से सात भावना दें तो शुद्ध एवं निर्दोष हो जाता है ॥ २३० ॥

अथ शुद्धहिङ्गुलक्षणं गुणाश्च--

विम्ब्याभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवम् ।

मेहकुष्ठहरं रुच्यं बल्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥ २३१ ॥

हिङ्गुलः

चर्मार शुक्रतुण्ड हं सपादभेदात् त्रिविधस्तत्र हंसपादः
(रुमी शिंगरफ) श्रेष्ठः । हिङ्गुलुलक्षणमाह विम्ब्याभमिति—
विम्ब्याभं पकविम्बीफलसदृशम् । रसगन्धकसम्भवं स्वतः
रसगन्धकयोगेन निवृत्तं दिव्यमुत्तमम्-अवभक्तौ वायुभक्तः इत्यत्र
यथा-एवशब्दाध्याहारो भवति-एवं रसगन्धकशब्देऽपि-ए-
शब्दाध्याहारे रसगन्धकसम्भवमेव हिङ्गुलं दिव्यं न कृत्रिम-
मित्यर्थो बोध्यः । मेहकुष्ठहरं मेहहरं-कुष्ठहरं चेत्यर्थः, रुच्यं-रुचि-
करम्, बल्यं बलकरम् मेधा-धारणाशक्तिः मात्रा रससिन्दूरवत् ।

॥ २३१ ॥

पारे और गन्धक से उत्पन्न हिङ्गुल बिम्बीफल के समान
लाल रङ्ग का श्रेष्ठ होता है । यह प्रमेह और कुष्ठ को दूर करता
है । रुचिवर्धक, बलकारक, मेधावर्धक तथा अग्निवर्धक है ।

विशेष वचन—रसाणं व तथा रसेन्द्रचिन्तामणि में 'विम्ब्याभं'
के स्थान पर 'तिकोष्ण' पाठ है । वहां यह श्लोक केवल गुणपरक
है । इसके अनुसार हिङ्गुल तिक्त एवं उष्ण होता है और उसमें
दिव्यगुण होते हैं । मात्रा आधो रत्ती से १ रत्ती तक ॥ २३१ ॥

गेरू का प्रकरण मूल में नहीं दिया गया है टीका में
उसका विस्तारपूर्वक वर्णन है ।

गैरिकम्

पाषाणगैरिकं चैकं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम् ।

पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ॥

अत्यन्तशोणितं स्निग्धं मसृणं स्वर्णगैरिकम् ॥ र. र. स. ३-४६

आ. वे. प्र. तु-द्विविधं गैरिकं प्राहुः स्वर्णं सामान्यगैरिकम् ।

परैस्तृतीयमप्युक्तं पाषाणख्यं हि गैरिकम् ॥

सुवर्णगैरिकं रक्ततरं शिष्टं तु रक्तकम् ॥ ८-२७

सुवर्णगैरिकं स्निग्धं मसृणं त्वत्तिकोमलम् ।

पाषाणगैरिकं रूचं कठिनं नातिलोहितम् ।

पाषाणगैरिकात् श्रेष्ठं कथितं स्वर्णगैरिकम् । र. त. २२-११२-१३

स्वर्णगैरिकमत्यन्तरक्तं सुवर्णवर्णकरं भवति, ततो हीनं सामान्यगैरिकम् । स्निग्धमसृणते चोभयत्र समाने, वर्षणेन च रज्जयतो हस्तम् । पाषाणगैरिकं तु ताम्रवर्णं लौहाधिक्यात्कठिनतरमतो वर्षणेन न रज्जयति । सर्वस्मिन्गैरिके लौहं प्राणवायुस्तत्तत्खनिमृत्तिकांशश्च भवति ।

शोधनम्

गैरिकं किञ्चिद्वाज्येन भृष्टं शुद्धं प्रजायते ।

त्रिगोदुग्धभावनयपि शुद्ध्यति ।

स्वादुस्निग्धद्विसं नेत्र्यां कषायं रक्तपित्तनुत् ।

हि क्कावमिविषघ्नञ्च रक्तघ्नं स्वर्णगैरिकम् ॥

पाषाणगैरिकं चान्यत्पूर्वस्मादल्पकं गुणैः । र. र. स. ३-४७-४८

चतुष्टयं दाहपित्तास्रकफहिकाविषापहम् ।

अतिकण्डूहरं रूचं तथा प्रोक्तमुदरं नुत् ॥

१६४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

पाषाणगैरिकं त्वन्यद्विकालक्ष्मीविषापहम् ।

सुवर्णगैरिकं श्रेष्ठं गैरिकद्वितयात्परम् ॥ आ. वे. प्र ८-२८२

प्रदरघ्नं ब्रणरोपणं ज्वरघ्नं वह्निदाहापहम् ।

सुवर्णगैरिकं गुञ्जाद्वयं मधुसमन्वितम् ॥

भक्षितं विनिहन्त्याशु शीतपित्ताह्वयं गदम् ।

सुवर्णगैरिकं शुद्धं निशया परिलेपितम् ॥

शीतपित्तं तथोददं नाशयत्यविकल्पतः । र. त. २८-१२३-१२४

कैरप्युक्तं पतेत्सत्त्वं क्षारान्तस्विन्नगैरिकात्

उपतिष्ठति सूत्रेन्द्रमेकत्वं गुणवत्तरम् । र. र. स. ३-५० ।

रसार्णवे तु गैरिकं त्रिविधं रक्तहेमकेवलभेदतः ।

क्रमात् सितं च रक्तं च सत्त्वं पतति शोभनम् । ७-८४

इति गैरिकाधिकारः ।

फिटकड़ी-- स्फटिका च स्फटी प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।

दृढरङ्गा रङ्गदृढा रङ्गाङ्गा चापि कथ्यते ॥

गुणाः-- स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफत्रणान् ।

निहान्तं श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी ॥

स्फटिका निर्मला श्वेता श्रेष्ठा स्याच्छोधनं क्वचित् ।

न दृष्टं शास्त्रतो, लोका बह्नावुत्फुल्लयन्ति हि ॥

स्तन्येन नेत्राब्जिता पुराणमपि पुष्पकं नाशयति । द्विरिति

मात्रया त्रिः प्रत्यहं प्रयुक्ता विषमं सोमलेन सहोत्फुल्लिता च समु

चातं हन्ति त्रिभिर्दिनैः । मा० १ र० ।

Calcium

स्फटिका गुणाः

मृदुपाषाणसदृशी खटी शुभ्राऽधिका गुरुः ।

खटी दाहास्यनुच्छीता मधुरा विषशोधयित् ॥

कफघ्नी नेत्रयोः पथ्या लेखने बालकोचिता ।

तद्वत्पाषाणखटिका त्रसपित्तास्रजिह्विमा ॥

लेपादेते गुणाः प्रोक्ता भक्षिता वृत्तिका समा ।

खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते ॥

बोल गुणाः - बोलं तु त्रिविधं प्रोक्तं रक्तं श्यामं मनुष्यजम् ॥

बोलं रक्तहरं शीतं मेघ्यं दीपनपाचनम् ।

मधुरं कटुकं तिक्तं ग्रहखेदत्रिदोषनुत् ॥

ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशोधनम् ।

चक्षुष्यं च सरं प्रोक्तं रक्तबोलं भिषग्वरैः ॥

इति रक्तबोलम् (दम्बुलश्रववायन)

श्यामबोलं तीक्ष्णगन्धं दद्रुकण्डूविषापहम् ।

कुष्ठापस्मारब्रध्नाशोरक्तग्रन्थि च नाशयेत् ॥ घृतकुमारीजं (मुसब्बर

शति) २ र. मात्रया यकृतं प्लीहानं च हन्ति । तृतीयमानुषबोल-

गुणा ऊह्याः ।

नवसार गुणाः--क्षारेषु गणना तस्य स्वर्णशोधनकः परः ।

शङ्खद्रावरसे पूज्यो मुखकर्मणि पारदे ।

विड्द्रव्योपयोगी च चारवत्तद्रूणाः स्मृताः ॥ आ.

वे. प्र. मा. २-४ र. ।

नवसारस्त्रिदोषघ्नः स्निग्धः सूक्ष्मो लघुस्तथा ।

पाचकः सारकस्तीक्ष्णो जठराग्निप्रदीपनः ॥

उष्णः प्लीहप्रशमनो मांसाजीर्णनिवारणः ।

१६६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

गुल्माध्मानप्रहरणः कफविश्लेषणः परम् ॥

वृश्चिकोत्थविषघ्नश्च लोहद्रावणकस्तथा ।

हृदामयहरो नेत्र्यः शिवत्रकुष्ठहरस्तथा ॥२. त १४-५-७।

अथ शिलाजतु नामानि—

शिलाजतुनि शैलेयमद्रयं गिरिजमश्मजम् ।

धातुजमश्मजतुकं शैलजं चाश्मसम्भवम् ॥ २३२ ॥

सर्वरोगहरशिलाजतुविधानमाह--शिलाजतुनीति-शिलाया जतु-
लाक्षा शिलाजतु, 'राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे', इत्यमरः । तत्र शैले-
यम्, अद्रयम्, गिरिजम्, अश्मजम्, धातुजम्, अश्मजतुकम्,
शैलजम्, अश्मसम्भवम्, व्यवहारार्थमेते पठ्यायशब्दा ज्ञेयाः।
शैलेयमिति शिला इव शैलेयम् शिलाया ङः ५-३-१०२ इति योग-
विभागाङ्ठञ् । अद्रौ भवम् अद्रयम् । धातुभ्यो हेमादिषड्भ्यो
जातं धातुजम् । अश्मनो जतु-निर्यास एव अश्मजतुकम् । गैरेयम्,
अर्ध्यम्, इत्यमरे नामद्वयम् । चरके-हेम्नो रजतात् ताम्रात्
कृष्णायसात् शिलाजतुत्पत्तिर्वर्णिता । सुश्रुते--त्रपु शीघ्राभ्यामपि
तदुत्पत्तिः । हेमादिषड्धातुरसम् इति वाग्भट्टोऽपि ।
रसेन्द्रचूडामय्यादौ कर्पूरादि-शिलाजतु विशेषतयोक्तम् ।

१. ACK BTUMEN. MINERALPITCH. JEW'S
PITCH का० मोमिआई ने० कालोमित, आरब-हेजर उलमूसा
कुफर अल् यहूदी, ईरान-मोमिआई फन रूमी ।

शिलाजतु

१६७

तच्च-द्वितीयं सोरकारुखं स्यात् श्वेतवर्णं शिलाजतु ।

अग्निवाणोपयुक्तं तद्वितं मूत्रामयेषु च ॥

पाण्डुरं सिकताकारं कर्पूरामं । शिलाजतु ।

मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेढकामलापाण्डुनाशनम् ॥

एलातोयेन संभिन्नं सिद्धं शुद्धिमुपैति तत् ।

नैतस्य-मारणं सत्वपातनं विहितं बुधैः ॥

उत्पत्तिस्तुः—

मृत्तिकाविशेषाज्जलविशेषात् जायते । आ. वे. प्र. १२-१२५-१२७ ।

एतदतीवोपकारकमर्बुदगिरेर्लभ्यते ॥ २३२ ॥

शिलाजतु, शैलेय, अद्रय, गिरिज, अश्मज, धातुज, अश्म-
जतुक, शैलज, अश्मसम्भव, ये शिलाजीत के नाम हैं ॥ २३२ ॥

तच्छुद्धिः—

गोदुग्धत्रिफलाभृङ्गद्रवैः पिष्टं शिलाजतु ।

दिनैकं लौहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयम् ॥ २३३ ॥

शुद्धिप्रकारः आयुर्वेदप्रकाशे अग्निवेशात्—

उष्णोऽथ काले रवितापयुक्ते व्यभ्रं निवाते समभूमिभागे ।

चत्वारि पात्राण्यसितायसानि न्यस्यातपे तत्र कृतावधानः ॥

शिलाजतु श्रेष्ठमवाप्य पात्रे प्रक्षिप्य तस्माद्विष्णुं च तोयम् ।

उष्णं तदर्धं कथितं च दत्त्वा विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत् ॥

सुवस्त्रपूतं प्रविधाय तत्तु संस्थापनीयं पुनरेव तत्र ।

१. अग्निशस्त्राणि वारूढ । २. आबू पहाड़ ।

१६८

रसेन्द्रसारसंग्रहे

ततस्तु यत्कृष्णमुपैति चोर्ध्वं संतानिकावद्रविरश्मितप्रम् ॥
 पात्रे तदन्यत्र ततो विदध्यात्तस्यान्तरे कोष्णजलं निधाय ।
 ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र भूयः ॥
 पुनस्ततोऽन्यत्र निधाय कृष्णं यत्संहृतं तत् पुनराहरेच्च ।
 यदा विशुद्धं जलमच्छमूर्ध्वं प्रसन्नभावान्मलमेत्यधस्तात् ॥
 तदा यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतु स्याज्जलशुद्धमेवम् ।
 चतुर्थपात्राद्रलितं हि सर्वं परीक्षणं तस्य वदामि भूयः ॥
 यथा—बहौ क्षिप्तं तु निधूमं पक्त्वा लिङ्गोपमं भवेत् ।
 तृणाग्नेष्वाभसि क्षिप्तमधो गलति तन्तुवत् ॥
 गोमूत्रगन्धिमलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ।
 कृत्रिम शिलाजतु—

तन्तुगलनगोमूत्रगन्धित्वादिकं गोमूत्रेण सहोष्णीकृतघने वाम्-
 निर्यासेऽपि भवति, लिङ्गाकृति चाकचक्यं च विशेषेण, इदं
 चोष्णीकृतं न मृदुतामेति शुष्यति काठिन्यं भजते दह्यते च सधूमम् ।
 शिलाजतु तु सूर्यतापेनापि मृदु भवति ।

अत्रेदं च बोध्यम्—

उष्णतायां प्रवाते च घनतामेति, सज्जति निर्यासवद्यत्र कुत्रापि,
 वर्णश्च तैलवच्चाकचक्ययुतः कृष्णात्कृष्णतरो वा भवति, शुष्कं

१. वामवृक्षः पर्वतीयः । पञ्च सहस्रफीट 'उन्नतपर्वतेषु शिमला-
 शैलादौ महान् बहुवर्षायुः सर्वजनपरिचितो यत्फलानि ल्यक्माल,
 ल्यकाल वेति ख्यातानि चन्दनवज्जलेन घृष्टानि वान्तिघ्नानि भल्लुक
 भक्ष्याणि ।

शिलाजतु

१६६

सत्काठिन्यमेति, कटुकदुतरास्वादवत् पर्युषितं गोमूत्रगन्धि, जले घृतादौ च तादात्म्यमेति, उष्णीकृतं यावत्पञ्चदश संख्यां, (CENTIGRADE) उष्णायते, तदनुद्भवति, आधमति च पुनर्निर्धूमं ज्वलति, किट्टं चाधस्तन्तूनृजन् जले तरति, अस्मत्कुलपरम्परायान्तु सर्वशुद्धं. तदायसमिति आयसं गृहीत्वा बहिर्मलमपाकृत्य सूक्ष्मखण्ड-प्रकल्पितां शिलाजतु-शिलाभायसे काष्ठे मृत्पात्रे वा सायमत्युष्णजलेनालोड्य प्रातर्वस्त्रेण गालयित्वा तज्जलं पात्रान्तरे स्थापनीयम् । वस्त्रोपरिस्थानि शिलाजतुखण्डानि

पुनः सायमुष्णजलेनालोड्य प्रातर्गालयेत् । एव पुनः पुनः कृष्णरक्तवर्णे ईषन्मधुरकटुकास्वादगोमूत्रगन्धिजलनिस्सरणान्तं कुर्यात् ।

वस्त्रस्था मृत्तिका चाऽभिधातजेषु शूलशोथेषु लेपसेकमादिकार्यार्थमुदुम्बर दुग्धवत्, तत्पत्रजसारवच्च संरक्षणीया ।

एकत्रीकृतं मुक्तजलं सोपानवदुपर्यधोधःस्थापितानां पञ्च लोहादिपात्राणां प्रथमपात्रे पूरयेत् । ततः पूर्वेपात्रात् पात्रान्तरं क्रमेण समकालमेव वस्त्रनिर्मितशिथिलवर्तिकाभिरन्त्यपात्रे नयेत् । एवं बिन्दुरूपेण सञ्चितस्योपरिस्थः सरः प्रत्यहं काचपात्रे स्थापनीयः । अत्रशिष्टजले सायं दुग्धमिश्रितजलावसेचनं प्रातर्वर्तिकादानमेवं द्विमासाभ्यां शिलाजतु मृत्तिकारहितं भवति । दुग्धमिश्रितजलावसेचनेन पात्रतले मृत्तिका पृथक् सञ्चिता दृश्यते ।

एवं मृत्तिकारहितं शिलाजतु गोदुग्धेन, त्रिफलया, भृङ्गरसेन च प्रत्येकमेकं दिनं लौहजे कृष्णायसे पात्रे पिष्टं शुद्ध्यति ॥ २३३॥

१७०

रसेन्द्रसारसंग्रहे

शिलाजीत को गोदूध, त्रिकला के क्वाथ तथा भांगरे के रस से एक दिन लोहे के पात्र में पीसे तो निरञ्जय शुद्ध हो जाता है।

शिलाजीत में बालू पत्ते आदि अनेक वस्तु रहती हैं। अतः दूध आदि से पीसने से पूर्व उष्ण जल द्वारा निर्मल कर लेना आवश्यक है। शिलाजीत के छोटे छोटे टुकड़े करके अत्युष्ण द्विगुण जल में घोल और बस्त्र से छान वा नितार एक लोहपात्र में डाल देते हैं। इसे धूप में रख देते हैं। जब ऊपर घना भाग आ जाता है तब उसको ऊपर से लेकर दूसरे पात्र में डालते हैं और उससे दुगुना गरम जल भी डाल देते हैं। पुनः धूप में रखने पर जो घन भाग आ जाता है उसे दुगुने गरम जल के साथ तीसरे पात्र में डालते हैं। इसी प्रकार तीसरे से चौथे में डाला जाता है। अन्त में घन भाग को लेकर पृथक् पात्र में सुखा ले। इस प्रकार तब तक करते जाना चाहिये जब तक सारी शिलाजीत पृथक् न हो जाय। इस जलशुद्ध शिलाजीत को गोदुग्ध आदि से भर्दन कर विशेष शोधन करना चाहिये ॥२३३॥

अथ शुद्धशिलाजतुगुणाः—

शिलाजतु भवेत् तित्कं कटुकञ्च रसायनम् ।

क्षयशोथोदरशोषासि हन्ति वस्तिरुजां जयेत् ॥२३४॥

अशुद्धशिलादोषमाहु—अशुद्धं दाहमूच्छ्राय भ्रमपित्तास्रशोषकृत् ।

शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विड् ग्रहम् ॥ आ वे. प्र. १०० ।

तद्गुणान्मह शिलाजतुइति-तित्कमिति कटुपाकविशिष्टान्मूलकपाय-

१. इदं च सप्त पदार्थान्तिर्गतनवद्रव्येषु गन्धवत्त्वात्पृथिव्यामन्तर्भवति । वैज्ञानिकानाञ्च कार्वन् तत्त्वान्तः पतति ।

शिल्पजतु

१७१

जत्वाभमृदुमृत्नाभं यन्मल तच्छिलाजतु इति चरकाभिप्रयः ।

सुश्रुते तु—तत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरम् ।

कटुपाकयुष्णवीर्यं च शोषणं हृदयं तथा ॥

इति तिक्तकटुकरसस्य प्राधान्यं कषायस्यानुरसत्वं सरत्वं च विशेषतयोच्यते । रसायनं जराव्याधिविध्वंसी । “क्षये गिरिजतु” इति विशेषतया क्षये प्रयुज्यते । शोथो हि भवति प्राधान्येन हृदय-यकृद्वृक्काणां विकृत्या, तत्र एकदोषजे त्रिदोषजे वा शोथे केवल-दुग्धपथ्यसेविनां क्लमवृद्धमात्रया प्रशस्तम् । एवमुदरेऽर्शःसु च बोध्यम् । वस्तिरुजामिति विशेषतस्तु “वस्तिरोगेषु गिरिजम्” इति भावः । एवमश्मरीशर्करोन्मादापस्मारकृमिषु च ज्ञेयम् ।

अन्ये च गुणाः संचेपेण—

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः ।

शिलाह्वयो यं न जयेत्प्रसह्य ॥

तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तम् ।

स्वस्थस्य चोर्जा विपुला ददाति ॥ इति चरकः ।

सर्वव्याधिविनाशनम्—इति सुश्रुतः ।

सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं वा । इति वाग्भटः ।

रसोपरससूतेन्द्ररत्नलोहेषु ये गुणाः वसन्ति ते शिलाधत्तौ जरामृत्यु जिगीषया । र. इ. चू. ।

मुहम्मदीयास्तु—आभ्यन्तरेषु दाहजनितशोथेषु वस्तिप्रदाहा-

विषु प्रयुज्यते ।

१७२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

मधुमेहे-तद्भावितं सारगणैर्हृतदोषो दिनोदये ।
 पिवेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाबलम् ॥
 जाङ्गलेन रसेनात्र तस्मिन् जीर्णे तु भोजयेत् ।
 उपयुज्य तुलासेवं गिरिजादमृतोपमात् ॥
 वपुर्वर्णबलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ॥
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽमरसन्निभः ।

(सु-चि-१२-८-११)

भावना च तत्तद्गोहरौषधानामष्टमांशावशेषेण क्वाथेन देया ।

गर्भाशयशोथे कण्ठमालायां वातरक्ते (GOUT) उष्णवाते (GONORRHOEA) कुष्ठे कासे श्वासे कामलायां सर्वविध-
 शूले च तैस्तैरनुपानैर्योगवाहित्वाद्योज्यम् । वृक्कशोथे पाठाकाथेन,
 वस्तिशोथे पुनर्नवाकाथेन, वातव्याधा, वजीर्णे, त्वग्रोगे च ।

मात्रा च-पलमर्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता । इति चरकः ।
 इयं प्राचां मात्रा । रक्तिकाद्वयसारभ्य वृद्धिक्रमेण मधुना दुग्धानु-
 पानेन ।

१. यत्तु कर्नल आर. एन. जोपरा महोदयेन स्वीय इन्डिजिनस ड्रग्स
 पुस्तकस्य ४३६ पृ० पं० १.

Shilajeet has no effect either on the blood
 suger or the urine suger in Diabetes.

शिलाजतु मधुमेहस्य रक्तगतशर्करायां मूत्रगतशर्करायां च न
 किमप्युपकरोति इति लिखितम् । मया तु यथालाभं सारगणैर्भावितं
 एलव्युमिन ऐसीटोनादियुतेषु मेहिषु प्रयुक्तं विशेषलाभश्च दृष्टः ।
 नातिचिराय पथ्यसेविन उपद्रवा अपि निवृत्ताः । अत्र परीक्षाः प्रमाणम् ।

परिहारस्तु—

व्यायामातप मारुत चेतःसन्ताप गुरुविदाह्यादिः ।

उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥

आ. वे. प्र. ११८ ।

अपथ्यमत्र--विदाहीनि गुरुणि कुलत्थाश्च । शिलाजतुविषये विशेष-
पजिज्ञासुभिः--च. चि. अ. १. १४६, सु. चि. अ. १३ । वा. भ. उत्तर-
स्थाने, अ. ३६, अस्य सर्वाङ्गमुन्दराव्याख्यायां खारनादवाक्यानि,
विशेषतः संग्रहोद्धृतानि ज्वरादिषु शिलाजत्वनुपानानि शिवा गुटिका
च । र. इ. चू. १० । ६३, र. र. स. अ. २-१०६, र. अ. प. ७-१८, ।
र. इ. चि. न. २२५ । आ. वे. प्र. १२, न८ । र. त. २२-६० ।
अत्रापि द्रष्टव्यो विशेषः । भा. र. शा. पृ. ६६ (प्रहाराष्ट्रभाषायां
मुद्रितम्) इण्डिजिनस ड्रग्स इङ्गलिशभाषायां मुद्रितम् । र. प. टी.
श्लो. ४४ । र. प्र. सु. ५-६० । एते ग्रन्था द्रष्टव्याः ॥ २३४ ॥

शिलाजीत तिक्त, कटु, तथा रसायन है । क्षय, शोथ, उदर,
बवासीर तथा बसित रोगों को दूर करता है ॥ २३४ ॥

अथ सौवीरादिशोधनम्—

सौवीरं टङ्गणं शङ्खं कडू कुष्ठं गैरिकं तथा ।

एते वराटवच्छोभ्या भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥ २३५ ॥

सौवीरमिति-वराटवत् इति काञ्चिके (२२४ श्लो) स्वेद्याः ॥ २३५ ॥

१. शिलाजतुस्थो 'वैन्जोइक एसिड' 'हिप्पूरिक एसिड' चैतान्गुणा-
न्करोतीति नञ्याः । रोगिणां वैद्यनां च सुलभतया प्राप्तये-उत्तरापथादानाभ्या-
शिलाजतु-संग्रहोऽप्यस्माभिः क्रियते ।

सौवीराब्जन, सुहागा, शङ्ख, कंकुष्ठ, गेरू ये कौड़ी के समान शुद्ध करने से दोषरहित हो जाते हैं ॥ २३५ ॥

कंकुष्ठादीनां शोधनम्—

कङ्कू ष्ठं गैरिकं शङ्खं काशीशं टङ्गणं तथा ।

नीलाब्जनं शुक्तिभेदाः खुल्वकाः सवराटकाः ॥ २३६

जम्बीरवारिणां स्विन्नाः चालिताः कोष्णवारिणा ।

शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥ २३७ ॥

कंकुष्ठमिति—नीलाब्जनं = शीसकम्भूः । शुक्तिभेदाः—विविधाः शुक्तयः, खुल्वका इति नाभिः शङ्खपरः खुल्वशब्दः जम्बीरवारिणा जम्बीरफलरसेन, स्विन्ना, दोलायन्त्र इति शेषः । तत्त ईषदुष्णजलेन चालनम् । त्वरितकार्यार्थं जम्बीरस्वरसे, अम्लान्तरे वाऽतपे घटिकामात्रं स्थापयित्वोष्णजलेन चालयेत् ॥ २३६-२३७ ॥

कंकुष्ठ, गेरू, शङ्ख, कौडी, सुहागा, नीला अंजन, शम्बूक घोंघे, नाभिः शङ्ख कौड़ी सबको जम्बीर के रस से १ ग्राम स्वेदन कर उष्ण जल से धो दे । तो शुद्ध होते हैं । इन्हें शुद्ध करके ही योगों में डालें ॥ २३६-२३७ ॥

अथ टङ्गणपर्यायाः—

टङ्गणं क्रामणष्टङ्गः सम्यक्चारश्च पाचनः ।

सुभगो मालतीजातो द्रावी लौहविशुद्धिदः ॥ २३८ ॥

टङ्गणपर्यायमाह-टङ्गणमिति-टङ्गणो द्विविधः स्वयम्भूः कृत्रिमश्च

१. रासायनिकं नाम सोडियम बोरेट (NO २ B ४ O ७, १० H २-0)

क्रामशः पारदस्य लोहावापाद्युपयुक्तस्य लोहधात्वन्तः प्रवेशाभि-
व्याप्तिकारकः । र. र. स. चिन्तामणि टीका ३-६५ ।

क्रामणान्नाम-ताद्यादि परमाणूनामपि सुवर्णादि धातुवर्णादि-
रूपेण परिणमनम् ॥ मणि टी. र. इ. चि. ३-१६० ॥

सम्यक्कार, इत्येकं पदं, पाचनो मुक्तान्नादि कारणः,

मालतीजातो-मालती तदाख्या नदी तन्नीरात्तीराद्वा जातः ।
सम्भवेन्नदी-एषा सिन्धुतप्रदेशे वा लद्दाक् प्रदेशे रुलङ्गचू नदी,
या सिन्धुना सह मिलति । द्रावी लोहद्रावकः । सुवर्णरजतादि
द्रावणे हि स्वर्णकारा टङ्कणद्वये । लौहविशुद्धिः लौहानां स्वर्णा-
दीनां मलनाशकः रङ्गद्वारः, रङ्गदः इत्यन्वर्थं नामद्वयमपि ज्ञेयम् ।
रङ्गकरणो-उपयुक्तत्वात् । टङ्कणयोगेन हरिद्राया रङ्गपरिवर्तनं
भवति, उ्वलने च हरिता ज्वाला समुत्पद्यते । अर्णवस्त्रप्रक्षालनार्थं
चास्योपयोगो भवति ॥ २३८ ॥

टङ्कण, क्रामश, टङ्क, सम्यक्कार, पाचन, सुभग, मालतीजात,
द्रावी, लोहविशुद्धि ये सुहागे के नाम हैं ॥ २३८ ॥

अथ टङ्कणशुद्धिः—

आदौ टङ्कणमादाय काञ्चिकाम्ले विनिक्षिपेत् ।

एकरात्रात् समुद्धृत्य रौद्रयन्त्रे विभावयेत् ॥ २३९ ॥

नरभूगगतं टङ्कं गवां मृगगतं तथा ।

दिनान्ते तत् समुद्धृत्य जम्बीराम्बुगतं ततः ॥ २४० ॥

१. सिन्धुमालतीतीरसम्भवमिति टङ्कणपर्यायो दृश्यते । र. नि. व. १०

जम्बीराम्लात् समुद्धृत्य नारिकेलस्य पात्रके ।

मरीचचूर्णसंयुक्तं जालयेच्छीतलाम्बुना ।

एवं टङ्गं समादाय सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ २४१ ॥

आदाविति—टङ्गणशोधनं वय्यते—शोध्यं टङ्गणं किञ्चिन्मरीच
चूर्णयुक्तं नारिकेलस्य पात्रके नारिकेलखर्परे एकरात्रं काञ्जिकाम्ले-
काञ्जिकनिर्मिताम्ले, अत्यम्लकाञ्जिके इत्यर्थः, कृत्वा ततो रौद्रयन्त्रे
आतपे विभावयेत्-शोषयेत् । अत्र टङ्गणशोधने सर्वत्र काञ्जिका-
दिकं टङ्गणत्रिगुणं यावता वा टङ्गणं द्रवति तावदेयम् ॥ २३६ ॥
ततो नरमूत्रे गोमूत्रे जम्बीरस्वरसे च प्रत्येकमेकं दिनं विभाव्य
प्रशोष्य च काञ्जिकादिलग्नमलदूरीकरणाय शीतलजलेन प्रक्षाल-
येत्, आतपे शोषयेच्च । एवं विशुद्धः स्वच्छो वर्णगन्धहीनः
लवणक्षारस्वादयुतो रक्करूपो जले द्रवति च ।

सरल शोधन प्रकारश्च--

अशुद्धटङ्गणो वान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः ।

अतस्तं शोधयेदेव—ब्रह्मवृत्तफुल्लितशुचिः ॥

आ. वे. प्र. ८. २ ।

प्रथम टङ्गण जले विद्रव्य ब्रह्मपूतं विधाय तदनुबद्धं नावुत्फुल्लितं
यावत्पचेत् ॥ २३६-२४१ ॥

सुहागा लेकर खट्टी कांजी में डाले । एक रात्रि के पीछे
निकाल कर धूप में सुखावे । फिर क्रमशः पुरुष के मूत्र और गौ
के मूत्र में डालकर रास के समय निकाल ले पुनः जम्बीरी के
रस में डाले फिर इससे निकाल कर नारियल के पात्र में भरि-

चूर्ण के साथ शीतल जल से धोवे । इस प्रकार शुद्ध सुहागे को सब योगों में बर्ते । मात्रा--२ रत्ती ॥ २३६—२४१ ॥

गुणाः—

टङ्गणोऽग्निकरो रूक्षः कफघ्नो रेचनो लघुः ॥ २४२ ॥

गुणाः—अग्निदीपिकरस्तीक्ष्णष्टङ्गणक्षार उच्यते । सु. सू. ४६-

१४ । अग्निकरः—लुत्कारी, कफघ्नोऽत एव आसकासादौ मधुना प्रयुज्यते । बालानां मुखरोगे, अष्टगुणमधुना, पारवातियोगजमुष्मावे विंशतिगुणजलेन कवलधारणम् । स्तनक्षते च दुग्धपान-
त्प्राक् पश्चाच्च मधुना स्तने लेपः, योनिदाहे षोडशगुणजलेन वस्ति-
दानम् । त्वग्रोगेषु कण्डूप्रदाहादिषु षोडशगुणजलाद्रवस्त्रेणावे-
ष्टनम् । अम्लपित्ते सौभाग्यसमुद्रफेनचूर्णस्याचूषणम् ।

अथ टङ्गणसत्वप्रकारः—टङ्गणं जले द्रावयित्वा तत्र दाहजलं
देयम्, एतेन टङ्गणसत्वमधः पतति उपरिस्थं जलमपसारयेत्
तलस्थं द्रव्यं शोषयेच्च इदं सौभाग्यसत्त्वं नाम, त्रणे नेत्राभिष्यन्दादौ
उष्णवाते च जलेन वस्तिप्रयोगार्थमुपयुज्यते ॥ २४२ ॥

सुहागा अग्निवर्धक, रूखा, कफनाशक, रेचन और लघु
है ॥ २४२ ॥

अथ शङ्खमारणम्—

अन्धमूषागतं शङ्खं पलभेकं विचक्षणः ।

माषाद्वटङ्गणैर्मिश्रं दण्डयन्त्रेण मारयेत् ॥ २४३ ॥

१ BORIC ACID.

शङ्खमाह अन्धेति—शङ्खो द्विविधः वामावर्त्तो दक्षिणावर्त्तश्च ।
 दक्षिणावर्त्तः पूजनीयो रक्षणीयश्च । अन्धमूषा वज्रमूषा (८६-८७-
 ८८) चन्द्रकान्तिसमप्रभं विमलवामावर्त्तं शङ्खमादाय केनचि-
 त्स्तेन स्वेदयित्वा, सम्प्रदायश्च-अन्ययुतजले घटिकामात्रं स्थापयित्वा
 बह्महिर्लग्नमलादिकं प्रक्षाल्य शरावसम्पुटे कृत्वा पुटेत् । पलमेक-
 मिति सारसीयशङ्खप्रमाणस्योपलक्षणम् तत्र एकपलशङ्खभस्मनि
 माषार्धटङ्कणं दत्त्वा दण्डयन्त्रेण—दण्डेन सारयेत्—पेषयेत् ॥ २४३ ॥

अन्धमूषा में एक पल शुद्ध शङ्ख को तथा आधा माशा सुहारे
 को मिलाकर पुट दे । फिर खरल में दण्ड से पीस ले । यह
 शंखभस्म है ॥ २४३ ॥

अथ शुद्धशङ्खगुणाः—

शङ्खः सर्वरुजो हन्ति विशेषादुदशमयम् ।

शूलाम्लपित्तविष्टम्भ-मेहहृत् वह्निदीपनः ॥ २४४ ॥

(इत्युपरसशोधनाद्यधिकारः)

तद्गुणानाह—शङ्ख इति-सर्वरुज=इति-तत्तदनुपानयोगेन
 तत्तद्गोहरः । यथा निम्बूकरसेनातिसारम्, त्रिकटुना वह्निमाद्यम्,
 भार्गीचूर्णेन श्वासमित्यादि ज्ञेयम् । विशेषादुदशमयमिति जीर्ण-
 ग्रहण्यादौ मुस्तकस्वरसेन देयः । शूलमिति परिणामशूलस्योपल-
 क्षणम् अम्लपित्ते धात्रीचूर्णेन खरसेन वा देयः । विष्टम्भे शुण्ठी-
 यवानीचूर्णेन । मेहे गुडूचीस्वरसेन । वह्निदीपनार्थं चित्रकत्रि-
 दुना, शङ्खवटी तु पाचनार्थे प्रसिद्धौव । शङ्खटङ्कणयोरधिकगुण-
 न्यग्रान्तरेभ्यो ज्ञेयाः । भा. २२० ।

चपलः वरनागः अग्निजारः मृदारशृङ्गम् ।

मूलेऽनुक्ता अपि चपलवरनागऽग्निजारा वर्यन्ते ।

गौरश्वेतोऽरुणः कृष्णश्चपलस्तु चतुर्विधः ।

हेमाभश्चैव ताराभो विशेषाद्रसबन्धनः ॥ १४३ ॥

चपलो लेखनः स्निग्धो देहलोहकरो मतः ।

रसराजसहायः स्यात् तिक्तोष्णो मधुरो मतः ॥ १४५ ॥

..... त्रिदोषघ्नोऽतिवृष्यश्च । र. र. स. अ. २ ।

सर्वविधामाशयदोषेऽग्निमान्द्ये, आमाशयार्तुदे वमने प्रयुज्यते
महत्या मात्रया चातिसारं हरति । इति चपलः ।

वरनागः (नीलाञ्जनसत्त्वम्)

तीक्ष्णं नीलाञ्जनोपेतं, ध्मातं हि बहुशो दृढम् ।

मृदुकृष्णं द्रुतद्रावं वरनागं तदुच्यते ॥ (रसेन्द्र चूड़ामणिः)

अ. ४. श्लो. ५१ (र. र. स. अ. ८ श्लो. ३८)

नागेन सह प्रायो वरनागः सम्भवति भूगर्भे; सोमदेवोक्तप्रका-
रेण गन्धश्च लोहेन मिलति नागश्च भस्मतामेति वरनागश्च मूषि-
काधस्तिष्ठति-नीलाञ्जनादिति विभावनीयम् । वरनागप्रयोगेण
“काला अजार” ज्वरः प्रतिनिवर्तते । तद्यथा-मन्धकेनास्य भस्म
कृत्वा मात्रया देयः । अञ्जनं तीक्ष्णसंयुक्तं तत्समं टंकणं कुरु ।
अन्धमृषागतं ध्मातम्, वरनाग इति स्मृतः ॥ (रससारे. प. ७
श्लो. ५) इति च ॥

१ Bismuth. २ Antimony.

अग्निजारः (अम्बर)

अग्निजारस्त्रिदोषघ्नो, धनुर्वातादिवातनुत् ।

वर्धनो रसवीर्यस्य दीपनो जारणस्तथा ॥ र. र. स. अ. १ श्लो. १३६) ।

अग्निजारो नाम मत्स्यविशेषस्य शुष्का बिट् । स हि यदा आन्तरिक-
रोगेण म्रियते गच्छति च तन्मांसं ततः पृथग्भूता बिट् सागरतट-
क्षोमेण दक्षिणसागरस्य पश्चिमतटं लालसागरतटञ्च समाश्रयति ।

मृदारश्चङ्गम् ।

सीससत्त्वं गुरु श्लेष्मशमनं पुंग्वापहम् ।

रसबन्धनमुत्कृष्टं केशरञ्जनमुत्तमम् ॥ (र. र. स. अ. ३ श्लो. १४६) इत्युपरसाधिकारः ॥ २४४ ॥

शंख सब पीड़ाओं को दूर करता है । विशेषकर दस्तों में लाभकर है । यह शूल, अम्लपित्त, विष्टम्भ और प्रमेह को हरने वाला तथा अग्निदीपक है । मात्रा २ रत्ती ॥ २४४ ॥

अथ स्वर्णादिशोधनम् ।

हेमादिलौहकिङ्कान्तं शोधनं मारणं शृणु ।

तैले तक्रे गवां मूत्रे काञ्जिकेऽथ कुलत्थजे ॥ २४५ ॥

तप्ततप्तानि सिञ्चेत तत्तद्द्रावे च सप्तधा ।

एवं स्वर्णादिलोहानि शुद्धिमायान्त्यसंशयम् ॥ २४६ ॥

१ Ambergis.

सुवर्णम्

१८१

वर्णादिशोधनमाह—हेमादीति—१ शुद्धलोहं खराग्नौ न
विकृतिमेति । पृष्ठे चाकचक्यम् गुरुता घनघातेन पत्राणि,
आकर्षणेन सूत्राणि च भवन्ति, तापविद्युतोश्चालकत्वमिति धातु-
सामान्यलक्षणानि ।

अथ धातूनां विशिष्टद्रवणाङ्काः ।

विशिष्ट गुरुत्वम् ।

द्रवणाङ्काः ।

सुवर्णस्य	१६. ४	१०६४
रजतस्य	१०. ५	६६०
ताम्रस्य	६. ०	१०५७
लौहस्य	७. ७	१५२०
नागस्य	११. ४	३२५
वज्रस्य	७. २८	२३३
यशदस्य	७. १	४१०

प्राग्यसुवर्णलक्षणानि—दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ।

तारशुल्कोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥

यच्छब्देतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् ।

दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघुस्फुटम् ॥

यदघनाहतं स्फुटति तदलम् ।

तत्र सुवर्णरजतताम्रलौहानां शोधनार्थं पत्राणि चूर्णं वा
क्रियते । नागवज्रयशदा मनागललितास्तैलादिषु निषिच्यन्ते । कांस्यं
पित्तलं प्रकृतमेव, एवं लौहकिट्टम् । तैले तिलोद्भवे । तैलादीनां
मात्रा च । मनाक् तम्रलौहपत्राणि द्विगुणे तद्द्रवे क्षिपेदिति—शोष-

१५२

रसेन्द्र सारसंग्रहे

द्रव्यमानाद् द्विगुणे त्रिगुणे वेति ज्ञेयम् । ततोऽधिकेऽपि न क्षतिः ।
 तैलादिकं च प्रतिचारं नूतनं देवम् । कुलथये=कुलथीत्याख्य-
 द्विदलधान्यक्वाथे । तप्ततप्तानि=एकवारं तप्तानि निषिक्तानि पुन-
 स्तप्तानि निषिक्तानि चेत्यर्थः । विशेषज्ञास्तु—अग्नौ वह्निसमानि
 कृत्वा निषिञ्चेदित्याहुः । तत्तद्वावे=तैलतक्रादिद्रव्यपदार्थे, सप्तधा=
 सप्तवारम् । त्रिवारमिति शा. ध. । शुद्धिमाप्नोति—मलनिर्मुक्ता-
 खनेः सहजातधात्वन्तरसंसर्गरहिताश्च भवन्ति । अन्यच्च
 तप्तानि सर्वलोहानि कदलीमूलवारिणि सप्तधाऽभिनिषिक्तानि शुद्धि-
 मायान्त्यथोत्तमाम् । आ.वे.प्र. ।

अत्र केचित्—सुवर्णशोधनं न तैलतक्रादिषु ।

किन्तु—सुवर्णमुत्तमं वह्नौ विद्रुतं निक्षिपेत्त्रिशः ।

काञ्चनारसे शुद्धं काञ्चनं जायते भृशम् । आ.वे.प्र. ११-१८ ।

रसरत्नसमुच्चये तु—तैले तक्रे, इत्युपक्रम्य 'स्वर्णमिदं लोहपत्राणां
 शुद्धिरेषा प्रशस्यते' इति तैलादिष्वपि स्वर्णशोधनमुक्तम् ।

॥ २४५-२४६ ॥

स्वर्ण, चांदी, तांबा आदि धातुओं से लेकर लोहे के बल तक
 सब का शोधन और मारण इस अधिकार में लिखते हैं—

इन स्वर्ण आदि धातुओं को आग में गरम कर तैल, तक्र,
 गोमूत्र, कांजी तथा कुलथी के क्वाथ में सात २ बार बुझावे तो
 निःखन्देह शुद्धि होती है ॥ २४५-२४६ ॥

सौख्यं वीर्यं बलं हन्ति नानारोगं करोति च ।

अशुद्धममृतं स्वर्णं तस्मात् शुद्धन्तु मारयेत् ॥ २४७ ॥

अशुद्धस्यामृतस्य च स्वर्णस्य सेवने दोषमाह—

सौख्यमिति सौख्यं सुखस्य भावः, वीरे साधु वीर्यम्
अतिशयिताध्यवसायकरणसामर्थ्यम् । बलम् पराक्रमः (पारदे श्लो.
११०) अशुद्धं शोधनहीनम्, अमृतमसम्यक् मारितम् । अशुद्धं
सम्यक् मृतमपि न योज्यमित्यर्थः । शुद्धन्तित्यत्र तु शब्दोऽवधारणस्य
तेन शुद्धमेव मारयेदित्यर्थः ॥ २४७ ॥

अशुद्ध तथा बिना मरा स्वर्ण, सुख, वीर्य और बल का नाश
करता है और नाना रोगों को उत्पन्न करता है । इसलिये शुद्ध
स्वर्ण का ही भस्म करे ॥ २४७ ॥

मृत्तिकामातुलुङ्गाम्लैर्भावितं पञ्चवासरम् ।

सभस्मलवणैर्हेम शोधयेत् पुटपाकतः ॥ २४८ ॥

स्वर्णस्य विशेषशुद्धिमाह मृत्तिकेति—अत्र साधुपाठस्तु—

मृत्तिका मातुलुङ्गाम्लैः पञ्चवासरभाविता ।

सभस्मलवणा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ॥ इति रसार्णवे ७-१०२

सभस्मलवणा=भस्मना सैन्धवेन च युता मृत्तिका=बल्मीकमृत्तिका-
मातुलुङ्गाम्लैः पञ्चवासरभाविता ततोऽनया मृत्तिकया कण्टकवेण्यानि
हेमपत्राण्यालेप्य पुटपाकतः शोधयेत् । मृत्तिकेति कर्तृपदं हेमेति
कर्म । पुटपाकत इति सार्वविभक्तिकस्तृतीयान्तात्तमिः । मूलपाठो
रसाणवाबुद्धः तः प्रतिभाति ॥ २४८ ॥

१८४

रसेन्द्रसार संग्रहे

बल्मीकमृत्तिका, राख, सेन्धानमक, इन्हें एकत्र मिला बजौरे के रस से ५ दिन भावना दे । इससे कण्टकवेध्य स्वर्णपत्र को लिप्तकर कुक्कुट पुट दें तो स्वर्ण शुद्ध हो जाता है । अथवा लोण करके शुष्क होने पर पुट दे ॥ २४८ ॥

मतान्तरम्—

बल्मीकमृत्तिका धूमं गैरिकं चैष्टका पटु ।

इत्येता मृत्तिकाः पञ्च जम्बीरैरारनालकैः ॥ २४९ ॥

पिष्ट्वा लेप्यं स्वर्णपत्रं पुटेन तु विशुध्यति ।

धारयेत् स्वर्णपत्रीभिस्त्रिदिनं पञ्चमृत्तिकाः ॥ २५० ॥

(इति स्वर्णशोधनम्)

उक्तार्थमेव तन्त्रान्तरोद्धृतेन प्रकारान्तरेण स्पष्टयति—
बल्मीकेति—धूमं कृष्णमृत्तिका, गृहधूममित्यन्ये । पटु सैन्धव-
लवणम् आरनालकैः काञ्चिकैः । पुटेन=त्रिशदुत्पल पुटेन । स्वर्ण-
ताररत्नसीसकमारणे तावदेवाग्निः प्रदेयो यावता एते विद्रुता न
भवेयुः । तदनु ताभिः स्वर्णपत्रीभिस्त्रिदिनं पञ्चमृत्तिका धारयेत्=
पञ्चमृत्तिकामध्ये स्वर्णपत्रीः स्थापयेत् । एतेन स्वर्णं विशुद्धं
जायते । अथर्ववेदे तु सुवर्णस्य हरित मिति नाम ॥ २४९-२५० ॥

बमई की मिट्टी, गृहधूम, गेरू, ईंट का चूर्ण, लवण इन पांच मिट्टियों को जम्बीर के रस अथवा कांजी से पीसकर स्वर्ण पत्र को लीप ३० उपलों की पुट दे तो शुद्ध हो जाता है । तीन दिन तक पञ्चमृत्तिका स्वर्णपत्रों पर लगी रहने दे ॥ २४९-२५० ॥

सुवर्णम्

१८५

एवं शुद्धस्याऽपक्वसेवनस्य प्रकारद्वयम्—

अपक्वं हेम संघृष्टं शिलायां जलयोगतः ।

द्रवरूपं तु तत्प्रेयं मधुना गुणदायकम् ॥

यद्वापि तवका (वरका) ख्यन्तु स्वर्णपत्रं विचूर्णितम् ।

मधुना संगृहीतं चेत् सद्यो हन्ति विषादिकम् ॥

आ. वे. प्र. अ. ११-३२-३३

स्वर्णं कल्पे सु—

सर्वौषधिप्रयोगैर्गैर्व्याधयो न विनिर्जिताः ।

कर्मभिः पञ्चभिश्चापि सुवर्णं तेषु योजयेत् ॥

शिलाजतुप्रयोगैश्च ताप्यसूतकयोस्तथा ।

अन्यै रसायनैश्चापि प्रयोगो हेमन उत्तमः ॥

यववृद्ध्या प्रयोक्तव्यम् ॥ ग. नि. ॥

काश्यप संहितायां च—

विघृष्ट्य धौते दृषदि प्राङ्मुखी लघुनाम्बुना ।

आमथ्य मधुसर्पिभ्यां लेहयेत्कनकं शिशुम् ॥

सुवर्णप्राशनं ह्येतन्मेधाग्निबलवर्धनम् ।

आयुष्यं मङ्गलं पुण्यं वृष्यं वर्यं ग्रहापहम् ॥

मासात्परममेधावी व्याधिभिर्न च धृष्यते ।

षड्भिर्मासैः श्रुतधरः सुवर्णप्राशनाद्भवेत् ॥

लेहाध्यायः पृ० ३ ॥ २४६-२५० ॥

अथ स्वर्णमारणम्—

माक्षिकं नागचूर्णञ्च पिष्टमर्करसेन च ।

हेमपत्रं पुटेनैव म्रियते क्षणमात्रतः ॥ २५१ ॥

१८६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

इत्थं विशुद्धस्य सुवर्णस्य भारणमाह माक्षिक मिति-

लोहानां भारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रस भस्मना ।

मूलोभिर्मध्यमं प्राहुः कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥

अरिलोहेन लोहस्य भारणं दुर्गुणप्रदम् ॥ र. र. स. ५-१४ ॥

शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सप्तधातवः ।

म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा ॥ र. इ. चि. ६-२० ॥

शुद्धं माक्षिकं सुवर्णसमं, शुद्धं नागचूर्णसुवर्णषोड-
शांशमर्करसेनाऽर्कपञ्चाङ्गरसेन तद्गन्धेन वा पिष्टं-मसृणीकृत
मित्यर्थः । तेन कण्टकवेध्य शुद्धं हेम पत्रं प्रलिम्पेत्, ततः
शरावसम्पुटे कृत्वा लघुपुटे [त्रिंशद्वनोपलैः] पुटेत् । त्रिवारमिति
सम्प्रदायः । पुनस्त्रिवारं नागनिवृत्तये-नवसादरजम्बीररसेन
पुटेत् ॥ २५१ ॥

शोधित स्वर्णमाक्षिक चूर्णं तथा शुद्ध सीसे के चूर्ण को आक
के रस वा दूध से पीस शुद्ध सोने के कण्टकवेध्य पत्रों पर लेप
कर एक पुट देने से ही स्वर्ण की भस्म हो जाती है ॥ २५१ ॥

मतान्तरम्—

स्वर्णाद्धं पारदं दत्वा कुर्यात् यत्नेन पिष्टिकाम् ।

दत्त्वोर्ध्वाधो नागचूर्णं पुटेन म्रियते ध्रुवम् ॥ २५२ ॥

प्रकारान्तरमाह सुशुद्धमिति-सुवर्णेन=समानं सूतं त्रिदिनं मर्द-
यित्वा सुवर्णषोडशांशमूर्ध्वाधो नागचूर्णं दत्वा पूर्ववत्पुटेत् । सुशुद्ध-
मत्रस्वर्णाद्धं मिति पीठिकामत्र पिष्टिकामिति पाठः ॥ २५२ ॥

शुद्ध स्वर्णपत्र शोधित पारद समभाग खरल में डाल यत्नपूर्वक मर्दन कर शराव में आधा ऊपर आधा नीचे स्वर्ण का १६वां भाग शुद्ध सीसे का चूर्ण रखे और बीच में स्वर्ण की पिष्टी को रख सम्पुट कर पुट दे तो स्वर्ण की भस्म हो जाती है ॥ २५२ ॥

मतान्तरम्—

गलितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ।

योजयित्वा समुद्धृत्य निम्बुनारेण मर्दयेत् ॥ २५३ ॥

गोलं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दत्त्वाधरोत्तरम् ।

शरावसम्पुटे कृत्वा पुटेत् त्रिशद्वनोपलैः ।

एवं मुनिपुटैर्ह्येव नोत्थानं लभते पुनः ॥ २५४ ॥

पुनः प्रकारान्तरमाह गलितस्येति—

मुनिपुटैः समभिर्मुद्गपुटैः । नोत्थानं लभते-प्रियते इत्यर्थः ।

अत्रर. इ.चि. ।

‘पुनः पुटेत्त्रिवारं तन्मलेच्छतो नागहानये’ । ६-२४ ॥ २५३-२५४ ॥

शुद्ध स्वर्ण को पिघलाकर उसका सोलहवाँ भाग शुद्ध सीसा डाल मिल जाने पर नीचे उतार ले और खरल में डाल नीबू के रस से भली प्रकार मर्दन कर गोला बनावे । गोले के समान शुद्ध गन्धक का चूर्ण ले । एक शराव में उस गन्धक को आधा नीचे और आधा ऊपर दे । बीच में गोले को रख दे । दूसरा शराव ऊपर देकर सम्पुट कर दे । इस शराव सम्पुट को तीस जङ्गली उपलों की आग दे । इस प्रकार नीबू के रस से मर्दन

१८८

रसेन्द्रसारसंग्रहे

कर गन्धक के साथ सात पुट देने से स्वर्ण भस्म फिर जीवित नहीं होता ॥ २५३-२५४ ॥

मतान्तरम्—

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्ले कृत्वा तु गोलकम् ।

ऊर्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ॥ २५५ ॥

त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ।

निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥ २५६ ॥

लोहानां सरसं भस्म सर्वोत्कृष्टं प्रकल्पयेत् इत्युक्तेः, सूतयोगे-
नोत्तमं सुवर्णभस्माह—शुद्धेति-कण्टकवेध्यानि शुद्धानि स्वर्ण-
पत्राणि समानमानेन हिंगुलानिसूतपारदेन त्रिदिनं जम्बीररसेन
मर्दयित्वा गोलं विधाय । सर्वतुल्यं-पारदसुवर्णतुल्यं शुद्धगन्धकं
जम्बीररसेन मर्दितं वहिः प्रलिप्योर्ध्वाधो वा गन्धको देयः । निरुध्य
सम्पुटे कृत्वा लघु पुटेत् । द्वितीयपुटादिषु-ईषःपारदो देयः । बालुका-
यन्त्रे चेद्रससिन्दूरविधिनाऽस्य पाकः क्रियते तदोपरिस्थं रससिन्दूर-
मपि कार्यकारि भवति । निरुत्थमपुनर्भवम् । अत्र. आ. वे. प्र.—

अत्रानुक्तमपि ज्ञेयं गोलकीकरणे बुधैः ।

जम्बीरद्रवदान्तु सर्वत्रैवं विनिश्चयः । ११-६० ।

प्रतिवारं गन्धो जम्बीरद्रवेण मर्दनीयः ॥ २५५-२५६ ॥

शुद्ध पारे के समान शुद्ध स्वर्ण ले खरल में घोट गोला बना
दोनों के समान शुद्ध गन्धक ले शराव में ऊपर नीचे आधी आधी
गन्धक दे बीच में इस गोले को रख सम्पुट कर दे । फिर मध्यम

प्रमाण तीस जङ्गली उपलों की आग दे । इस प्रकार चौदह पुट देने से निरुत्थ स्वर्णभस्म हो जाता है । इस में प्रत्येक बार गन्धक डालनी चाहिये ॥ २५५-२५६ ॥

अथ शुद्धस्वर्ण गुणाः—

कषायतिक्रमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम् ।

हृद्यं रसायनं वल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि ॥ २५७ ॥

आयुर्मेधावयःस्थैर्य-वाग्विशुद्धिस्मृतिप्रदम् ।

क्षयोन्मादगराणाञ्च कुष्ठानां नाशनं परम् ॥ २५८ ॥

(इति स्वर्ण स्मरणम्)

सुवर्णस्य गुणानाह—कषयेति—कषायं तिक्रमं मधुर मिति रस-
त्रययुतमित्यर्थः । गुर्विति—सर्वधात्वपेक्षयेत्यर्थः । हृद्यमिति—हृदयाय
हितं हृद्यम् । चक्षुष्यं—चक्षुषे हितम् । कान्तिदं—सौन्दर्यकरम् । आयुः-
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । मेधा-धारणा शक्तिः । वयस्थैर्य-
वयोदाहर्यकरम् । वाग्विशुद्धिः—अस्पृष्टवाङ्निवर्तकम् । स्मृतिः-
स्मरणम् । क्षयेति—क्षये गण्डमालायां च विशेषतः प्रयुज्यते । एवमा-
न्त्रक्षये किरङ्गनृतीयावस्थायामपि ज्ञेयम् । उन्मादेति—अपस्मारा-
पतन्त्रकादि मानसरोगाणामुपलक्षणम् । गरः—कृत्रिमविषम् ।
परमिति प्रयोगो हेम्न उत्तम इत्युक्तेः ।

अत्र—एतद्भस्म सुवर्णजं कटुघृतोपेतं द्विगुञ्जोन्मितम् ।

लीढं हन्ति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासं च कासारुचिम् ॥

ओजो धातुविवर्धनं बलकरं पाण्ड्वामयध्वंसनम् ।

१६०

रसेन्द्रसारसंग्रहे

पञ्चमं सर्वविषापहं गरहरं दुष्टग्रहण्यादिनुत् ॥

र. र. स. अ. ५-श्लो. १५ ।

मात्रा च— $\frac{1}{2}$ र. $\frac{1}{2}$ यववृद्ध्या प्रयोक्तव्यं हेम । आ. वे. प्र. ११-४० ।

चरके च विषनाशाय-शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ।

हेम सर्व विषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ॥

हेमपस्य सजत्यङ्गे न हि पद्मेऽम्बुवद्विषम् ।

॥ चि. २५-२३६ ॥

अत्र विषनाशाय शाणप्रमाणा मात्रा निर्दिष्टा । सम्प्रति
परीक्षका अपि सुवर्णस्य विषनाशनशक्तिं साधु मन्यन्ते ।

सुश्रुते च-सुवर्णं त्वाहु हृदं च वृंहणीयं रसायनम् ।

दोषत्रयघ्नं शीतं च चक्षुष्यं विषसूदनम् ॥ सू. ४६-१५ ॥

सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।

मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनम् ॥

अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।

हेमचूर्णानि कैटर्ग्यः श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥

चत्वारोऽभिहिताः प्राशाः श्लोकाद्धर्षेषु चतुर्ष्वपि ।

कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्द्धनाः ॥ शा. १०-६२ ॥

अत्र सुवर्णलवणम्—

विशोधितं पावकभागिकन्तु स्वर्णन्तु सत्काचशरावसंस्थम् ।

सुराप्रदीपे विनिधाय चाथ मन्दानलेनेह पचेद्भस्मजः ॥

शनैः शनैः सन्ततमल्पमल्पं तुर्यांशसोराम्लकमिश्रितन्तु ।

क्षिपेद्विशुद्धं लवणाम्लमाराद्यावत्सुवर्णं द्रवतामुपैति ॥

सुवर्णम्

१६१

द्रुतं सुवर्णन्तु विलोक्य शुद्धं दिग्भागिकं सिन्धुभवं क्षिपेच्च ।

नारङ्गरङ्गन्तु जले विशुष्के सुवर्णपूर्वं लवणं हरेद्वै ॥

ततः सुवर्णलवणं काचकुप्यां निष्ठापयेत् ।

अथनिर्दिष्टकार्येषु जले सन्द्राव्य योजयेत् ॥ र. त. १५-३४ ॥

मात्रा चास्य २ $\frac{१}{२}$ र. ३ $\frac{१}{२}$ र. । जले आसवादिषु विद्राव्य मधुमेह-
फिरङ्गादिषु योज्या ।

अथ रसजलनिधेः स्वर्णानुपानानि—

मत्स्यपित्तस्य योगेन स्वर्णं तत्कालदाहजित् ।

भृङ्गयोगाच्च तद्वृष्यं दुग्धयोगाद्गुलप्रदम् ॥

पुनर्नवायुत नेत्र्यं घृतयोगे रसायनम् ।

सृष्ट्यादिकृत् वचायोगात् कान्तिकृत्कुंकुमेन च ॥

पयसा राजयक्ष्मघ्नं निर्विष्या च विषं हरेत् ।

शुण्ठीलवङ्गसरिचैस्त्रिदोषोन्मादनाशकृत् ॥

अस्तिमात्रया सुवर्णप्रयोगे—बन्धिमाद्यमतीसारः आसः पारदाति-
योगे, श्व लाला स्रवति न चात्र मुखपाकः । भक्षितं सुवर्णं मूत्रेण
बहिर्निर्गच्छति । भारते सुवर्णखनिस्तु मैसूरराज्ये कोलाराव्या,
मद्रासप्रान्ते अनन्तपुरखनिः । एवं संयुक्तप्रान्तादिनदीनां बालुकासु
सुवर्णकणा भवन्ति ।

सुवर्णविषये विशेषस्तु—र. र. आ. उ. ७ श्लोक ६ । आ. वे.
प्र. ११. ६ । र. इ. चू. १४. २ । र. र. स. ५-२ । र. इ. चि.
६-२३ । र. त. १५-६ । र. प. श्लो. २१. टीका च । आ. कं. ७-
५० । क्रि. क. वि. १. ५. । र. अ. ७-६५ । भा. र. शा. प्रकरणे

१६२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

३८ । र. का. वे. धातु संग्रह पादे २ ॥ २५७-२५८ ॥

॥ इत्यानन्दी टीकायां सुवर्णाधिकारः ॥

स्वर्णं भस्म कसैला, तिक्त, मधुर, भारी, लेखन, हृदय के लिये
हितकारी, रसायन, बलदायक, चक्षुहितकारी, कान्तिदायक, पवित्र
होता है। स्वर्ण आयु, मेधा, वयस् की स्थिरता, वाणी की शुद्धि
और स्मृति का भी देने वाला है। क्षयरोग, उन्माद, गरविष तथा
कुष्ठरोगों का परम नाशक है। भा. १/२० ॥ २५७-२५८ ॥

अथ शुद्धरजतलक्षणम्—

दग्धोत्तीर्णं सुशीतं यन्निर्मलं कुन्दसन्नियम् ।

गुरु स्निग्धं कुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते ॥२५९॥

रजतलक्षणमाह दग्धेति—

रजतस्य सुवर्णस्य च दलानि क्रियन्ते तानि च पर्णवीटिकानां
मिश्रानादीनां च बहिरप्यात्रियन्ते, औषधादिषु च प्रयोगे प्रोक्त-
फलानि भवन्ति । दग्धोत्तीर्णमिति दग्धञ्च तदुत्तीर्णं दग्धोत्तीर्णम्=
अग्नितापित मित्यर्थः तदनु सुशीतं शीतीकृतं सत् यन्निर्मलं
मलशून्यमत एव कुन्दसन्निभं=कुन्दपुष्पसदृशशुभ्रं, शीतकाले
हि कुन्दपुष्पाणि जायन्ते, अत एव कुन्दस्य साधे भवं साध्यमिति
पर्यायान्तरम् । गुरु=गौरवयुतं, कुमारं=सूदु-एवंविधं तारं=
रौप्यमुत्तममौषधप्रयोगार्हम् भवति

रसार्णवे तु-शुक्लं च तारं कृष्णं च द्विविधं रजतं प्रिये
। ७-१०३ । अत्र तारकृष्णं महारजतम् Platinum प्लाटीनम्
इति भा. र. शा. पृ. ४४१ ॥ २५९ ॥

चांदी अग्नि में दग्ध करने के पश्चात् शीतल होने पर कुन्द
फूल के समान श्वेत एवं निर्मल हो, तथा जो भारी चिकनी और
मुलायम हो वह उत्तम होती है ॥ २५६ ॥

अथ अशुद्धरजतदोषाः—

आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसङ्घं करोति च ।

अशुद्धञ्चामृतं तारं शुद्धं मार्ग्यमतो बुधैः ॥ २६० ॥

अशोधितरजतस्य दोषानाह—आयुरिति—रोगसङ्घं=रोगसमु-
दायम् । अशुद्धं चामृतमिति=अशुद्धं मृतमपि न योज्यम् ।

अपि च—घनं स्निग्धं मृदु स्वच्छं दाहे छेदे सितं गुरु ।

शङ्खाभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् ॥

दाहे रक्तं च पीतं च कृष्णं रुद्धं स्फुटं लघु ।

स्थूलाङ्गं कर्कशाङ्गं च रजतं त्याज्यमष्टधा ॥

। र. इ. चू. १४-२६-३० ।

शुद्धरजतस्य तनुतराणि पत्राणि सूत्राणि च भवन्ति । नाऽशुद्धस्य ।

उक्त गुणोपयुक्तं दोषरहितं च बुधै रसशास्त्रकुशलैः मार्ग्य-
मस्मीकरणार्थं योज्यम् ॥ २६० ॥

अशुद्ध तथा भलीभांति भस्म न किया चांदी आयु, वीर्य तथा
बल का नाश करता है और अनेक रोगों का कारण होता है ।

१ बाष्पयोगश्चोद्वजते शलाकया शोरकाम्लस्य विन्दुक्षेपेण नीलहरितं
निहं भवति । रजतखनिस्तु बर्मा, मैक्सीको, पेरू, नावे, आष्ट्रेलिया
दिषु, भारते च तत्र तत्राल्पमानेन लभ्यते ।

१६४

रसेन्द्रसारसंग्रह

इसलिये चांदी को शुद्ध करके ही मारना चाहिये ॥ २६० ॥

अथ रजतशोधनम्—

नागेन क्षारराजेन द्रावितं शुद्धिमृच्छति ।

रजतं, दोषनिर्मुक्तं किंवा क्षाराम्लपाचितम् ॥ २६१

(इति रजतशोधनम्)

रजतशोधनमाह नागेनेति-तारं हि भूमौ केवलं तारमेवोत्पद्यते, अन्यत्र गन्धेन सहैकाभूतं तदन्यत्र सुवर्णशीसकादिभिर्मिलितं प्राप्यते । यच्च शुद्धं लभ्यते तस्य क्षाराम्लपाचनाच्छुद्धिः । यत्र च धात्वन्तरसंसर्गः तत्रनागेन=शीशकेन, क्षारराजेन=टङ्कणेन रजतसमानमानेन द्रावितं=मूषायां ध्मापितं शुद्धिमृच्छति=गच्छति । जातसीसज्ञं यावत् धमेत्तावत्पुनः पुनरित्युक्तेः । टङ्कणेन सह मूषायामतिशय-धमनात् नागो विलयं याति धात्वन्तरसंसाधनं नश्यति । सम्प्रति तु रजतविक्रेतृणां (सराफ) विपणिषु 'नम्बरी चांदी' इति नाम्ना यत्नं भ्यते तदेव मारणयोग्यम् ॥ २६१ ॥

चांदी को सीसा तथा सुहागे से मिलाकर पिघलावे तो शुद्ध हो जाती है । अथवा क्षार और अम्ल में पकाने से भी चांदी दोषरहित हो जाता है ॥ २६१ ॥

अथ रजतमारणम्—

माक्षिकं गन्धकञ्चैवमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।

तेन लिप्तं रूप्यपत्रं पुटेन म्रियते ध्रुवम् ॥ २६२ ॥

१ पूर्वाधोऽस्य रसार्णवेऽपि दृश्यते । ७-१०४ ।

रजतमारणमाह—माक्षिकमिति—शुद्धं माक्षिकं गन्धकं च
अर्कक्षीरेण मसृणं मर्दयेत् तेन रूप्यपत्रं कर्तर्या सूक्ष्मरूपेण
कर्तितं चूर्णं वा लिप्तं मिश्रितं वा शरावसम्पुटे पुटेन त्रिशद्वनो-
पलपुटेन—स्वर्णरूप्यवधे ज्ञेयं पुटं कुक्कुटकादिकम् ।

ताम्रं काष्ठादिजो वह्निलोहे रजपुटानि च ॥ इत्युक्तेः
पुटनप्रयोजनञ्च—रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम् ।

नेष्टो न्यूनाधिकः पाकः सुपाकहितमौषधम् ॥

पुटनात् स्थालधुत्वं च शीघ्रव्यामिश्र दापनम् ।

जारितादपि सूतेन्द्रालोहानामधिको गुणः ॥

आ. वे. प्र. ११-४४. ४६ ।

माक्षिकयोगादिदं यकृत्प्लीहादिषु विशेषेण योज्यम् ॥ २६२ ॥
स्वर्णमाक्षिक गन्धकचूर्णं सम भाग दोनों को आक के
दूध से मर्दन कर शुद्ध चांदी के पत्तों पर लेप कर शराव-
सम्पुट में रख पुट दे । इसप्रकार पुट देने से चांदी की भस्म
हो जाती है ।

पुनः पुटें देने में माक्षिक न डालें और केवल गन्धक
से ही पुटें दें ॥ २६२ ॥

मतान्तरम्—

कण्टवेध्ये तारपत्रे दत्त्वा द्विगुणहिङ्गुलम् ।

पातयन्त्रे रसो ग्राह्यो रजतं मृतमुच्यते ॥ २६३ ॥

हिङ्गुलयोगेन सर्वोत्तमं तारभस्माह-कण्टवेध्ये इति-कण्टवेध्ये—
कण्टकेन वेधनयोग्ये तारपत्रे-रौप्यपत्रे रौप्यद्विगुणं हिङ्गुलं दत्त्वा

१६६

रसेन्द्रसार संधे

केनचिदम्लेन मर्दयित्वा च पातयन्त्रे-ऊर्ध्वपातनयन्त्रे रससिन्दूर-
वत् बालुकायन्त्रे पाकं कृत्वा रस ऊर्ध्वलग्नो ग्राह्यः । अधस्थं रजतं
त्रिः पुनरपि पुटनीयम् ॥ २६३ ॥

काँटे से बीचने योग्य पतले चाँदी के पत्र बना उसमें दुबुना
हिंगुल मिला ऊर्ध्वपातन-यन्त्र में पकावे । ऐसा चार पांच बार
करे । नीचे चाँदी की भस्म मिलेगी । ऊपर के पात्र
में पारा मिलेगा ॥ २६३ ॥

मतान्तरम्—

तालं गन्धं रौप्यपत्रं मर्दयेत् निम्बुकद्रवैः ।

त्रिपुटैश्च भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ॥ २६४ ॥

प्रकारान्तरेण रोगविशेषे गुणकरं रजतभस्माह तालमिति—
शुद्धं तालं गन्धं च रौप्यमानं निम्बुकरसेन मसृणं मर्दयित्वा तत्र
रौप्यपत्रं चूर्णं वा दत्त्वा शरावसम्पुटे त्रिशद्वनोपलैः त्रिः पुटेत् ।
एतद्भस्म च रसादिषु जयमङ्गलवृहद्वातगजाङ्कुशादिषु योज्यम् ।
निम्बुकद्रवैरित्यम्लस्योपलक्षणम् ।

एतदेव स्पष्टीकृतं यथा—

त्रिधाय पिष्टिं सूतेन रजतस्याथ मेलयेत् ।

तालं गन्धं समं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥

द्वित्रैः पुटैर्भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ।

सूतेन-समेलेत्यर्थः । अत्र सूतरक्षार्थं गन्धः पुनः पुनरधिको देयः ।

र. इ. चि. ६. ३० ॥ २६४ ॥

रजतम्

१६७

शुद्ध हड़ताल, शुद्ध गन्धक, शुद्ध चाँदी के पत्र, तीनों समभाग ले नीबू के रस से मर्दन कर तीन पुट दे। इससे चाँदी का भस्म हो जाता है। इसे सब रसादिकों में वतें ॥ २६४ ॥

मतान्तरम्—

तारपत्रं चतुर्भागं भागैकं शुद्धतालकम् ।

मद्यं जम्बीरजैर्द्रवैस्तारपत्राणि लेपयेत् ॥ २६५ ॥

रुध्वा त्रिभिः पुटैः पाच्यं पञ्चविंशदनोपलैः ।

म्रियते नात्र सन्देहो गन्धो देयः पुनः पुनः ॥ २६६ ॥

किञ्च-तारपत्रमिति—तालकं जम्बीरद्रवेण विमर्द्य तेन तारपत्राणि लेपयेत् । शरावे च तारपत्राणामुपर्यधः तारमानं गन्धं दत्त्वा 'गन्धो देयः पुनः पुनः' इति गमकात् । सम्पुटं रुध्वा त्रिः पुटेत् । तालं तु प्रथमवारमेव देयम् । यद्यपि केवलगन्धकयोगेनापि [तारभस्म सम्पद्यते तालादियोगस्तु विशेषगुणाधानाय ॥ २६५-२६६ ॥

शुद्ध चाँदी के पत्र चार भाग, शुद्ध हड़ताल एक भाग । हड़ताल को जम्बीरी के रस से घोट चाँदी के पत्रों पर लेप कर शुष्क होने पर पत्रों को शराव सम्पुट में रख २५ जङ्गली उपलों की आग दे । इस प्रकार तीन पुट देने से चाँदी का भस्म हो जाती है । गन्धक प्रत्येक बार देना चाहिये ॥ २६५-२६६ ॥

अथ शुद्धरजतगुणाः—

शीतं कषायं मधुरमम्लं वातप्रकोपजित् ।

दीपनं बलकृत् स्निग्धं गुल्माजीर्णविनाशनम् ।

आयुष्यं दीर्घरोगघ्नं रजतं लेखनं स्मृतम् ॥ २६७ ॥

(इति रजतमारणम्)

शुद्धस्य मृतस्य च तारस्य गुणानाह-शीतमिति-शीतत्वाद् गुटिका-
 स्य धृता वक्त्रे तृष्णाशोथविनाशिनी । आ. वे. प्र. ११-८४ ।
 कषायं-कषायस्वादम् । मधुरमम्लं चेतित्रयोरसास्तारे । वातप्रकोप-
 जित् इति पंगुकलायखञ्ज गृध्रसीध्वजभङ्ग, शुक्रदोषरः पीडा-
 दिषु-अस्य विशेषेणोपयोगो भवति । वातघ्नमहालक्ष्मीविलासादा-
 वप्यस्योपयोगोऽस्ति । बलकृद्=बल्यम् । गुल्माजीर्णविनाशनम्
 गुल्मेति-यकृतलीहादीनामप्युपलक्षणम् । अजीर्ण-यवानिकालवङ्ग-
 चूर्णेन देयम् ।

आयुष्यम्=आयुषे दितम् । दीर्घरोगघ्नम्=रजतयोगसाध्या ये
 दीर्घा-जीर्णा रोगास्तत्तद्गोहारानुपानेन तान् हन्ति इत्यर्थः । यथा
 क्षयजश्वासक्लेशे रजतयोगात्काञ्चनाभ्रं प्रदीयते ।

यत्तु-रसपद्धति टीकायां-‘अपकरजतं नैव योज्यं...’ श्वेतकुष्ठ-
 करं च तत् इत्युक्तं तत्प्राधिकम् । मिष्टान्नमोदकादिषु रजतपत्राणां
 बहुप्रयोगदर्शनात् । प्रमेहे विशेषत उष्णवाते फिरङ्गरोगे सुवर्ण-
 मिव चमत्करोति । स्निग्धं सरं वसनकरं वयः स्थापकं प्रमेहहरं
 वातपित्तनाशकं च । गन्धकयोगेन साधितमस्य भस्म कृष्णवर्णं
 तत्र शतभागे ८४ भागा रौप्यस्य १६ भागा गन्धस्याप्यवशिष्यन्ते ।
 मात्रा २-१ र. ॥ २६७ ॥

शुद्ध चांदी का भस्म शीतल कसैला मधुर खट्टा होता है ।
 धातु के प्रकोप को जीतता है । दीपन और बलदायक है, स्निग्ध

है, गुल्म तथा अजीर्ण का विनाशक है, आयुवर्धक है, दीर्घ-
काल से उत्पन्न रोगों को नाश करता है। लेखन व मात्रा आधी
रक्ती से एक रक्ती ॥ २६७ ॥

अथ अशुद्धताम्रदोषाः—

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रन्तु विषमुच्यते ।

एको दोषो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः । २६८ ।

अमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोपवान्तयः ।

अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ।

तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ॥ २६९ ॥

क्रमप्राप्तं ताम्रमाह—न विषमिति—तच्च द्विविधं नेपाल म्लेच्छ-
भेदात् तत्र म्लेच्छं धात्वन्तरसंयोगात् कृष्णं कठिनम् । अपि च—

कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतं चापि घनासहम् ।

लोहनागयुतं शुल्वं म्लेच्छं दुष्टं मृतौ त्यजेत् ॥

ग्राह्यं तु—जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम् ।

लोहनागोष्कृतं ताम्रं नेपालं मृत्यवे शुभम् ॥

आ. वे. प्र. ११-१०७ ।

अपि च—शुकतुण्डकिशुकाभं छेदे रक्तं तथा मृदुस्निग्धम् ।

तापे भवति न कृष्णं तच्छुल्वं कालिकारहितम् । र. का. धे. प्रा. २-३१६

इदञ्च ज्ञेयम्—चाकचक्ययुतातिशोणस्य ताम्रस्य घनघातेन
पत्राणि, आकर्षणेन सूत्राणि च भवन्ति तापविद्युद्वाहकता च ।

१. अथर्ववेदे तु ताम्रस्य लोहितमय लोह इति नाम दृश्यते ।

ताम्रखनिस्तु कूर्माद्विपर्वतस्य (कुमायूँ) गंगोली प्रदेशे-राई' का लड़ा
इत्याख्ये, एवं विहारप्रदेशस्य सिंहभूम, हजारीबाग मण्डले
चास्ति । स्वर्णमाक्षिकात् तुत्था^१चास्योत्पत्तिर्भवति ।

विषं न विषं ताम्रं तु विषमिति-विषापेक्षया ताम्रस्य बहुदोष-
करत्वमेतेन प्रतिपादितम् । अतिमात्रसेविते विषे-एक एव मारणा-
त्मको दोषः, अशुद्धामृतताम्रे तु भ्रमादयोऽष्टौ दोषाः-अतश्चिकित्सकै-
स्ताम्रस्य शोधनं मारणाच्च सावधानतया कर्त्तव्यमिति भावः । अति-
मात्रया सेविते-अशुद्ध भस्म प्रयोगे च भ्रमादिषु शीतलं खण्डदुग्ध-
सेवनं शीतलजलेन स्नानं प्रत्यहं कोष्ठशुद्धिस्त्रिफलादिना, गन्धक-
गुडचीसत्वयोगश्च धारोष्णादुग्धेन । एवं सप्तदिनाभ्यन्तरे भ्रमा-
दयोऽपगच्छन्ति । अन्येषां वमनविरेकविदाहक्लमस्वेदोत्क्लेशा-
दीनां स्वं स्वं चिकित्सितम् ॥ २६८-२६९ ॥

विष नाम से प्रसिद्ध द्रव्य विष नहीं हैं । परन्तु तांबा विष
है । क्योंकि विष में तो एक ही दोष होता है परन्तु तांबे में आठ
दोष हैं ॥ २६८ ॥

भ्रम, मूर्च्छा, विदाह, देह का गीलापन, शोष, वान्ति, अरुचि,
चित्तसन्ताप ये विषों के समान आठ दोष ताम्र में रहते हैं ।
अतएव रोगों की शान्ति के लिए विशुद्ध तांबा ही लेना
चाहिए ॥ २६९ ॥

१. तुत्थात्ताम्रनिरासन प्रकारस्तु तुत्थप्रकरणे प्रोक्तः ।

अथ ताम्रशुद्धिः—

पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ।

अग्नौ सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे^१ सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥ २७० ॥

तस्य शोधनमाह पटुनेति—पटुना-सैन्धवेन, रविदुग्धेन-अर्क-
दुग्धेन तत्पत्रावरसेन वा, कण्टकवेध्यानि ताम्रपत्राणि सूत्राणि
चूर्णं वा लिप्तानि-मिश्रितानि वा-अग्नौ सन्ताप्य निर्गुण्डी रसे काये
वा सप्तवारं सिञ्चेत् ॥ २७० ॥

सैधान्तमक आक का दूध दोनों को मिला तांबे के पत्तों पर
लेप करे। पत्रों को अग्नि में सन्तप्त कर सात बार निर्गुण्डी
के रस में बुझावे। तांबा शुद्ध होता है ॥ २७० ॥

अतान्तरम्—

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।

शुध्यते नात्र सन्देहो मारणाञ्चात्र कथ्यते ॥ २७१ ॥

(इति ताम्रशोधनम्)

प्रकारान्तरेण शोधन माह गोमूत्रेणेति—त्रिदिनं त्वणालिप्तं
ताम्रपत्रं यामं प्रहरमात्रं दृढाग्निना-तीव्राग्निना पचेत् । ताम्रस्य
शुद्धिः स्यात् ॥ २७१ ॥

उत्तम ताम्रपत्रों को गोमूत्र में एक पहर तक तीव्र आंच से
पकावें। इस से निःसन्देह तांबा शुद्ध हो जाता है। आगे मारने
की विधि लिखते हैं ॥ २७१ ॥

अथ ताम्रमारणम्—

सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मघा^२न्तु कन्यया ।

द्वयोस्तुल्यां ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निरोधयेत् ॥२७२॥

सम्यक्शूरणजैः साद्वर्ष पार्श्वे भस्म निधाय च ।

चतुर्यामं पचेच्चुल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये ॥ २७३ ॥

जलं पुनः पुनर्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्दयेत् ।

म्रियते नात्र स देहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ २७४ ॥

ताम्रस्य मारणमाह-सूतमिति—द्विधा गन्धं पारदस्यैको भागो गन्धस्य भागद्वयं कन्यारसेन प्रहरमेकं मर्दयित्वा तेन ताम्रपत्राणि लिप्त्वा सूरणजैः खण्डैश्चूर्णैर्वा सार्धं=सह स्थाल्यां सम्यग्निधाय पार्श्वे च तस्य सति सम्भवे चिञ्चात्वग्भस्म साधारणभस्म वा पूरयेत् । मुखं च स्थाल्या स्थालीमुखप्रवेशयोग्यपरिणाहपात्रेण विधाय चतुर्यामं चुल्यां पचेत् । पात्रपृष्ठे=स्थालीमुखस्थपात्रपृष्ठे सगोमये गोमयेनालवालं विधायेत्यर्थः । तत्र पुनः पुनः जलं देयम् । उष्णं हेयम् । शीतजलाद्रीकृतवस्त्रं वा देयम् । स्वाङ्गशीतं=चुल्यामेव क्रमेण स्वयं शीतम् । निधापयेत्--शूरणजैः, रोगेषु अत्र क्रमेण रोधयेत्, मृत्तवर्णैः, योगेषु इति पाठान्तराणि । शूरणयोगेन सहैवाऽमृतीकरणमपि भवत्यतः सर्वयोगेषु योजयेदित्युक्तम् ।

॥ २७२-२७४ ॥

पारद १ भा० गन्ध २ भा० को कज्जली को १ प्रहर घीक्वार के रस से मर्दन कर ३ भाग ताम्रपत्रों में लेप कर सूख जाने पर हाँडी के भीतर तले में रख करके ऊपर सूरण के छोटे छोटे टुकड़े भर शूरण के चारों तरफ रख भर दे । फिर हाँडी के मुख

प्रवेश योग्य मुख वाली अन्य हाँडी से ढक्कन दे मुख बन्द कर
आग में चार पहर पाक करे। पाक समय ऊपर की हाँडी के
ऊपर तल में गोबर से बाढ़ बना ठण्डा जल बार बार दे गरम
निकालता जाय स्वाङ्ग शीतल होने पर महीन पीस ले। यह ताम्र-
भस्म शूरण के साथ चार प्रहर योग होने से अमृतीकृत हो गई।
इसको सब प्रयोगों में दे ॥ २७२-२७४ ॥

मतान्तरम्—

जम्भाम्भसा सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापयशुल्बपत्रम् ।
पङ्कायमानं पुटयेत्सुयुक्त्यावान्त्यादिकं यावदुपैति शान्ति २७५

प्रकारान्तरेण मारणमाह जम्भाम्भसेति—ताम्रतुल्यं गन्धकं
सैन्धवं च जम्भाम्भसा=जम्बीरफलरसेन मर्दयित्वा तेन शुल्ब-
पत्रं=ताम्रपत्रं विलिप्य तच्च ताम्रपत्रं पङ्कायमानमेव स्थालिकातले-
निधाय शरावेणाच्छाद्य ततस्तदुपरि बालुकां दत्त्वा यामचतुष्टयं
विषचेत् । ततश्चूर्णयित्वा दधिहीर-घृतगोमूत्रगोमयरसेन
पञ्चागव्यारव्येन यावद्वान्तिभ्रान्तिकरत्वमपगच्छेत् तावत्पुटेदिति
सम्प्रदायः । पङ्कायमानमिति लिप्तं ताम्रपत्रं सूत्रं ताराणि वा आर्द्रा-
वस्थायामेव स्थाल्यां स्थापयेदिति पङ्कायमानशब्दार्थः । अथवा
वान्त्यादि दोषनिवृत्त्यर्थं शूरणकायेन मर्दयित्वा गोलं विधाय
शूरणान्तः कृत्वा बहिः पङ्केनालिप्य गजपुटे पचेत् शूरणकायमर्दन-
पुटदानेनापि वान्त्यादिरहितं भवति । ताम्रभस्मकरणे हि प्रकृत्यैव
तत्र तुल्यमपि किञ्चिज्जायते ऽतस्तत् (ताम्रभस्म) जलेन प्रक्षालनीयं

२०४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

आवत्रीलजलदर्शनम्, वान्तिभ्रान्तिरहितं भवति । पङ्कायमान-
मत्र पङ्कायमान मिति पाठोऽपपाठः ॥ २७५ ॥

सैधानमक गन्धक ताम्रसमान ले जम्बीरी नीबू के रस से
घोट ताम्रपत्रों पर लेष कर गोला ही युक्ति पूर्वक पुटपाक करे।
पुनः जबतक वान्ति भ्रान्ति आदि दोष दूर न हों तब तक पूर्वोक्त
विधि से पुट दे ॥ २७५ ॥

मतान्तरम्---

शुद्धं ताम्रदलं विमर्द्य पटुना क्षारेण जम्बीरजै-
नीरैर्घसूमिदं स्नुगर्कपयसा लिप्तं धमेत् सप्तधा ।
निर्गुण्डयम्बुहिमं रसेन्द्रकलितं दुग्धाज्यगन्धेन तत्
तुल्येनाथ मृतं भवेत् सुपुटितं पञ्चामृतेन त्रिधा ॥ २७६ ॥

रसयोगेनोत्तमं ताम्रभस्माह—शुद्धमिति—शुद्धं ताम्रदलं
पटुना क्षारेण जम्बीरजैनीरैर्घसू' विमर्द्य-इदं स्नुगर्कपयसा लिप्तं
निर्गुण्डयम्बुहिमं सप्तधा धमेत् । अथ रसेन्द्रकलितं तत् तुल्येन
दुग्धाज्यगन्धेन त्रिधा पञ्चामृतेन सुपुटितं मृतं भवेदित्यन्वयः ।
पटुना क्षारेणेत्यत्र जातावेकवचनम् । तेन यथालाभमिलितैर्लवणै-
स्त्रिक्षारैश्च यद्वा पटुना सैन्धवेन क्षारेण=यवक्षारेण, जम्बीरजै-
नीरै=जलैर्घसूमेकं दिनम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विमर्द्य-इदं
विमृदितं स्नुगर्कपयसा स्नुहीदुग्धेन-अर्कदुग्धेन च लिप्तं निर्गु-
ण्डयम्बुहिमं निर्गुण्डीरसे काये वा हिमं सिक्तमित्यर्थः
सप्तधा सप्तवारं धमेत् । अथ सप्तवारनिर्गु-

ताम्रम्

२०५

बही काथसिक्तं तत् ताम्रदलं रसेन्द्रकलितं रसेन्द्रेण=सूतेन समान-
मानेनार्धेन वा कलितं=युक्तम् । तुल्येन=ताम्रतुल्येन दुग्धाज्यगन्धेन
दुग्धेनाऽज्येन=घृतेन गन्धेन=गन्धकेन पुटितमिति शेषः । तदनु
त्रिधा=त्रिवारं पञ्चासूतेन=दुग्धशर्करादधिघृतमधुना, सुपुटितं=
सम्बद्धं पुटितं मृतं भवेत् ।

अत्र हिममित्यन्तेन ताम्रस्य शुद्धिरभिहिता । रसेन्द्रकलित-
मित्यादिना मारणम् ।

श्लोकम्—

स्तुङ्गकक्षीरलवणैस्ताम्रपत्राणि लेपयेत् ।

अग्नौ प्रताप्य निगुण्डीरसे संसेचयेत्त्रिशः ॥

स्तुङ्गकक्षीरसेकैर्वा शुल्बशुद्धिः प्रजायते ।

॥ आ. वे. प्र. ११-११२ ॥

शतताम्रलक्षणं च—

बही कण्ठप्रभं ताम्रं मृतं भवति केवलम् ।

पिष्टं चूर्णत्वमावाति सरसं चेत्स चन्द्रिकम् ॥ इति तत्रैव ॥

समानपाठश्च—

त्रिः क्षारैः पटुभिः स्तुङ्गकक्षीरयो क्षीरेण पिष्टैर्यथा ।

लाभं चाम्लगण्डद्रवेण दशधा भ्रमाता विलिप्यान्तले ॥

शेफालीसलिलेऽम्लवर्गसलिले निर्वापिता भूरिशः ।

पूर्वप्रक्रियया त्रिगन्धबलुलिता भस्म स्युरर्कच्छदाः ॥

॥ र. प. २७ ॥

२०६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

पूर्वप्रक्रियया — पूर्वश्लोकोक्तसंस्तरप्रक्रियया ।

ब्रह्मदण्डी स्वरसेन पुटनाद्रक्तवर्णं भवति ताम्रभस्म ।

अथ सोम नाथीय ताम्रम्—

शुल्वतुल्येन सूतेन वलिना तत्समेन च ।

तदर्धांशेन तालेन शिलया च तदर्धया ॥

विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां भिन्नकज्जलसंनिभाम् ।

यन्त्राध्यायविनिर्दिष्टं गर्भयन्त्रोदरान्तरे ॥

कज्जलीं ताम्रपत्राणि पर्यायेण विनिर्दिपेत् ।

प्रपचेद्यामपर्यन्तं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥

अस्य गुणाः—

तत्तद्दोषहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोन्मितम् ।

संलीढं परिणामशूलमुदरं शूलं च पाण्डुज्वरम् ॥

गुल्मप्लीह यकृत्क्षयाग्निसदनं मेदश्च मेहामयम् ।

दुष्टां संग्रहणीं हरेद्भ्रुवमिदं तत्सोमनाथाभिधम् ॥

॥ र. का. धे. ॥

स्वकृतसरलताम्रभस्म प्रकारः— ताम्रस्य तनूनि पत्राणि सूत्राणि वा काचपात्रे ताम्रार्धगन्धकचूर्णेन मेलयित्वा निम्बूकरसेना प्लान्याऽतपे प्रत्यहमालोडयन्नासप्रदिनं स्थापयेत् ततो गलितं ताम्रं शूरणकाथै स्त्रिः पुटेत् ।

चक्रिकाः शूरणस्यान्तः स्वाते संस्थाप्य बहिर्मृदावलप्य गज पुटदानाद्वा वान्यादिकं न करोति ॥ २७६ ॥

१. सूत्राणि तु शुद्धस्य ताम्रस्यैव भवन्ति न तत्र धात्वन्तरसंसर्गः ।

ताम्रम्

२०७

शुद्ध तांबे के पत्रों को नमक क्षार तथा जम्बीरी के रस से एक दिन मर्दन कर थोहर और आक के दूध से लिप्त कर आग में धौंकनी से तपा कर संभालू के रस में सातवार बुझाने के बाद ताम्र पत्र के समान शुद्ध पारा ले और उसके साथ मर्दन करे । पश्चात् तांबे के समान गन्धक के साथ घोटे । फिर गौ का दूध और घी पृथक् तांबे के समान ले मर्दन करे । जब सूख जाय तब पुट दें । इस प्रकार जब भस्म हो जाय तो तीन पुट पञ्चामृत से दे । यह ताम्र की निर्दोष भस्म होती है ॥ २७६ ॥

अथ शुद्धताम्रगुणाः

वान्तिभ्रान्तिविवर्जितं क्षयरुजाकुण्ठानि पाण्ड्वामयं
शूलं मेहगुदाङ्कुरानिलगदानुक्तानुपानैर्जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदं ततो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चेत्
भुक्तं स्थौल्यजराऽपमृत्युशमनं पथ्याशिना यत्नरात् ॥ २७७ ॥

(इति ताम्रमारणम्)

ताम्रभस्म सूक्ष्मकृष्णवर्णं जले न विलीयते किन्तु वारिणि
हंसवत्तरति ।
ताम्रस्य प्रकारविशेषः—

पलोन्मितस्य शुल्बस्य सूक्ष्म पत्राणि कारयेत् ।
तत्समं गन्धकं दत्त्वा खल्वे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥

२०८

रसेन्द्रसारसंग्रहे

जम्बीररससंयुक्तं दिनं घर्मे निधापयेत् ।
 ततः शुल्वे द्रवीभूते रसकर्षं नियोजयेत् ॥
 तत्सिद्ध मुदरे योज्यं शोफे चैव भगन्दरे ।
 नाम्नातूदरमार्तण्डो रस एष प्रकीर्तितः ॥

र. र. स. १६-३०-३२ ।

ताम्रभस्मगुणानाह-वान्तीत्यादिः—वान्तिर्वसनं, भ्रान्तिश्चक्रा-
 रूढस्यैव भ्रमणं, ताभ्यां विवर्जितं रहितम्. पाण्ड्वामयं=पाण्डुरोगं
 रक्तविकृतिरूपम् । गुदाङ्कुरा=अर्शास्त्रि, अनिलगदा=पक्षाघातादयो
 वातकृताः । उक्तानुपानैः=तत्तद्दोगहरानुपानैः । गुञ्जामात्रमिति=एक-
 गुञ्जामात्रयेत्यर्थः ।

जनपदोर्ध्वसकरूपेण प्रसृतविषूचिका निवारणाय स्वस्थेन
 प्रातः १/२ र. मात्रया प्रत्यहं सेव्यम् । विषूचिका रोगिभ्यस्तु यथोक्त-
 रसोनपलाण्डुलवङ्गादिभिरन्यैश्च तत्तदुपद्रवहरानुपानैरल्पमात्रया-
 ऽर्धघटिकाकालेन सस्यावश्यके रससिन्दूरादिना सह च देयम् ।

वैज्ञानिका अपि ताम्रं विषूचिका बीजनाशनमिति कथयन्ति ।
 सञ्जाते मौक्तिकज्वरे प्रथमतो यथासमये वा प्रत्यहं त्रिः ताम्राभ-
 प्रयोगे प्रायो न प्रादुर्भन्ति तदुपद्रवाः । हृद्बलाधानशक्तिश्च ताम्र-
 स्याचिन्त्या । स्पष्टीकृतं चैतदस्माभिः प्रतिसंस्कृतनिदानस्य मौक्तिक-
 प्रकरणे ।

ग्रन्थिकज्वरे (PLAGUE) रक्तिकाष्टमांशमात्रया षडुत्तर-

१. CHOLERA. २. TYPHOID.

शतं गतेऽपि तापे निर्गुण्डीधान्यकहिमानुपानेन घण्टाद्वयं
मर्यादीकृत्य दत्तं ताम्रभस्म सन्तोषाय ससम्भवत् । अन्यत्र रससि-
न्दूरस्य २. र. । अम्रस्य १ र. ताम्रस्य १ र. । सर्वस्याष्टौ मात्रा
हृद्घ्रापत्तौ विशेषतोऽस्य प्रयोगः ।

तदन्यत्र--गुडूची विल्वत्वक् गोलुर तुलसी मुस्तक काथानुपानेन
ग्रन्थिकज्वरे ताम्रस्य प्रयोगो विशेषकार्यकरः । ग्रन्थौ च पुनः पुनः
घत्तूरनिम्बदलरसोनानां लेपः । इति टीकाकृतोऽनुभवः । विशेष-
स्त्वत्र महामारीपुस्तकाञ्ज्ञेयः ।

ज्वालामुखी--प्रलेपे ज्वालाकरत्वात् । जलधनियां, काश्यान्तु
देवकांडर इति भाषा, या प्रायः शीते जलासन्नदेशे पीतपुष्पा
स्फुटितचाकचक्ययुतपत्रा प्रायो हस्तमात्रोन्नता चर्वणे च कटुतरा-
स्वादा भवति, अस्याः पानेन, लेपेन च ग्रन्थौ, बहवो रोगिणः
ग्रन्थिकज्वरनिर्मुक्ता इति वाराणसीस्थस्य महात्मनो चौवे जी महो-
दयस्यानुभवः तदन्यैश्च समर्थितः । ज्वालामुखी रसानुपानेन च
विशिष्टं फलति महामार्यामिति जनश्रुतिः । रसायनार्थं तु-शुद्ध-
कायेन कृतपञ्चकर्मणा पथ्याशिना ततो द्विगुणितं=द्विरक्तिमात्रये-
त्यर्थः, भुक्तं चेत् स्थौल्यजराऽपमृत्यु शमनं=स्थौल्यस्य=स्थूलतायाः,
जरायाः=वृद्धत्वस्य, अपमृत्योः=अकालमृत्योः, शमनं=नाशनं
वत्सराद्भवति ॥ २७७ ॥

वान्ति भ्रान्ति से रहित ताम्रभस्म को भिन्न भिन्न रोगनाशक
अनुपानों के साथ सेवन करने से क्षयरोग, कुष्ठ, पाण्डुरोग, शूल,
प्रमेह, बवासीर के मस्से, वायु के रोग दूर होते हैं । ताम्रभस्म को देह

२१०

रसेन्द्रसार संग्रह

का संशोधन कर एक रत्ति से क्रमशः दो रत्ति तक बढ़ा पथ्य
साहित एक वर्ष तक सेवन किया जाय तो स्थूलता, बुढ़ापा और
अकाल मृत्यु दूर होते हैं ॥ २७७ ॥

ताम्रमुष्णं गरहरं यकृतप्लीहोदरापहम् ।

क्रिमिशूलामवातघ्नं ग्रहण्यशोऽम्लपित्तजित् ॥ २७८ ॥

पुनराप गुणानाद्-ताम्रमिति—उष्णमिति उप दाहे, ओषति=
दहतीति उपेः कर्तरि 'इणसिञ्' इत्यादिना नक् । यकृतप्लीहोदरापहं=
वृद्धे यकृति प्लीहि च मृदु यकृद्द्विरेचनेन त्रिफलादिना प्रयुक्तं
चमत्करोति । गुल्मे च एकगुञ्जामात्रया पणोपत्ररसेन । अम्लपित्त-
जित् इति धात्रीचूर्णानुपानेन अम्लपित्ते प्रयोज्यम् ।

रसायनं, रक्तजननं, जीवाणुनाशकं, श्वासहरं, सङ्कोचकृत,
अल्पमात्रया हृद्यम्, अधिकमात्रया उभयतो दोषहरम् । आमाश-
यस्य अन्त्राणाञ्च श्लैष्मिककलया शोषितं सूक्ष्मरूपेण, विशेषेण
यकृति प्लीहि वृकयोश्चाल्पमात्रया दृश्यते । यकृतो वृक्काभ्यां, लालया
अन्त्रग्रन्थिभ्यश्च बहिर्निगच्छति । मात्रा ३-६ र. । वसनार्थं १० र.
मात्रया मधुना युज्यते । स्वच्छन्दभैरव, सूर्यावर्त्त, हृदयार्णव,
पञ्चानन रसादिषु युज्यते । ताम्रस्य विशेषगुणानुपानानि च ग्रन्था-
न्तरेभ्यो ज्ञेयानि ॥ २७८ ॥

इति ताम्रम्

ताम्रभस्म गरम है, कृत्रिम विष को दूर करता है, जिगर वा
तिल्ली को दूर करता है । क्रिमि शूल, आमवात, ग्रहणी, बवासीर
और अम्लपित्त को दूर करता है ॥ २७८ ॥

पित्तलकांस्ये

२११

अथ पित्तलकांस्ययोः शोधनादिकम्-

पित्तलञ्च तथा कांस्यं ताम्रवन्मारयेत् पृथक् ।

ताम्रवच्छोधनं तेषां ताम्रवद् गुणकारकम् ॥२७६॥

[इति पित्तलकांस्यशोधनमारणम्]

ताम्रप्रभवत्वात् पित्तलकांस्ये-आह-पित्तलमिति-ताम्रस्य
भागद्वयमेको भागो यशदस्य द्वयं मिलितं पित्तलं भवति, अत एव
रुद्रयामले-शुक्लवर्परसंयोगे जायते पित्तलं शुभमित्युक्तम् ।

रीतिका युगलं रुक्मं सतिकं लवणं सरम् ।

शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं लेखनं हिमम् ॥

अष्टभागेन ताम्रेण द्विभागखुरकेण च ।

विदुतेन भवेत्कांस्यं तत्सोराष्ट्रभवं शुभम् ॥

र. र. स. अ. ५. २०५ ।

कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् ।

रुक्मं शुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।

यशदप्रकरणेऽपि पित्तलविधानमुक्तम् । ताम्रस्य यशदस्य ये गुणास्ते
पित्तले ज्ञेयाः । ताम्रवङ्गयोर्मिलिता गुणाः कांस्ये ज्ञेया इति
ताम्रवच्छब्दार्थः । मा० १ र. । रीतिविषये विशेषस्तु. र. का. धे
द्रष्टव्यः धा. सं २. ॥ २७६ ॥

पित्तल तथा कांसे को तांवे के समान ही भस्म करे तथा तांवे
के समान ही उनका शोधन करे । इनके गुण भी तांवे के समान
ही हैं । मा० १ र. ॥ २७६ ॥

२१२

रसेन्द्र सारसंग्रहे

अथ नागवङ्गयोः शोधनम्—

नागवङ्गे च गलिते रविदुग्धेन सेचिते ।

त्रिवारान् शुद्धिमायातः सच्छिद्रे हण्डिकान्तरे ॥२८०॥

नागवङ्गशोधनमाह—नागवङ्गे इति-पूर्वं तैलतक्रादिके शोधयित्वा पुनः नागवङ्गे गलिते कृत्वा त्रिः, रविदुग्धेन रविदुग्धाभाव-अर्कपत्ररसेन सेचयेत् । इत्थमत्र प्रक्रिया-नागवङ्गे नातिद्रूते कृत्वा हण्डिकायासर्कदुग्धं दत्त्वा हण्डिकामुखे सच्छिद्रमावरणं च दत्त्वा-आवरच्छिद्रद्वारेण (नलिकया वा छिद्रयुक्तया) अकदुग्धे प्रक्षिपेत् । अतितप्तं प्रकाशसिक्तं च चिटचिटायते दहति चोड्डीय सेकुरङ्गानोति-अत उक्तम् सच्छिद्रे हण्डिकान्तर इति ॥२८०॥

नागवङ्ग को आग में पिघला आक के दूध में सीचें । इस प्रकार तीन बार सींचने से ये शुद्ध हो जाते हैं । सींचने से पूर्व एक हांडी में आक का दूध डाल दें और उसके मुख पर सच्छिद्र भारी शराब रखें । छिद्र में से इन्हें दूध में डालें । नहीं तो वे उछल कर बाहर आते हैं और हाथ मुँह आदि को जला देते हैं ॥ २८० ॥

मतान्तरम्—

वङ्गं चूर्णोदके स्विन्नं यामाद्धेन विशुध्यति ॥२८१॥

(इति नागवङ्गशुद्धिः)

वङ्गशोधनस्य प्रकारान्तरमाहवङ्गमिति—चूर्णोदके—सुधाचूर्णजले प्रस्थमितजले द्वितोलं सुधाचूर्णमवाप्य आलोड्य च घटिकानन्तरमुपरिस्थं स्वच्छं चूर्णोदकं गृहीत्वा तेन वङ्गपत्राण्यर्धयामं दोलायन्त्रे स्वेदयेत् ॥ २८१ ॥

रांग के अत्यन्त बारीक पत्र को चूने के जल में दोलायन्त्र से आधा पहर तक स्वेदन करें तो शुद्ध हो जाता है ॥ २८१ ॥

अथ सीसकमारणम्—

भूभुजङ्गमगस्तिश्च पिष्ट्वा पत्रं प्रलेपयेत् ।

तत्र संविद्रुते नागे वासापामार्गसम्भवम् ॥ २८२ ॥

क्षारं विमिश्रयेत् तत्र चतुर्थाशंगुरूक्तितः ।

प्रहरं पाचयेच्चुल्ल्यां वासादव्या च चालयेत् ॥ २८३ ॥

तत उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरेण मर्दयेत् ।

(पुटेत्पुनः समुद्धृत्य तेनैव परिमर्दयेत्)

एवं सप्तपुटेर्नागं सिन्दूरं जायते ध्रुवम् ॥ २८४ ॥

नागमारणमाह—भूभुजङ्गमिति—नीलाञ्जनान्मृदार-शृङ्गादपि नागोत्पत्तिर्भवति । खनिश्चास्य ब्रह्मदेशस्य वौडविन-मण्डलेऽस्ति ।

परिचयः—नागो हि मलिनश्चेतवर्णो नखेन कर्तितुं शक्यते, घर्षणेन पत्रे कृष्णरेखां करोति घनघातेन पत्राणि स्फुटन्ति वातयोगे न कोप्यस्य विशेषो भवति, अशुद्धजले ईषद् द्रवति तज्जलपानेन संधिषोडापक्षवधशूनादयो बहुविधा रोगा भवन्ति । भूभुजङ्गो=भूनागः, अगस्तिर्मुनिद्रुमः तत्पर्णरसम् द्वयमपि मिश्रयित्वा पत्रं=नागपत्रं प्रलेपयेत् । नागे सम्बिद्रुते=गलिते

१. GALENA काला सुर्मा इति भाषा

वासापामार्गाभ्यां सम्भवो निष्पत्तिर्यस्य तं चारं चतुर्थांशं= द्वयं मिलितं नाग चतुर्थांशं गुरुक्तिसोऽल्पाल्पतया विमिश्रयेत् । प्रहरमिति-यावताऽखिलं भस्मीभवति तावतेत्यर्थः । वासा- दारव्यां=वासा दण्डेन । भस्मीभूतञ्च शरावेण पिधाय तीव्राग्निना दहेत् । तदनु स्वाङ्गशीते च वासानीरैर्मर्दनं पुटनं च एवं सप्तपुटैः=सप्तवारपुटदानेन सिन्दूरं=सिन्दूरवर्णम् । रसमञ्जरीत उद्धृतेऽस्मिन्पाठे आ. वे. प्रकाशे तु-भूभुजङ्गमगस्ति च पिष्ट्वा-ऽहेः पत्रमादिहेर्दित समानः पाठः । एवं र. र. आ. पिष्ट्वाऽगस्तिञ्च भूनागंम्...इति पाठः ॥ ८.८६ ॥ २८२-२८४ ॥

भूनाग और अगस्ति के पत्र को पीस मृत्पात्र को लिप कर उस पात्र में सीसे को पिघला समभाग बांसा अपामार्ग के चार सीसे के चतुर्थांश चुटकी २ भर छोड़ते जावें । नीचे से आग दे साथ ही बांसे के डण्डे से सीसे को हिलाते जावें । एक पहर आग दे चुकने के पीछे जब सीसे का भस्म हो जावे तब नीचे उतार कर उस चूर्ण को बांसे के रस से मर्दन कर पुट देवें । इस प्रकार सातवार करने से सिन्दूर के समान लाल रंग की सीसे की भस्म प्राप्त होगा ॥ २८२-२८४ ॥

अन्यमतम्—

त्रिभिः कुम्भीपुटैर्नागो वासारसविमर्दितः ।

सशिलो भस्मतामेति तद्रजः सर्वमेहजित् ॥ २८५ ॥

प्रकारान्तरेण नागमारणमाह-त्रिभिरिति-कुम्भीपुटैः=गजपुटैः

सार्धसप्तशतवनोपलपुटैरित्यर्थः । सशिलोऽष्टमांशशुद्धमनःशिला-
चूर्णयुतः, सम्पुटस्थइत्यपि ज्ञेयम् । मात्रा च $\frac{1}{2}$ -१ र. । सर्वमेह-
जित् इति मेहे धात्रीरसानुपानेन देयः ॥ २८५ ॥

शुद्ध सीसा और शुद्ध मनसिल सप्तभाग ले बांसे के रस से
मर्दन कर तीन बार गजपुट दे, इससे सीसा भस्म हो जाता है ।
यह भस्म सब प्रकार के प्रमेहों को दूर करता है ॥ २८५ ॥

दशनागवलं धत्ते वीर्यायुःकान्तिवर्द्धनम् ।

मेहान् हन्ति हतं नागं, सेव्यं वज्रञ्च तद्गुणम् ॥ २८६ ॥

दशेति—नागोऽत्र हस्ती । नागगुणान् वंशेऽतिदिशति । वज्रञ्च
तद्गुणमिति—तद्गुणं=नागगुणम् ॥ २८६ ॥

सीसे की भस्म को सेवन करने से दश हाथियों का बल
होता है, वीर्य आयु तथा कान्ति की वृद्धि होती है, प्रमेह नष्ट
होते हैं । वज्र भस्म सेवन के भी ये ही गुण हैं ॥ २८६ ॥

अथ शुद्धनागगुणाः—

तारस्य रञ्जनो नागो वातपित्तकफापहः ।

ग्रहणीकुष्ठगुल्मार्शः शोषव्रणविषापहः ॥ २८७ ॥

[इति नागमारणम्]

नागगुणानाह तारस्येति—तारस्य रौप्यस्य रञ्जनः, एतत्तु वाद-
प्रकरणे द्रष्टव्यम् । शोषे=अन्त्रक्षये वरुणात्वक् कायेन व्रणे च
क्लिन्नव्रणे शुष्कचूर्ण देयम् । अन्यत्र घृतेन लेपः कार्यश्चमत्करोति ।

॥ २८७ ॥

वासापामार्गाभ्यां सम्भवो निष्पत्तिर्यस्य तं चारं चतुर्थांशं= द्वयं मिलितं नाग चतुर्थांशं गुरुक्तिलोऽल्पाल्पतया विमिश्रयेत् । प्रहरमिति-यावताऽखिलं भस्मीभवति तावतेत्यर्थः । वासा-
दान्या=वासा दण्डेन । भस्मीभूतञ्च शरावेण विधाय तीव्राग्निना
दहेत् । तदनु स्वाङ्गशीते च वासानीरैर्मर्दनं पुटनं च एवं
सप्तपुटैः=सप्तवारपुटदानेन सिन्दूरं=सिन्दूरवर्णम् । रसमञ्जरीत
उद्धृतेऽस्मिन्पाठे आ. वे. प्रकाशे तु-भूभुजङ्गमगस्ति च पिष्ट्वा-
ऽहेः पत्रमादिहेदितं समानः पाठः । एवं र. र. आ. पिष्ट्वाऽगस्तिञ्च
भूनागम् इति पाठः ॥ ८.८६ ॥ २८२-२८४ ॥

भूनाग और अगस्ति के पत्र को पीस मृत्पात्र को लिप
कर उस पात्र में सीसे को पिघला समभाग बांसा अपामार्ग के
चार सीसे के चतुर्थांश चुटकी २ भर छोड़ते जावें । नीचे से
आग दे साथ ही बांसे के डण्डे से सीसे को हिलाते जावें ।
एक पहर आग दे चुकने के पीछे जब सीसे का भस्म हो जावे
तब नीचे उतार कर उस चूर्ण को बांसे के रस से मर्दन कर
पुट देवें । इस प्रकार सातवार करने से सिन्दूर के समान लाल
रंग की सीसे की भस्म प्राप्त होगी ॥ २८२-२८४ ॥

अन्यमतम्—

त्रिभिः कुम्भीपुटैर्नागो वासारसविमर्दितः ।

सशिलो भस्मतामेति तद्रजः सर्वमेहजित् ॥ २८५ ॥

प्रकारान्तरेण नागमारणमाह—त्रिभिरिति-कुम्भीपुटैः=गजपुटैः

सार्धसप्तशतवनोपलपुटैरित्यर्थः । सशिलोऽष्टमांशशुद्धमनःशिला-
चूर्णयुतः, सम्पुटस्थ इत्यपि ज्ञेयम् । मात्रा च $\frac{1}{8}$ - $\frac{1}{4}$ र. । सर्वमेह-
जित् इति मेहे धात्रीरसानुपानेन देयः ॥ २८५ ॥

शुद्ध सीसा और शुद्ध मनसिल ससभाग ले बांसे के रस से
मर्दन कर तीन बार गजपुट दे, इससे सीसा भस्म हो जाता है ।
यह भस्म सब प्रकार के प्रमेहों को दूर करता है ॥ २८५ ॥

दशनागवलं धत्ते वीर्यायुःकान्तिवर्द्धनम् ।

मेहान् हन्ति हतं नागं, सेव्यं वज्रञ्च तद्गुणम् ॥ २८६ ॥

दशेति—नागोऽत्र हस्ती । नागगुणान् वंशेऽतिदिशति । वज्रञ्च
तद्गुणमिति—तद्गुणं=नागगुणम् ॥ २८६ ॥

सीसे की भस्म को सेवन करने से दश हाथियों का बल
होता है, वीर्य आयु तथा कान्ति की वृद्धि होती है, प्रमेह नष्ट
होते हैं । वज्र भस्म सेवन के भी ये ही गुण हैं ॥ २८६ ॥

अथ शुद्धनागगुणाः—

तारस्य रञ्जनो नागो वातपित्तकफापहः ।

ग्रहणीकुष्ठगुल्मार्शः शोषत्रणविषापहः ॥ २८७ ॥

[इति नागमारणम्]

नागगुणानाह तारस्येति—तारस्य रौप्यस्य रञ्जनः, एतत्तु वाद-
प्रकरणे द्रष्टव्यम् । शोषे=अन्त्रक्षये वरुणात्वक् कायेन त्रणे च
क्लिन्नत्रणे शुष्कचूर्णं देयम् । अन्यत्र घृतेन लेपः कार्यश्चमत्करोति ।

॥ २८७ ॥

सीसा चांदी को रँग देता है । वात पित्त और कफ दोष को दूर करता है । ग्रहणी कुष्ठ गुल्म बवासीर शोष ब्रण तथा विषों का नाशक है ।

नाग की भस्म जो मनःशिला वा गन्धक के संयोग से की जाती है वही सर्वोत्तम जाननी चाहिए ॥ २८७ ॥

अथ वङ्गमारणम्—

वङ्गं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन सम्पुटेत् ।

शुष्काश्चत्थभवेर्वल्कैः सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥ २८८ ॥

वङ्गमारणमाह—वङ्गमिति-वङ्गं द्विविधं खुरकं मिश्रकं चेति, अत्र मिश्रके नागगन्धताम्रलोहसोमलानां योगः खनेरेव भवति । विक्रेतारस्तु पुनरपि नागमत्र मेलयन्ति, तन्नागयुतं श्यामशुभ्रकं त्वरितं द्रवति कालिकायुतम् । खुरकं च धवलं मृदुलं स्निग्धं छेदे च चाकचक्ययुतं निःशब्दं द्रुतद्रावं सगौरवमाघातेन वर्धनीयं (अस्य पत्राणि भवन्ति न तु सूत्राणि) सीसकात्कठिनं कर्तुं शक्यम् न चात्र जलेन वायुना वा कश्चिद्विशेषो भवति, अतो लोह-ताम्रपित्तलादिपात्रेषु ऊष्णीकृतेषु नवसादरचूर्णं प्रक्षिप्य तत्र द्रुत-वङ्गस्य प्रलेपनं ततो वस्त्रेण प्रोञ्छनम् । मिश्रकलेपस्तु कालान्तरेण श्यामायते तल्लेपकृतपात्रस्थपदार्थसेवनं बहुरोगकरम् । शुद्धं वङ्गं समानं शुद्धतालमर्कस्य=रवेः=दुग्धेन पिष्ट्वा तेन वङ्गपत्राणि प्रलिप्य सम्पुटे कृत्वा शुष्कैरश्वत्थस्य=पिप्पलवृक्षस्य भवैः, बल्कैः त्वग्भिः, सप्तधा=सप्तवारम् । भस्मतां नयेत् ॥ २८८ ॥

शुद्ध वङ्ग शुद्ध हड़ताल को समभाग ले आक के दूध से पीस उस पर पीपल वृक्ष की सूखी छाल का सम्पुट दे कर पुट दे। इस प्रकार सात बार में वङ्ग की उत्तम भस्म हो जाती है। भांग के पत्तों का, इमली वा पीपल की छाल का चूर्ण पुराने कपड़े के टुकड़े में बिछा उसमें वङ्ग के पत्र रख ऊपर से भी चूर्ण डाल लपेट बत्ती बनाकर जलाने से स्वच्छ वङ्ग भस्म होती है। यह वङ्गभस्म का सरल प्रकार है। रससिन्दूर की कज्जली के साथ वङ्ग मिलाने से शीशी के तले में जो वङ्गभस्म मिलती है वह उत्तम है।

वर्तन में कलई। वर्तन को गरम कर नौसादर का चूर्ण फेर दे ऊपर से पिघला राङ्ग फेर कर फिर रगड़ कर पोंछने से कलई हो जाती है ॥ २८८ ॥

अपामार्गोद्भवंचूर्णं तत्तुल्यं तत्र मेलयेत् ॥ २८९ ॥

स्थूलाग्रया लौहदर्व्या शनैस्तदभिर्मर्दयेत् ।

यावद्भस्मत्वमाप्नोति तावन्मर्दन्तु पूर्ववत् ॥ २९० ॥

ततस्त्वेकीकृतंचूर्णं कृत्वा चाङ्गारवर्जितम् ।

नूतनेन शशवेण रोधयेच्च भिषग्वरः ।

पश्चात् तीव्राग्निना पक्वं वङ्गभस्म भवेद् ध्रुवम् ॥ २९१ ॥

प्रकारान्तरेणाह—अपामार्गेति—द्वुते वंगे-अपामार्गोद्भवं चूर्णं चारं वा तत्तुल्यं—वङ्गतुल्यम् कचिच्चतुर्थाशापामार्गचूर्णदानविधिः । स्वल्पं स्वल्पं तत्र शनैः शनैः क्षिपन् स्थूलाग्रलौहदर्व्या-अभितो

मर्दयेत् । भस्मीभूते चैकीकृतं चूर्णं शरावेण पिधाय तीव्राग्निं दद्यात्
वज्रभस्म भवेत् । ततः सम्प्रदायात्-पुनः पुनः जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य
च शरावसम्पुटे कृत्वा तीव्राग्निना पचेत् यावद्धारितरं पुनः
पुटेत् ॥ २८६--२८१ ॥

विशुद्ध वज्र के पत्रों को हांडी वा कड़ाही में रख आग पर
पिघला समान भाग अपामार्ग का चूर्ण थोड़ा थोड़ा डालता जावे
और लोहे की कड़खी से--जिसका अगला भाग मोटा हो-धीरे
धीरे मर्दन करता जाय । जब सम्पूर्ण भस्म हो जाय अपामार्ग
के अङ्गारे न रहें तब इस भस्म को एकत्र कर एक नये शराव
से ढक दे और नीचे तीव्र आग दे तो निश्चय वज्रभस्म हो
जाती है ॥ २८६--२८१ ॥

मतान्तरम्—

वज्रं खर्परके कृत्वा चुल्ल्यां संस्थापयेत् सुधीः ।

द्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ २८२ ॥

प्रथमे रजनीचूर्णं द्वितीये च यनानिकाम् ।

तृतीये जीरकञ्चैव ततश्चिञ्चात्वगुद्भवम् ॥ २८३ ॥

अश्वत्थवल्कलोत्थञ्च चूर्णं तत्र विनिक्षिपेत् ।

एवं विधानतो वज्रं प्रियते नात्र संशयः ॥ २८४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेणाह—वज्रमिति-खर्परके=कटाहे वा कृत्वा
द्रवीभूते च रजन्यादिचूर्णं मिलितं वज्रतुल्यं क्रमेण स्वल्पं स्वल्पं
क्षिपन् दर्व्या चालयेत् । भस्मीभूते च शरावेण पिधाय तीव्राग्निं

दद्यात् । रजनी=हरिद्रा, यवानी=अजवायन इति, जीरकं=श्वेतजी-
रकम् । अथ सम्प्रदायान् वङ्गचतुर्थीशतालं दत्त्वा निम्बूकरसेन
कन्यकारसेन वा दृढं विमर्द्य चक्रिकां कृत्वा पिप्पलत्वक्चूर्णगर्भिते
शरावसम्पुटे कृत्वा सप्तधा पुटेत् । तालन्तु प्रथमवारमेव देयम् ।

अत्र त्रिलोहम्-शरावे नागवङ्गौ च रसकं प्रक्षिपेत्तथा ।

ध्मात्वा चिरं द्रवीभूतं तदूर्ध्वं च मुहुर्मुहुः ।

राजवृक्षत्वक्चूर्णं विकिरेत्तेन मर्दयेत् ।

इत्थं मुहुश्चिरं कुर्वन् त्रिलोहं भस्म जायते ॥

रसकौमुदी २-२१ ॥

भस्मीभूते च शरावेण पिधानमधस्तीव्राग्निदानं च पूर्ववत् ।
पश्चात् आरग्वधत्वक्काथेन मर्दनं तत्त्वक्चूर्णगर्भितं शरावसम्पुटे
कृत्वा गजपुटदानात् चतुर्दशपुटैः, पीतं भस्म भवति । अर्धरक्ति
मात्रया मधुना प्रातः सायं देयम् । त्रिभिर्दिनैर्मूत्रं प्रसादयति
मधुमेहेप्युपयुज्यते ।

अपिच—कासश्वासक्षयो रक्तपित्तं कुष्ठं प्रमेहकः ।

आबाल्यं वह्निमाद्यं च मुक्त्वा गच्छन्ति रोगिणम् ॥

र. सार. । ३-५ ।

आरग्वधत्वग्बन्निम्बपत्रैरपि त्रिलोहभस्म सम्पद्यते ।

अन्यत्रिलोहम्-पञ्चविंशतिः स्वर्णस्य तथा रौप्यस्य षोडश ।

ताम्रस्य दशभागाश्च त्रिलोहं मिलिता मतम् ।

त्रिलोहं सर्वदोषघ्नं परमेव रसायनम् ।

पाचनं दीपनं चैव सर्वव्याधिविनाशनम् ॥

शोधनं मारणं च सुवर्णवत् ।

रक्तिकामानतो भस्म त्रिलोहस्य यथाविधि ।

सर्पिर्मधुवरान्वोषसंयुक्तं यस्तु सेवते ।

पथ्याशी नियतं प्रातर्दीर्घायुः स सुखी सदा ।

वलीपलितनिर्मुक्तो भजते विपुलांश्रियम् । र. ज. ख. ३. अ. ३.

सुवर्णवङ्गम्—वङ्गस्य १२ भा. सूतस्य ६ भा. गन्धस्य ७ भा.

नरसारस्य ६ भा. केचिन्मते सोरकस्य १ भा. ।

प्रक्रिया—द्रुते वङ्गे सूतं दत्त्वा विमृद्य तच्चूर्णं खल्वे कृत्वा सैन्धवजलेन विमर्दयेत् दिनद्वयं त्रिश्चतुर्वा मलिनं सैन्धवजल-
मपाकुर्यात् ततः शुष्के च गन्धादिकं दत्त्वा कज्जलीं विधाय बालुका-
यन्त्रे पाकः । निःशेषे च दुर्गन्धिवायौ तापमात्रा वर्धनीया, शला-
कयाऽन्वेषिते सुवर्णवर्णे सति स्वाङ्गशीतलं काश्मीरकान्तिचाक-
चक्ययुतमङ्गुलीरेखाग्राहि मृदुभस्म यज्जले न विलीयते भवति
मलिनं कठिनं च न युक्तम् । कूपिकागले च रससिन्दूरम् । एतच्च
रसायनं बल्यं सौन्दर्यस्मृतिशक्तिकरं शुक्रजनकमग्निदीपनं मेह-
हरम् । मात्रा च १-२. र. तत्तदनुपानैः । कण्ठशालूकजन्यवधिर-
वायामपि भवत्यनेन लाभः । ध्वजभङ्गनाशाय बलाय च लज्जालु-
मूलचूर्णेन, वृष्णानिवारणाय आमलकीरसेन, स्मृतिवृद्धयर्थं
ब्राह्मी-रसेन, प्रमेहे हरिद्रास्वरसेन, शुक्रमेहे सुरप्रिय (शीतलचीनी)
चूर्णेन, श्वेतप्रदरे रक्तचन्दनक्वाथेन काकजङ्घारसेन वा ।

वङ्गभस्मनः सरलः प्रकारः—

तिलपिण्याकपिष्टेन कुर्याद्बाराहकं पुटम् ।

भस्मसादभवद्वज्रं नानाकार्यार्थसाधकम् ॥ पारदयोगशास्त्रम्
१-८४ । चिञ्चात्वक्चूर्णं विजयापत्रचूर्णं वा जीर्णवस्त्रखण्डे प्रसार्य
तनूनि वज्रपत्राणि तच्चूर्णेन सम्पुटीकृत्य गोलं विधाय दहेत् शुभ्रं
भस्म भवति । ततस्तालयोगेन निरुत्थं कुर्यात् । मा. ३-१२ ।

॥ २६२-२६४ ॥

शुद्ध वज्र को कड़ाही में रख चूल्हे में पिघलावे । पिघलने पर
आगे कहे हुए चूर्ण क्रमशः छोड़ता जाय । लोहे की कड़खी से
हिलाता जाय । पहले हल्दी का चूर्ण, फिर अजवायन का चूर्ण, फिर
श्वेत जोरे का चूर्ण, फिर इसली की छाल का चूर्ण और फिर
पीपल वृक्ष की छाल का चूर्ण ॥ २६२-२६४ ॥

गुणाः—

वज्रं तिक्तोष्णकं रुद्धं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।

मेदःश्लेष्मामयघ्नश्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥ २६५ ॥

(इति वज्रमारणम्)

वज्रभस्मगुणानाह वज्रमिति—

तिक्ताम्लकमिति— तिक्तं च अम्लं चेति—अल्पे ५-३-८५. इति
अल्पार्थे कन् । किञ्चित्-ईषत्-वातप्रकोपणं रुद्धत्वाविति भावः ।
मेहनाशनमिति प्रमेहहरमित्यर्थः ।

यथा— सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति ।

तथैव वज्रो ऽखिलमेहवर्गम् ॥

‘वज्रं भक्षयतो नरस्य न भवेत्स्वप्नेऽपि शुक्रक्षयः’ । इत्यादि
वाक्यानि वज्रप्रशस्तिपराणि । प्रमेहे मधुयुतेन गुह्यचीसत्वेन

२२२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

स्वरसेन वा, वीर्यपुष्ट्यर्थं लघुशाल्मलीमूलचूर्णेन विदारीमूलचूर्णेन वा । उष्णवाते-सुरप्रियफलचूर्णेन इत्यादिः, तत्तद्भोगहरानु-
पानैर्योज्यम् । विशेषस्तु अत्र ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञेयः । तित्काम्लकमत्र
तित्कोष्णकमिति पाठान्तरम् ॥ २६५ ॥

वङ्गभस्म तित्क, गरम रूच है । कोष्ठ में वात का कुछ प्रकोप करता है । मेद और श्लेष्मा के रोगों का नाशक है क्रिमि और प्रमेह को दूर करता है ॥ २६५ ॥

अथ लौहशोधनादिकम्-

तप्तानि सर्वलोहानि कदलीमूलवारिणि ।

सप्तधा त्वभिषिक्तानि शुद्धिमायान्त्यनुत्तमाम् ॥ २६६ ॥

क्रमप्राप्तं लौहमाह-तप्तानोति-लौहस्य प्रधान खनिजानितु गैरिक Fe_2O_3 . चुम्बक- Fe_3O_4 . रौप्यमाक्षिक FeS . विमल । FeS_2 स्वर्णमाक्षिकानि CuFeS_2 . तत्र गैरिकं-गैरिक, स्वर्णपाषाणपीत-कपिलभेदेन पञ्चविधं लौहस्य प्रधानं खनिजमिति । लौहस्य द्रवणाङ्क १५०० कथनाङ्के २६५० प्रागप्युक्ते ।

सर्वलोहानि—‘मुण्डं तोदणञ्च कान्तं च त्रिप्रकारमयस्मृत’-मिति त्रिविधानि-एषु यथोत्तरं गुणाधिक्यम् । सरलशोधनप्रका-रोऽयं स्वर्णादिसर्वलोहानि कदली=मोचा (केला) तन्मूलवारिणि=तत्कन्दस्वरसे, तप्तानि=उष्णीकृतान्यग्निवर्णानीत्यर्थः, सप्तधा=सप्त-वारं, अभिषिक्तानि=निषेचितानि, अनुत्तमाम्=सर्वोत्तमाः, शुद्धि-मायान्ति । इत्थमत्र प्रक्रिया-तिलोत्सेधानि द्वयं गुल—विस्तृतानि

लौहम्

२२३

लोहपत्राणि-अष्टगुणे निमज्जन मात्रे वा कदलीरसे तप्तानि निषेचयेत् ।
कदलीस्वरसस्तु प्रतिवारं नवीन एव योज्यः । एवं तैलतक्रादिश्वपि-
ज्ञेयम् । अद्यत्वे तु जीर्णसम्पादेः शाणाकृष्टं चूर्णं चुम्बकेन
मलात्पृथक् कृत्य व्यवहरन्ति ॥ २६६ ॥

सब लोहों को गरम कर केले की जड़ के रस में सात बार
बुझायें तो वे उत्तम शुद्ध हो जाते हैं ॥ २६६ ॥

काथ्यमष्टगुणे तोये त्रिफला षोडशं पलम् ।

तत्काथे पादशेषे तु लौहस्य पलपञ्चकम् ॥ २६७ ॥

कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ।

एवं प्रलीयते दोषो गिरिजे ! लौहसम्भवः ॥ २६८ ॥

(इति लौहशोधनम्)

प्रकारान्तरेण लौह शोधनमाह काथ्यमिति—लौहस्य तच्चूर्णस्य
पत्राणां वा पलपञ्चकं=पञ्चपलं यत्र शोधनीयं तत्र त्रिफलायाः
षोडशं पलमष्टगुणे तोये-अष्टाविंशत्युत्तरशतपले काथ्यं=कथनीयम् ।
पादशेषे=चतुर्थांशाऽवशिष्टे द्वात्रिंशत्पल इत्यर्थः । तत्काथे पत्राणि=
तिलोत्सेधसमानि लौहपत्राणि तप्तानि=अग्निवर्णनीत्यर्थः । कृत्वा
सप्तवारं=सप्तधा निषेचयेत् । हे गिरिजे ? एवं लौहसम्भवो=लोह-
स्थितो दोषः प्रलीयते=नश्यति । काथ्यमष्टगुणे-इत्यत्र-त्रिफलाष्टगुणे-
इति बहुपुस्तकसम्मतोऽपि पाठोऽसम्बद्धत्वादपपाठ एव । गिरिजे-
अत्र-गिरिज इति बहुपुस्तकसम्मतः पाठः ॥ २६७-२६८ ॥

सोलह पल त्रिफला लेकर उसमें १२८ पल पानी डाले और इसे

२२४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

मिट्टी के पात्र में पका कर शेष ३२ पल रहने पर छान ले । यह त्रिफलाक्वाथ है । इसमें लौह के पत्र पाँच पल लेकर गर्म करके सात बार बुझावे । ऐसा करने से हे पार्वति ! लोहे का दोष दूर हो जाता है ॥ २६७-२६८ ॥

भानुपाकात् तथा स्थालीपाकाच्चपुटपाकतः ।

निरुत्थो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥ २६९ ॥

अथापि सरलप्रकारः—

चिञ्चापत्रजलक्वाथादयो दोषमुदस्यति ।

यद्वा फलत्रयोपेतं गोमूत्रे क्वथितं खलु ॥

शोधनानन्तरं निरुत्थीकृतस्यैव लौहस्य प्रयोगः फलदो भवति, अतः तदुपायानाह भानुपाकादिति—भानोः=सूर्यस्य प्रखरकिरणैः त्रिफलाक्वाथादौ यत्र लोहस्य पाकः क्रियते स भानुपाकः । एवं स्थाल्यामग्निना त्रिफलाक्वाथादौ पाकः स्थालीपाकः । पुटपाकः—रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम्, तत्र पाकः=महापुटादौ पाकः, भानुपाकादिभिः लौहो निरुत्थोऽपुनर्भवो जायते ॥ २६९ ॥

भानुपाक, स्थालीपाक, पुटपाक से बोहे की निरुत्थ भस्म यथोक्त फल देने वाली होती है ॥ २६९ ॥

अथ भानुपाक विधि—

लौहे दृषदि लौहस्य सुन्दरेण हतं सुदुः

कृत्वाम्बुगलितं शुद्धं जलेन त्रैफलेन वा ॥ ३०० ॥

क्षालयेद्बहुशः पश्चात् कृत्वा द्रव्यान्तरं पृथक् ।

शोषितं भानुभिर्भानोर्भानुपाके प्रयोजयेत् ॥ ३०१ ॥

लौहम्

२२५

भानुपाकविधानमाह लौहमिति—भानुपाकार्थं लौहस्य चूर्णं कर्तव्यम् तत्प्रकारः प्रदीयते । लौहं पूर्वं त्रिफलादिना शोधितं लोह-निमित्ते खल्वे, लोहसदृशदृढे दृषदि, कृष्णपाषाणे वा लौहस्य सुद्रेण=जोहमुशलेन मुहुः=पुनः पुनः, हतं=ताड़ितं चूर्णीकृतमिति यावत् । ततोऽन्वुपलितं त्रैफलेनाऽनुपदोक्तविधिना कृतेन त्रिफलाजलेन बहुशोऽनेकवारं चालयेत् । पश्चात् द्रव्यान्तरं लौहातिरिक्तं मलं लौहात्पृथक् कृत्वा भानोः=सूर्यस्य, भानुभिः=किरणैः शोधितं लौहचूर्णं भानुपाके प्रयोजयेत् ॥ ३००-३०१ ॥

लोहे में का पत्थर में लोहे की मूसली से लोह को बार बार कूट पाक पानी में डाल अथवा त्रिफला क्वाथ में डाल अनेक बार धो लोहे में जो अन्य द्रव्य मिले हों उनको निकाल धूप में सुखा कर भानुपाक करे । लोहे को धोने और भानु पाक के लिए भी त्रिफला लोहे के समान ली जाती है क्वाथ में जल दुगुना डाल चौथा हिस्सा शेष रखे । इस प्रकार त्रिफला का क्वाथ और जल अनेक बार डाल निरन्तर तीन दिन धूप में सुखावे या लोहे में त्रिफला का क्वाथ अनेक बार दे वैद्य धूप में ७ बार लोह को सुखा ले ॥ ३००-३०१ ॥

चालने, भानुपाके तु लौहतुल्यं फलत्रिकम् ।

जलं द्विगुणित दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम् ॥ ३०२ ॥

भानुपाके कार्थार्थं त्रिफलामानमाह चालन इति—भानुपाके कर्तव्ये लौहतुल्यं-यत्परिमाणस्य लौहस्य पाकः करणीयः तत्तुल्यं फलत्रिकं=त्रिफला ग्राह्या दत्तं जलं त्रिफलाद्विगुणितं-दत्त्वा चतुर्भागा-

२२६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

वशेषितं चतुर्थांशमवशिष्टं यथा-पञ्चपललोहे साध्ये पञ्चपला
त्रिफला ग्राह्या जलस्य दशपलानि देयानि त्र्यवशेषश्च सार्धद्विपलम्
एवं क्षालने=लोहप्रक्षालनेऽपि ज्ञेयम् ॥ ३०२ ॥

लोहे के धोने के लिए भानुपाक में तो त्रिफलाक्वाथ
बनाने को लोहे के समभाग ही त्रिफला ले, उसमें दुगुना
जल डालकर क्वाथ करे । जब चौथाई जल बच जावे तो
उतार लें ॥ ३०२ ॥

एवमुक्तं फलक्वाथ-जलं दत्त्वा पुनः पुनः ।

शोषयेत् सूर्यतेजोभिर्निरन्तरमहस्त्रयम् ॥ ३०३ ॥

भानुपाककालनियममाह—एवमिति—उक्तं पूर्वोक्तप्रकारेण कृतं
फलक्वाथजलं=त्रिफलाक्वाथपानीयं पुनः पुनर्दत्त्वा निरन्तरं=मव-
सानमदत्त्वैव, अहस्त्रयं=त्रिदिनम्, सूर्यतेजोभिः=सूर्यकिरणैः
शोषयेत् ॥ ३०३ ॥

इस प्रकार से बने त्रिफला के क्वाथ को छान लोहे में डाल
पुनः २ तीन दिन निरन्तर सूर्य की किरणों से सुखावें ॥ ३०३ ॥

अथवा तत्र तत्क्वाथं दत्त्वा दत्त्वा भिषग्वरः ।

सप्तसप्तिकरैरेव सप्तवारान् विशोषयेत् ॥ ३०४ ॥

(इति भानुपाकविधिः)

भानुपाकस्य प्रकारान्तरमाह—अथवेति—तत्र=लोहे तत्क्वाथमुक्तं
त्रिफलाक्वाथं सप्तवारान् दत्त्वा सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य सः तस्य
सूर्यस्तेत्यर्थः करैर्विशोषयेत् सप्तसप्तिकरैः ॥ ३०४ ॥

इति भानुपाकः ।

लौहम्

२२७

अथवा वैद्य इसप्रकार के बने त्रिफला के क्वाथ को ही लोहे में डाल धूप में सुखावे इसप्रकार सात बार करे ॥ ३०४ ॥

अथ स्थालीपाकविधि:—

इत्थमादित्यपाकान्ते स्थाल्यां पाकमुपाचरेत् ।

स्थालीपाके फलं ग्राह्यमयसस्त्रिगुणीकृतम् ।

तस्य षोडशिकं तोयमष्टभागावशेषितम् ॥ ३०५ ॥

मृदुमध्यकठोराणामन्येषामयसा समम् ।

क्वथनीयं समादाय चतुरष्टौ च षोडश ॥ ३०६ ॥

गुणानां स्थाप्यते तोयं शेषयेदयसा समम् ।

स्वरसस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता ॥ ३०७ ॥

इत्थमिति-आदित्यपाकान्ते=कृते भानुपाके स्थाल्यां=इण्डिकायां लौहकटाहेपि भवत्येव, पाकमुपाचरेत्=कुर्यात् । स्थालीपाके च फलं=त्रिफला, अयसः=साध्यस्य लौहस्य त्रिगुणीकृतं=त्रिगुणं, यथा-पञ्चपललौहे साध्ये पञ्चदशपलानि त्रिफलाया ग्राह्याणि, तस्य=त्रिफलायाः, षोडशिकं=षोडशगुणं तोयं=जलं दत्त्वा विपाच्याष्टभागावशेषितमष्टमांशमवशिष्टं तोयं जलं (क्वाथः) ग्राह्यम् त्रिफलातिरिक्तद्रव्याणां क्वाथे नियममाह मृद्विति-अन्येषां त्रिफलातिरिक्तानां द्रव्याणां क्वथनीयं=क्वाथ्यद्रव्यमयसा=लोहेन समं समानं समादाय तोयं च तत्र मृदूनां क्वथनीयस्य चतुर्गुणं मध्यानामष्टगुणं कठोराणां षोडशगुणं तोयं दत्त्वा क्वाथं विपाच्य अयसा समं=लोहमानं शेषयेत् ॥ ३०५-३०७ ॥

इसप्रकार भानुनाक के बाद स्थालीपाक करे । स्थालीपाक में लोहे से तिगुनी त्रिफला लेवे । उससे सोलह गुणा पानी डाल पकावे शेष आठवां भाग बचने पर उतार ले ।

त्रिफलासे अन्य औषधियों का स्थालीपाक करना हो तो लोहे के समान ले । जो मृदु द्रव्य हों उनमें चार गुणा, मध्यम द्रव्यों में आठ गुणा तथा कठोर द्रव्यों में सोलह गुणा पानी डाल पकावे क्वाथ लोहे के बराबर शेष रखे । यदि किसी औषध का स्वरस लेना हो तो वह भी लोहे के समान ही लिया जाता है ॥३०५-३०७॥

स्थाल्यां क्वाथादिकं दत्त्वा यथाविधि विनिर्मितम् ।

पाकेन क्षीयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृतः ॥३०८॥

स्थालीपाके स्वरसेन कर्तव्ये लौहेन समानता कार्या । स्थालीपाकनिरुक्तिमाह-स्थाल्यामिति-क्वाथादिकमादिषदाल्लौहं बोध्यम् । यथाविधि=यथाशास्त्रं विनिर्मितं=कृतं पाकेन क्षीयते=शुष्यति, यस्मादतः स्थालीपाक इति स्मृतः=कथितः ॥ ३०८ ॥

लोहे के साथ यथाविधि बने त्रिफला आदि औषधियों के क्वाथ स्वरस आदि को यतः हांडी में डाल आग पर पका कर लोण कर दिया जाता है इसीलिये स्थालीपाक कहते हैं ॥ ३०८ ॥

हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका ।

भृङ्गकेशाख्यराजाश्च ह्येषां निजरसैः पृथक् ॥ ३०९ ॥

मिलित्वा वा विधातव्यः स्थालीपाकः फलादनु ।

यथादोषौषधेनापि स्थालीपाको विधीयते ॥ ३१० ॥

(इति स्थालीपाकविधिः)

त्रिफलाक्वाथेन स्थालीपाकानन्तरं पाकद्रव्याण्याह हस्तिकर्णेति-
 फलात् = त्रिफलाक्वाथस्थालीपाकात्-अनु = पश्चादेव हस्तिकर्ण-
 पलाशस्य = हस्तिकर्णवत् पलाशं पत्रं यस्य तस्य मूलम्, शतमूलिका =
 शतावरी, भृङ्गराजाख्यराजानां श्वेतकृष्णपुष्पभेदेन द्विविधस्यापि
 भृङ्गराजस्येत्यर्थः । एषां त्रयाणां निजरसैः स्वरसैः सह = साकं
 मिलित्वा वेति-पृथक् पृथक् वा, स्थालीपाको विधातव्यः । तत्र मिलित-
 पक्षेऽपि पृथक् पृथक् स्वरसानामयसा साम्यम् । यथादोषौषधेन =
 दोषमनतिक्रम्य यथादोषम् । वातपित्तकफ-द्विदोषादि-दोषहर-
 वक्ष्यमाणैरण्डादिगणौषधेनापि यथायथं क्वाथेन स्वरसेन वा
 लौहसमेन स्थालीपाको विधीयते = क्रियते, सच त्रिफलाहस्ति-
 कर्णपलाशादिपाकानन्तरमेव विधेयः ॥ ३०६-३१० ॥

इति स्थाली पाकः ।

स्थालीपाक में सबसे प्रथम त्रिफला के क्वाथ से लोहे का
 पाक किया जाता है फिर हस्तिकर्णपलाश की जड़ के रस से,
 अनन्तर शतावरी के रस से, और पश्चात् भांगरा और केशराज
 के रस से पाक करना चाहिये । इन पृथक् २ वा एकत्र सब रसों
 को लोहे में डाल पाक करे । यदि बनायी जाने वाली लौहभस्म
 को किसी दोषविशेष में प्रयोग करना होतो उस दोष को नाश
 करने वाले द्रव्यों के रस से भी स्थालीपाक कर
 लेना चाहिये ॥ ३०६—३१० ॥

अथ पुटपाकविधिः—

स्थालीपाके सुसंपक्वं प्रक्षाल्य स्वच्छवारिणा ।

शुष्कं सञ्चूर्ण्य यत्नेन पुटपाके प्रयोजयेत् ॥ ३११ ॥

पुटपाकमाह स्थालीति—स्थालीपाके-कृते सति सुसम्पक्वं =
स्थालीपाकेन सम्यक् पक्वं स्वच्छवारिणा निर्मलजलेन
लौहं प्रक्षाल्य शुष्कं च सञ्चूर्य पुटपाके प्रयोजयेत् ॥ ३११ ॥

स्थालीपाक में अच्छीप्रकार पके लोहे को स्वच्छ जल से धो
सुखा यत्नपूर्वक चूर्ण कर पुटपाक योग्य समझे ॥ ३११ ॥

पुटादोषविनाशः स्यात् पुटादेव गुणोदयः ।

म्रियते च पुटाल्लौहः पुटं तस्मात् समाचरेत् ॥ ३१२ ॥

यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः सुबहुशोऽप्यसि ।

तथा तथा प्रकुर्वन्ति गुणानेव सहस्रशः ॥ ३१३ ॥

पुटपाकेन पक्वस्तु शस्यते रसकर्मसु ।

दशादिशतपर्यन्तो गदे पुटविधिर्मतः ॥ ३१४ ॥

शतादिस्तु सहस्रान्तः पुटो देयो रसायने ।

वाजीकर्मणि विज्ञेयो दशादिशतपञ्चकः ॥ ३१५ ॥

पुटदानस्य गुणमाह—पुटादिति—दोषविनाशो = दोषाश्च यथा,

गुरुता हृदयोत्क्लेदः, कश्मलं दाहकारिता । अशम दोषः

स दुर्गन्धो दोषा समायसः स्मृताः । अ. वे. प्र. अ. ११. श्लो. २११

गुणोदयो = गुणोत्कर्षः ॥ ३१२-३१५ ॥

पुट देने से दोषों का नाश होता है तथा पुट देने से ही
गुणों का उदय होता है । पुट देने से ही लौह मरता है । इसलिये
पुट दे ॥ ३१२ ॥

जितने ही अधिक पुट देंगे उतने ही सहस्र गुण लोह में उदय होंगे। पुटपाक से पका ही लोहा रसकर्म में श्रेष्ठ माना है ॥ ३१३ ॥

रोग दूर करने के लिये दस से सौ पुट दे, रसायन कर्म में सौ से हजार, और बाजीकर्म में दस से पांच सौ पुट दे ॥ ३१४-३१५ ॥

तावद्वैद्यः पुटेल्लौहं यावच्चूर्णीकृतं जले ।

निस्तरङ्गे लघुत्वेन समुत्तरति हंसवत् ॥ ३१६ ॥

पुटपाकौषधस्यापि क्वाथो वा स्वरसोऽपि वा ।

वक्ष्यमाणप्रमाणेन कर्त्तव्यो भिषजां वरैः ॥ ३१७ ॥

रसाभावे तु सर्वेषां क्वाथो ग्राह्यो मनीषिभिः ।

अभावात् स्वरसस्यापि क्वाथ एव फलत्रिकात् ॥ ३१८ ॥

पुटनमानमाह — तावदिति-चूर्णीकृतम्, = मसृणीकृतम्,

निस्तरङ्गे = तरङ्गरहिते स्थिरे जले, अङ्गुलिद्वयोर्ध्वदैशतः प्रक्षिप्तं

लघुत्वेन जले हंसवत्समुत्तरति = सम्यक्प्रतरति नाधो गच्छति ।

यथा-काचपात्रे जलं स्थिरकृत्य तत्र लौहचूर्णं दत्त्वा

यदा तच्चूर्णं जलोपरि प्रसरति तदा गोधूमबीजानि तण्डुलानि

वा प्रसरति लौहे प्रक्षेप्याणि तान्यपि तत्र प्रतरन्ति चेत्तदा लौहं

वारितरं ज्ञेयम् ।

अपि च—लौहादेरपुनर्भावो गुणाधिक्यं ततोऽग्रता ।

अनसुमज्जनं रेखापूर्णता पुटतो भवेत् ॥

पुटादुप्राणो लघुत्वञ्च शीघ्रव्याप्तिश्च दीपनम् ।
जारितादपि सूतेन्द्रा ह्यौहानामधिको गुणः ॥
यथाश्मनि विशेषद्विर्विद्विस्थः पुटयोगतः ।

चूर्णत्वाद्धि गुणावामि तथा लौहेषु निश्चितम् । र. र. स. १०-४८-५० ।
रेखापूर्णता = अङ्गलिभ्यां मर्दिते लौहे तस्याणूनामङ्गुलिरेखासु
प्रवेशः । वक्ष्यमाणप्रमाणेन = पुटपाके फलादीनामयसा ग्रहणं समम् ।
(३३५ श्लो०) इत्युक्तेन ॥ ३१६-३१८ ॥

बैद्य तब तक लोहे को पुट देता जाय जब तक उसका चूर्ण
तरङ्गरहित जल पर हल्का होने के कारण हंस के
समान तैरे ॥ ३१६ ॥

पुट पाक की औषधों का काथ वा स्वरस भी आगे कहे जाने
वाले (३३५ श्लोक में) प्रमाण के अनुसार करना चाहिये ॥ ३१७ ॥

यदि स्वरस न हो तो उस द्रव्य का क्वाथ ले । और यतः
त्रिफला से स्वरस प्राप्त नहीं हो सकता अतः त्रिफला का
क्वाथ ही लेना चाहिये ॥ ३१८ ॥

अथ त्रिफलादिगणः—

त्रिफला त्रिवृता दन्ती कटुकी तालमूलिका ।

वृद्धदारश्च वृश्चीर-वृषपत्रक-चित्रकाः ॥ ३१९ ॥

शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गभल्लातकौषधम् ।

दाडिमस्य च पत्राणि शतपुत्री पुनर्नवा ॥ ३२० ॥

कुठार-क्रामकौ कन्दः तन्त्री भेकस्य पर्णिका ।

हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः ॥ ३२१ ॥

माणः खाण्डतर्कणश्च गोजिह्वा लोहमारकः ।

गिरिशान्तनकैः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः ।

सामान्यपुटपाकार्थमेतानिच्छन्ति सूरयः ॥ ३२२ ॥

त्रिफलेति-लौहस्य सामान्यपुटपाकार्थं त्रिफलादिगणस्य प्रयोगो भवति । त्रिवृता=निशोथ इति, दन्तः=जयपाल मूलं, ताल-मूलिका=मुशली, वृद्धदारकः=विधारा इति, वृश्चोरः=श्वेतपुनर्नवा, वृषपत्रको=वासा, शृङ्गवेरः=सार्द्रकः, शृङ्गो=शृङ्गराजः, औषधं=शुण्ठी, शतपुत्री=शतावरी, कुठारः=कुठेरकवृक्षः-अथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकावित्यमरः । क्रामकः कन्दः=सूरणकन्दः, तन्त्री=गुडूची, भेकस्य पर्णिका=मण्डूकपर्णी, हस्तिकर्णपलाशः=हस्तिकर्ण-वत्पत्रः, कुलिशः=अस्थिसंहारः, केशराजकः श्वेतपुष्पशृङ्गराजः, माणः=मानकन्दः, खाण्डतर्कणः=शकरकन्द इति स च रक्तश्वेतवर्णेन द्विविधः, गोजिह्वा=धान्यविशेषः इति राजनिघण्टौ । गोजिह्वा गोभीपुष्पशाक इति कैयदेवनिघण्टुभाषा, संख्या १८३ । ELEPHANTOPUS-SCABRE. स्वनामख्यातपत्रशाक-लुपे वै. श. सि. । केचन गोजिह्वाशब्देन गावजुवां इति कथयन्ति । लोहमारकः=शालिञ्चशाकः । अयं त्रिफलादिगणो गिरिशान्तनकैः तदाख्यैराचार्यैः । र. ज. नि. तु. गिरिशैर्योगिमिः प्रोक्तं इति पाठः बहुषु पुस्तकेषु गिरिशान्तनक इति प्रथमान्त एव पाठः प्रोक्तः ।

सूरयः=परिडताः सामान्यपुटपाकार्थं = साधारणपुटपाकाय ।
अनेन गणेन लौहस्य प्रथमं पुटपाकः करणीयः तदनु यथारोग-
मैरण्डाद्यन्यतमगणौषधिभिरिति ज्ञेयम् ॥ ३१६-३२२ ॥

हरड़, बहेड़ा, आंवला, निसोत, दन्तीमूल, कुटकी, मूसली,
विधारा, पुनर्नवा श्वेत, बांसा के पत्ते, चीता, अदरक, वायविडंग
भांगरा, भिलावा, सोंठ, अनार के पत्ते, शतावर, लाल पुनर्नवा,
कुडालिया, नागरमोथा, शूणकन्द, गिलोय, मण्डूकपर्णी, हस्ति-
कर्णपलाश, हडजोड़ा, केशराज, माणकन्द, खण्डितकर्ण,
(बज्रकन्द-शकरकन्द), गोजिया, शालिञ्च शाक गिरिशान्तनक ने
यह त्रिफलादिगण कहा है । सामान्य पुटपाक के लिए विद्वानों
ने इसे निर्धारित किया है ॥ ३१६-३२२ ॥

अथ एरण्डादिगणः—

विशेषपुटपाकाय गणानन्यान् शृणुदितान् ।

एरण्डः शारिवा द्राक्षा शिरीषश्च प्रसारणी ॥३२३॥

माषमुद्गाख्यपर्णिन्यौ विदारीकन्द-केतकी ।

एरण्डादिगणो ह्येष सर्ववातविकारनुत् ॥ ३२४ ॥

विशेषेति—एरण्डादिगणो वातविकारिणां कृते लौहपुटपाकार्थ-
मुच्यते शारिवा=अनन्तमूलम्, प्रसारणी=गन्धप्रसारणी, माष-
मुद्गाख्यपर्णिन्यौ=माषपर्णी मुद्गपर्णीचेति । केतकी=केवड़ा इति

॥ ३२३-३२४ ॥

लौहमारकगणः

२३५

विशेष पुटें देने के लिए अन्य गण कहते हैं । एरण्ड, अनन्तमूल, द्राक्षा, शिरीष की छाल, गन्धप्रसारिणी, माषपर्णी, मुद्गपर्णी, विदारीकन्द, केतकी । यह एरण्डादिगण वात के सब विकारों का नाश करता है । इस गण की पुट देने से लोहभस्म भी वात विकार नाशक हो जाता है ॥ ३२३-३२४ ॥

अथ किरातादिगणः—

किरातममृतानिम्ब-कुस्तुम्बुरुशतावरी ।

पटोलं चन्दनं पद्मं शाल्मल्यौडुम्बरी जटा ।

पैत्तिकामयहन्ताऽयं किरातादिगणो मतः ॥ ३२५ ॥

किरातादिगणमाह-किरातं = चिरायता इति, अमृता = गुडूची, कुस्तुम्बुरु = धान्यकम्, चन्दनं = रक्तचन्दनम्, पद्मं = पद्माख इति नीलकमलमित्यपरे शाल्मली = बालशाल्मलीमूलम्, औडुम्बरीजटा ॥ अधःप्रसरणशीला उडुम्बरप्ररोहाः । पैत्तिकामयहन्ता = पित्तरोग-शमनः । अनेन पुटपाके लौहोऽपि पित्तरोगहन्ता भवति । एव मुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२५ ॥

चिरायता, गिलोय, नीम, धनियां, शतावर, पटोलपत्र, चन्दन, कमल, सेमर का मूसली, गूलर की जटा । यह किरातादिगण पित्तरोगों का नाशक है । इससे पुट देने से लोहा पित्तघ्न होता है ॥ ३२५ ॥

अथ शृङ्गवेरादिगणः—

शृङ्गवेरस्य मूलानि निगुण्डी कौटजं फलम् ।

करञ्जद्वितयं मूर्वा शोभाञ्जन-शिरीषकौ ॥ ३२६ ॥

वरुणश्चार्कपर्णश्च पाटला कण्टकारिका ।

शृङ्गवेरादिको ह्येष गणः श्लेष्मगदापहः ॥ ३२७ ॥

श्लेष्मगदहरं शृङ्गवेरादिगणमाह—शृङ्गवेरस्येति । शृङ्गवेर-
मूलानि = आर्द्रकम्, निगुण्डी = सिन्धुल इति, कौटजं फलम् =
इन्द्रजौ इति, करञ्जद्वितयं = वल्लीकरञ्जो वृक्षकरञ्जश्चेति चिर-
विल्वप्रकीर्यौ, मूर्वा = कुमारीवद्धवति, शोभाञ्जनकः सौंजना इति,
वरुणः = वरना इति विल्ववत्पत्रो यत्फलानि पक्वानि रक्तवर्णानि
भवन्ति । अर्कपर्णम् = रविपत्रम्, पाटला = अमोवा, कण्टकारिका =
जुट्टा, पाटलेत्यत्र पटोलमिति पाठस्तु श्लेष्मघ्नगणो विचारणीयः
॥ ३२६-३२७ ॥

अदरख, सम्भालू, इन्द्र जौ, वृक्षकरञ्ज और लताकरञ्ज,
मूर्वा, सुहांजना, शिरीष, वरना, आक के पत्ते, पाडल, कण्टकारी ।
यह शृङ्गवेरादिगण कफरोग नाशक है । इसकी पुट देने से लोहा
कफ के रोगों को नाश करता है ॥ ३२६-३२७ ॥

अथ गोलुरादिगणः—

गोलुरेक्षुरकौ व्याघ्री सिंहपुच्छीद्वयं स्थिरा ।

गोलुरादिरिति प्रोक्तो वातश्लेष्महरो गणः ॥ ३२८ ॥

गोलुरादिगणे—इक्षुरकः = तालमखाना इति, व्याघ्री = कण्ट-
कारी, सिंहपुच्छीद्वयम् = पृष्ठपर्णी माषपर्णी चेति व्याख्यातारः ।
शालपर्णी पृष्ठपर्णीति र. ज. नि. । स्थिरा = शालपर्णी स्थिरा-
शब्दस्य गुडूची शाल्मली वा व्याख्यानन्तु तयोः पर्यायेषु
स्थिराशब्दादर्शनात् हेयम् ॥ ३२८ ॥

लौहमारकगणः

२३७

गोखुरु, तालमखाना. छोटी कटेली, दोनों प्रकार की पृष्ठपर्णी दीर्घ पत्र वाली और गोल पत्र वाली, शालपर्णी; यह गोखुरादिगण वातश्लेष्महर है। इन से लोहे को पुट दें तो वातश्लेष्मज रोगों का नाश होता है ॥ ३२८ ॥

अथ पटोलादिगणः—

पटोलपत्रकोशीरकासमदापराजिताः ।

लोध्रेन्दीवरकल्हार-वाराहीकान्तया सह ।

पटोलादिरिति ज्ञेयः पित्तश्लेष्मगदापहः ॥ ३२९ ॥

पटोलादिगणो—अपराजिता=विष्णुक्रान्ता, इन्दीवरम्=नील-कमलम्, कल्हारम्=रक्तोत्पलम्, वाराही=वाराहीकन्दः (गेठी), कान्ता=प्रियङ्गुः ॥ ३२९ ॥

पटोलपत्र, खस, कसौदी, कोयल, लोध, नीलोत्पल, कुमुद, वाराहीकन्द. प्रियङ्गु; यह पटोलादिगण पित्तश्लेष्महर है। इनसे लोहे को पुट दें तो यह पित्तश्लेष्मज रोग दूर करता है ॥ ३२९ ॥

अथ किशुकादिगणः—

किशुकः काश्मरी विश्वमग्निमन्थस्त्रिकण्टकः ।

श्योनाकः शालपर्णी च सिंहपुच्छीद्वयं स्थिरा ॥ ३३० ॥

पाटला कण्टकारी च बृहती विल्व एव च ।

किशुकादिगणो ह्येष दोषत्रयहरो मतः ॥ ३३१ ॥

किशुकादिगणो—किशुकः=पलाशः ढाक इति, काश्मरी=कुम्हार इति, विश्वम्=शुण्ठी, अग्निमन्थः=अरणिः, त्रिकण्टकः=गोखुरः,

श्योनाकः = अरलू इति, शालपर्णी प्रसिद्धा दशमूलद्रव्यम् । र. ज. नि. तु शालपर्णीत्यत्र सप्तपर्णीति पाठः । सप्तपर्णी-समङ्गा छुईमुई इति, पाटला = पाडल इति, कण्टकारी = जुद्रा, बृहती = बड़ी कटेली इति, विल्वं = विल्वत्वक् ॥ ३३०-३३१ ॥

पलाश के फूल, गंभारी, सोंठ, अरणी, गोखुरू, अरलू, शालपर्णी, दोनों प्रकार की पृष्ठपर्णी, स्थिरा, पाटला, कटेली, बड़ी कटेली, बेल की छाल, यह किंशुकादिगण त्रिदोषनाशक है । इससे लोहे को पुट दें तो त्रिदोषज व्याधियों का नाश होता है ॥ ३३०-३३१ ॥

अथ शतावर्यादिगणः—

शतावरीबलाधात्रीगुडूचीवृद्धदारक-

वानरीभृङ्गराजाख्यविदारीगोक्षुरक्षुरैः ।

वाजिगन्धाकणायुक्तैर्वाजीकर्मसु शस्यते ॥ ३३२ ॥

शतावर्यादिगणे-बला = खरेटी इति, धात्री-आमलकी, वानरी = आत्मगुप्ता = कैच के बीज इति । भृङ्गराजाख्यः = श्वेतपुष्पभृङ्गराजः, विदारी = विदारीकन्दः, क्षुरः = तालमखाना इति, वाजिगन्धा = अश्व-गन्धा, कणा = पिप्पली ॥ ३३२ ॥

शतावर, बला, आंवला, गिलोय, विधारा, कौंच, भांगरा, विदारीकन्द, गोखुरू, तालमखाना, असगन्ध, पिप्पली; ये शतावर्यादिगण वाजीकरण में अच्छा है । इससे लोहे को पुट दें तो वह लोहभस्म वाजीकरण होता है ॥ ३३२ ॥

लौहमारकगणः

२३६

अथ विदार्यादिगणः—

विदारीकन्दपिण्डाह्वभृङ्गराजशतावरी-

क्षीरकञ्चुकमल्लातामृतकाचित्रकैस्तथा ॥ ३३३ ॥

करिकर्णपलाशैश्च मुपलीमधुकैरपि ।

मुण्डिरीकेशराजैश्च पुटो देयो रसायने ॥ ३३४ ॥

विदारिकन्दादिगणे—पिण्डाह्वं=पिण्डतगरम्, क्षीरकञ्चुकः-
 शिरीषः, अमृतका=गुडूची, मधुको=मधुयष्टिः, मुण्डिरी=घुण्डी
 इति, केशराजो=द्वितीयभृङ्गराजः ॥ ३३३-३३४ ॥

विदारीकन्दः पिण्डतगर, भांगरा, शतावर, खिरनी, भिलावा,
 गिलोय, चीतामूल, हस्तिकर्णपलास, मूसली, मुलहठी, मुण्डी,
 केशराजः इनसे लोहे को पुट दें तो यह रसायन होता है

॥ ३३३-३३४ ॥

सामान्ये च विशेषे च पुटे यद् यत् प्रकीर्तितम् ।

मिलितैरेकशो वा तैर्यथेष्टं पुटयेत् ततः ॥

पुटपाके फलादीनामयसा ग्रहणं समम् ॥ ३३५ ॥

पुटविधाने विशेषमाह सामान्य इति---सामान्ये पुटे-त्रिफलादि-
 पुटे, विशेषे-एरण्डादिपुटे यत् यत् त्रिफलादि, एरण्डादि वा प्रकी-
 र्तिमुक्तं तै मिलितैः=संयुतैः, एकशः, एकैकेन यथालाभ-
 मिलितेन वा यथेष्टं यथेच्छं पुटयेत् । पुटपाके फलादीनां=त्रिफला-
 दीनामयसा=लोहेन समं=तुल्यमानं, ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वरस-
 सत्त्वे स्वरसेनैवायसचूर्णं पङ्कोपमं विधेयम् । क्वाथादिना यथा

२४०

रसेन्द्रसारसंग्रहे

पञ्चपललौहस्य पुटपाके कर्तव्ये पञ्चपलद्रव्यस्य क्वाथः करणीय
इति भावः ।

शार्ङ्गधरस्य दीपिकायां पातञ्जलोद्धृते लौहकल्पे दोषभेदेन
व्याधिभेदेनापि पुटौषधानि दत्तानि म.ख.अ. ११.श्लो ४८.॥ ३३५ ॥

लौहसर्वस्वे प्रयोजनवशात्पुटपाके प्रयोज्या वनस्पतयः ।

वरा शिश्रुपलाशोभकर्णभृङ्गद्रवाम्भसा ।

अत्रोत्तरे पुनर्दद्याद्भ्यसस्त्रिकलापुटान् ॥ ५६ ॥

तदानाद्बद्धकोष्ठस्य लोहं स्यादनुलोमनम् ।

स्मृतः पिप्पलितोयेन मन्दाग्नेरग्निवृद्धये ॥

विदारीवारिणा क्लैव्येऽरुचौ जम्बीरवारिणा ।

शिरीषतोयैर्वैवर्ण्ये वाते वाट्यालकाम्भसा ॥

पित्ते पर्पटतोयेन भरिचार्द्राम्बुना कफे ।

दशमूलीकषायेण सन्निपातोद्भवे गदे ॥

किराततिक्रतोयेन ज्वरेषु विषमेषु च ।

गुडूचीवारिणा मेहेऽतिसारे कुटजाम्भसा ॥

ब्रह्मयष्ट्यम्भसा श्वासे कासे वासकवारिणा ।

काकोदुम्बरिकातोयै रक्तपित्तप्रशान्तये ।

पाण्डुत्वे महिषीमूत्रैः कृमौ जन्तुघ्नतण्डुलैः ॥

कुष्ठे विडङ्गभल्लतैः प्लोहि रोहितकाम्भसा ।

सिन्दुवारद्रवैर्मूत्राघाते शूले तुषोदकैः ॥

पामादद्रुविचर्चीषु दद्याद्दुघ्नवारिणा ।

मुशलीवारिणाऽर्शस्सु हृद्रोगेऽर्जुनवारिणा ॥

लोहमारकगणः

२४१

आमवातप्रशान्त्यर्थमुच्चटामूलजैर्द्रवैः ।

सोमराजी दकैः ॥

शिशोद्भेदाम्बुनाऽश्मर्यामुदावर्त्ते त्रिवृज्जलैः ।

गुल्मेऽम्लदाडिमाम्भोभिर्ब्राह्मीतोदैः स्वरक्षये ॥ ६५ ॥

वाजिगन्धाजटातोयैः राजयक्ष्मनिवृत्तय-इति ।

पुट देने के लिए सामान्य और विशेष गुणों में जो २ द्रव्य लिखे हैं उन्हें मिलाकर या अकेले यथेष्ट पुट देनी चाहिये । पुटपाक में त्रिफला आदि को लोहे के समभाग लेना चाहिये ।

यदि मिलाकर द्रव्यों से पुट देनी हों तो मिलित द्रव्यों को समभाग मिलाकर लोहे के समपरिमाण लें । यदि एक २ द्रव्य से पुट देनी हो तो वह भी परिमाण में लोहे के समान ही होना चाहिये ॥ ३३५ ॥

अथ पुटपाकप्रकरणमाहः—

हस्तमात्रमिते गर्ते करीषेणाद्ध पूरिते ।

अथवा तुषकाष्ठाभ्यां पूरितेऽर्धे निधापयेत् ।

लोहमग्निं ततो दत्त्वा तथैवोर्ध्वं प्रपूरयेत् ॥ ३३६ ॥

दिवा वा यदि वा रात्रौ विधिनानेन पाचयेत् ।

चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकेन मासयेत् ॥ ३३७ ॥

पुटपाके क्षणादूर्ध्वं स्थितो भवति भस्मसात् ।

अधस्तादपकृष्टस्तु मन्दो भवति वीर्य्यतः ॥ ३३८ ॥

कुण्डस्थो भस्मना च्छन्न आक्रष्टव्यः सुशीतलः ।

समाकृष्टस्य तप्तस्य गुणहानिः प्रजायते ॥ ३३६ ॥

पुटप्रकारमाह—हस्तेति—हस्तमात्रमिते=हस्तप्रमाणमस्येति प्रमाणे द्वयसच्—इत्यादिना मात्रच् प्रत्ययः । मात्रच् प्रत्ययेनैव परिमाणार्थे सिद्धे मितशब्दः सर्वतो हस्तैकपरिमाणं सूचयति, तेन हस्तमितगन्धोरे तथाऽनाहपरिणाहे च गर्त्ते=अवटे करीषेण=वन्योपलेन जातादेकवचनं तेन करीषैरित्यर्थः । गृहकरैः कृत्रिमैरपि पुटने न दोषः, अथवा करीषाभावे तुषकाष्ठाभ्यां=तुषेण काष्ठेन च कोकिलैरपि सर्वैर्मिलितैर्वा ज्ञेयम् । अद्यत्वे तु सौकर्यार्थं विद्युत्तापेनापि पुटं दीयते । अर्धपूरिते लौहं=लौहसम्पुटं निधापयेत् । ततोऽग्निं दत्त्वा तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण करीषादिभिर्ध्वं=गर्त्तस्य शेषभागं प्रपूरयेत् ॥ ३३६ ॥

दिवेति—चतुर्भिः प्रहरैरिति न कालनियमो भस्मना च्छन्ने गर्त्तमुखे त्रिदिनान्तमपि तिष्ठति बहिः । एव शब्दः पादपूरणार्थ इति केचित् । वस्तुतस्तु—एव शब्दो नियमार्थस्तेन चतुःप्रहराज न्यूनकालं नाधिकमित्यन्ये ॥ ३३७ ॥

पुटनीयं द्वयं गर्त्तमध्य एव स्थापनीयं नाधो नोपरि इत्यत आह पुटपाक इति । ऊर्ध्वं गर्त्तमुखे स्थितो लौहादिः क्षणाद्भस्मसाद्भवति, तत्र गुणाय । अधस्ताद्गर्त्ततले अपकृष्टोऽधःस्थित इत्यर्थः, वार्यतो मन्दो भवति अतो गर्त्तस्य मध्य एव पुटनीयं स्थाप्यम् ॥ ३३८ ॥

पुटात्स्वाङ्गशीतमेव ग्रहीतव्यमित्याह—कुण्डस्थ इति-भस्मना च्छन्न इति यदा हि अग्निनिर्धूमतां यात तदा गर्त्तमुखे द्वयङ्गुलं

लौहभारणम्

२४३

सर्वतो गर्तं भस्मनाच्छादनीयम् । सुशीतलश्च सम्पुट आक्रष्टव्यो=
प्रहीतव्यः । तप्तस्य समाकृष्टस्य गुणहानेः ।

प्रक्रिया चेत्यम्—स्थालीपाकानन्तरं जलेन प्रक्षाल्य लौहं
खल्वे मसृणं मर्दयित्वा पुटनौषधस्वरसेन हिमेन क्वाथेन वा
चक्रिकानिर्माणयोग्यं विधाय मसृणे काष्ठफलके चक्रिका-निधाय
दिनमेकमातपे शोषयित्वा सम्पुटितं गर्तमध्ये निधाय--उपर्यपि
करोषाणि दत्त्वाऽग्निं प्रज्वालय ज्वलिते निर्धूमे चाग्नौ द्वयङ्गुलं
सर्वतो भस्मनाऽऽच्छादयेत् तापरोधार्थम् । स्वाङ्गशीतलं सम्पुटं
विभिद्य पुनरपि लौहखल्वे मर्दनपुटनादिकं तावद्विधेयम् यावच्चू-
र्णीकृतं लघुत्वेन स्थिरे जले हंसवत्तरति । एवं कज्जलनिभं नेत्रे
निहितं मनागपि पीडां न करोति । अस्मत्सम्प्रदाये तु-शुष्का-
श्चक्रिका गोमयान्तः कृत्वा गोलकान्विधाय शोषयित्वा गर्ते पुटनम् ।
इत्थं प्रतिपुटं गोमयरसेन भानुपाकश्च भवति । अत्र च मृदुताङ्ग-
तस्य लोहस्य हानिरपि सम्भवति । प्रथमं कतिचित्पुटेषु न हानि-
सम्भावना ॥ ३३६ ॥

एक हाथ लम्बा एक हाथ चौड़ा तथा एक हाथ गहरा गोल गढ़ा
खोदकर उसके आधे भाग में जंगली उपले अथवा तुष और
लकड़ियां भर दे । उस पर लोहयुक्त शरावसम्पुट रख तब अङ्गारे
आदि से आग की योजना कर गढ़े को उपले वा तुष और
लकड़ियों से भर दे । इच्छानुसार दिन या रात में इसी विधि
से पकाना चाहिये । इस प्रकार १२ घन्टे में पुटपाक करे ।
पुटपाक में यदि सम्पुट को कुण्डके ऊपर रखें तो जल्दी हो औषध

२४४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

जल जाती है और नीचे डालें तो आंच कम लगती है । अतएव कुण्डके मध्य में डालने का विधान है । जब उपले जल जाय उस समय चारों तरफ से आंच की रक्षा के लिए राख से ढक देते हैं । फिर स्वांग शीतल निकाल ले । सम्पुट को गरम कुण्ड से निकालने पर गुण नहीं होता ॥ ३३५-३३६ ॥

अतान्तरम्—

शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।

द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥ ३४० ॥

यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत् ताम्रभाजने ।

आच्छाद्यैरण्डजैः परैरुष्णो यामद्वयाद्भवेत् ॥ ३४१ ॥

त्रिरात्रं धान्यराशिस्थं तत्ततो मर्दयेद् दृढम् ।

रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥

तीक्ष्णं मुण्डं कान्तलौहं निरुत्थं जायते मृतम् ॥ ३४२ ॥

पुटनं विनापि रसयोगेनोत्तमं लौहमस्माह—शुद्धस्येति—सूत-
राजस्य = सूतस्य भाग = एकोभागः, बले = रजस्य भागद्वयं शुद्धस्ये-
त्येव द्वयोः कज्जलीं विधाय द्वयोः समं = भागत्रयम्, लौहचूर्णं =
शुद्धं सूक्ष्मरेतितम् । लौहस्थाने सारस्तीक्ष्णं वेति पाठान्तरे । दत्त्वा
कन्यकाद्रवैः = कुमारीस्वरसैः, यामद्वयं = दिनार्धं मर्दयेत् । शार्ङ्गधरे
तु-ततः कन्याद्रवैर्धर्मं त्रिदिनं परिमर्दयेत् इति त्रिदिनमर्दनमुक्तम् ।
ततो गोलं विधाय, ऐरण्डजैः प = गोलमाच्छाद्य = परितः सम्यगावेष्ट्य-
ततः सूत्रेण सम्बध्य ताम्रभाजने = ताम्रसम्पुटे 'स्थापयेत्ताम्रसम्पुटे' ।

लौहमारणम्

२४५

इति लौहप्रकरणे यो. र. पाठात् । 'ताम्रसम्पुटे धान्यराशौ स्थापये-
दिति' शा. ध. गृ. टी. च । तदनु--'उष्णो यामद्वयाद्भवेदि' त्युक्तेः,
यामद्वयं खरतरघर्मे स्थापन मायातम् । ततस्तदुष्णमेव त्रिरात्र=
महोरात्रत्रयम् । कालाध्वनो रत्यन्तसंयोगे द्वितीया । धान्यराशिस्थं
'मध्ये धान्यकुशूलस्य त्रिदिनं स्थापयेद्बुधः' शा. ध. म. रव.
१२-२७८ । धान्यराशिश्च तावती ज्ञेया यत्रोष्णताहानिर्न भवेत्परं
वृद्धिः स्यात्पुटपाकाय । ततः समादाय दृढं=मसृणं मर्दयेत् । शा. ध.-
तु-कुठारछिन्नादिरसै मर्दनं भावना चाधिकाऽभिहिता । ततो वस्त्र-
गलितं=पटघृष्टं नीरे=जले हंसवत्तरति । प्रकारेणानेन तीक्ष्णा-
दिलौहं मृतं सन्निरुत्थमपुनर्भवं जायते । र. र. स. तु-
'स्वर्णादीन्मारयेदेवं चूर्णं कृत्वा तु लौहवत्' ५-१३३ । एवं सर्वाणि लौहानि
स्वर्णादीन्यपि मारयेत् शा. ध. म. ख. ११-५२ च ॥ ३४२ ॥

शुद्ध पारा एक भाग, शुद्ध गन्धक दो भाग और शुद्ध बारीक
लोहचूर्ण तीन भाग ले सबको घीकुमारी के रस से दो पहर घोट
गोला बना गोले पर एरण्डपत्र लपेट सूत के तागे से बांध गोले
को ताम्रसम्पुट में रख दो पहर तेज धूप में गरम कर फिर इसे
तीन दिन धान्यों के ढेर में रखे और पश्चात् निकाल दृढ़ता से
मर्दन कर कपड़े में छान ले यह लोहे की भस्म जल पर हंस की
तरह तैरेगी । इस प्रकार से तीक्ष्ण मुण्ड वा कान्तलौह की निरुत्थ
भस्म हो जाती है ॥ ३४०-३४२ ॥

मतान्तरम्—

क्षिपेद्वा द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।

कन्यानीरेण सम्मर्द्य यामयुग्मञ्च सम्पुटेत् ।

एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

(इति पुटपाकविधिः)

हिङ्गुलयोगेनोत्तमं भस्माह-क्षिपेदिति-तीक्ष्णचूर्णतः = लोहचूर्णतः,
तीक्ष्णपदं लोहमात्रस्योपलक्षणम् । द्वादशांशेन = एको भागो दरदस
द्वादशभागा लौहचूर्णस्य, कन्याजलेन यामयुग्मं सम्मर्द्य सम्पुटेत् ।
सप्तभिः पुटैर्लौहं मृत्युमपुनर्भवमवाप्नुयात् ।

लौहभस्मनः सरलं प्रकारद्वयम्—

परिप्लुतं दाडिमपत्रवारा लौहं रजः स्वल्पकटोरिकायाम् ।

म्रियेत वस्त्रावृतमर्कभासा योग्यं पुटैः स्यात्त्रिफलादिकानाम् ॥

लौहचूर्णं पलं खल्वे सोरकस्य पलं तथा ।

अच्छगन्धपलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥

कुमार्यद्भिर्दिनं कुर्याद्गोलकं रुबुपत्रकैः ।

संवेष्ट्य च मृदा लिप्त्वा पुटेद् गजपुटे भिषक् ॥

स्वाङ्गशीतंसमुद्धृत्य सिन्दूराभयोरजः ।

मृतं वारितरं ग्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥

आ. वे. प्र. २५८-२६१

लौहमारणस्य सरलं प्रकारद्वयम्-टीकाकृतः—शुद्धं लौहं
जम्बूत्वक्कायेनाप्लुत्य काचपात्र आतपे स्थापयेदालोडयेच्च
प्रत्यहम् । पङ्कोपमे जाते पुटेत् । एवमर्धांशं नरसारयुतं जलाप्लुतं
लौहे दृषदि स्थापयेदालोडयेच्च पुनः पुनः, काले जलं पुनरपि देयम् ।
पङ्कोपमे जाते त्रिफलादिना पुटेत् ॥ ३४३ ॥ इति पुटपाकः ।

तीक्ष्णलौहचूर्णं बारह भाग, शुद्ध शिंगरफ एक भाग, दोनों को धीकुमारी के रस से दो पहर घोट सम्पुट में रख गजपुट में फूंक दे । इसप्रकार सात बार शिंगरफ और धीकुमार में घोट पुट देने से सात पुट में लौहचूर्ण भस्म हो जाता है ॥ ३४३ ॥

अथ लौहस्य निरुत्थीकरणम्—

सर्वमेतन्मृतं लौहं पक्तव्यं मित्रपञ्चकैः ।

यद्येवं स्यात् निरुत्थश्च सेव्यं रक्तिचतुष्टयम् ॥ ३४४ ॥

निरुत्थपदाभिधेयाम्—मृतधातुपरीक्षामाह सर्वमिति—मृतं लौहं मित्रपञ्चकैः समानमानैः गजपुटे पक्तव्यम् । एवं यदि निरुत्थं नाम लौहं पुनर्न सम्भवेत् किन्तु भस्मैव स्यात् तदा मृतं विद्यात् तस्य मात्रा रक्तिचतुष्टयम् । अद्यत्वे तु १-२. र. ॥ ३४४ ॥

सब लोहे की भस्मों को मित्रपञ्चक से मिला पकाना चाहिये । यदि इस प्रकार से लोहा अपने स्वरूप में न आय तो निरुत्थभस्म समझे । इस लौहभस्म को चार रक्ति तक मात्रा है ॥ ३४४ ॥

अथ मित्रपञ्चकम्—

मधु सर्पिस्तथा गुञ्जा टङ्गणं गुग्गुलुस्तथा ।

मित्रपञ्चकमेतत्तु गणितं धातुमेलने ॥ ३४५ ॥

मित्रपञ्चकमाह—मध्विति-सर्पि=गोघृतम् । एतन्मित्रपञ्चकं धातुमेलने=धातूनां परस्परसंयोगकरणे-पुनरुज्जीवने च, भस्मस्था अमृता धातुकणा मित्रपञ्चकयोगेन ध्माता द्रुताः परस्परं मिलन्ति, गणितं=संख्यातम् । सर्वं समानमानं ग्राह्यम् । द्रावकाः

प्राक् (अ. १-१०६) कथिताः तत्र गुग्गुलुस्थाने गुडोऽस्ति ।
क्वचित्-गुडगुग्गुलुसौभाग्यलाक्षामधुभिर्मित्रपञ्चकमुक्तम् ॥ ३४५ ॥
शहद, घी, रत्तियां, सुहागा, गूगल; ये पांचो मित्रपञ्चक हैं ।
ये धातुओं के मिलाने के काम में आते हैं ॥ ३४५ ॥

मतान्तरम्—

गोघृतं गन्धकं लौहं तप्तखल्वे विमर्दयेत् ।
दिनैकं कन्यकाद्रावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ।
इत्येवं सर्वलौहानां कर्तव्यं स्यात् निरुत्थितम् ॥ ३४६ ॥
अपि च—यदि मित्रपञ्चकैः पक्वमनिरुत्थं स्यात्तदा निरुत्थी-
करणमाह-गोघृत मिति । सर्वं समानमानं तप्तखल्वे मर्दनानन्तरं
कन्याद्रावैरेकं दिनं मर्दयित्वा गजपुटे पचेत् । सर्वलौहानां =
स्वर्णादीनामित्येवमुक्तप्रकारेण । लौहप्रकरणे पठितस्यापि
सर्वधातुवृत्तिदेशः ।

अन्यच्च—मध्वाज्यं मृतलौहं च सरूप्यं सम्पुटे क्षिपेत् ।
रुद्ध्वा ध्माते च संग्राह्यं रूप्यं वै पूर्वमानकम् ॥
तदा लौहं मृतं विद्यादन्यथा मारयेत्पुनः ॥ आ. वे. प्र. ११-२६४ ॥
गन्धकेनोत्थितं लौहं तुल्यं खल्वे विमर्दयेत् ।
दिनैकं कन्यकाद्रावैरुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥
इत्येवं सर्वलौहानां कर्तव्येयं निरुत्थितिः ॥
द्विगुणे त्रिफलाक्वाथे तुल्ये पिष्ट्वाऽप्ययोरजः ।
विपचेन्मध्यपाकेन सर्वव्याधिजरापहम् ॥
इत्यमृतीकरणं तत्रैव ॥ ३४६ ॥

लौहमारणम्

२४६

गौ का घी, शुद्ध गन्धक, लौहभस्म; सबको तप्तखरल में डाल
मर्दन कर अच्छी प्रकार मिलने पर नीचे उतार घीकुमार के रस
से दिनभर घोट शुष्क करले और सम्पुट में रख गजपुट में फूंक
दे। इसप्रकार से सब लोहों का निरुत्थीकरण हो जाता है ॥३४६॥

रसायने विशेषो यथा—

मर्दयेच्च लौहभस्म गुञ्जामध्वाज्यटङ्गणैः ।

धमेद्वह्नौ पुनर्लोहं तदा योज्यं रसायने ॥ ३४७ ॥

निरुत्थीकृतस्यापि रसायनार्थं पुनः पुटनमाह मर्दयेदिति-
गुञ्जादिभिर्लोहसमैः पुनः वह्नौ पुटनं तदनु रसायने
योज्यम् ॥ ३४७ ॥

लौहभस्म को गुञ्जा, मधु, घी और सुहागे से मर्दन कर आग में
धौंकनी से धौंके। तो फिर इसे रसायनकर्म में प्रयुक्त करे ॥३४७॥

गुणाः—

कृष्णायः शोथशूलार्शक्रिमिपाण्डुत्वशोषनुत् ।

वयस्यं गुरु चक्षुष्यं सर्वमेदोऽन्तिलापहम् ॥ ३४८ ॥

इत्थं मारितस्य लौहस्य गुणानाह-कृष्णेति-शोषः = १;
वयस्यं = वयसे हितं वयस्यमायुष्यम्, चक्षुष्यं चक्षुर्भ्यां हितम्, सर्व-
मेदोऽन्तिलापहं-तत्तदनुपानैः तत्तद्योगैश्च सर्वेषां मेदोरोगाणां
सर्वेषामनिलरोगाणां वातरोगाणामपहं नाशकम् ॥ ३४८ ॥

कृष्णलौहभस्म, शोथ शूल बवासीर क्रिमिरोग, पाण्डुरोग और
शोषरोग को नष्ट करता है। आयुवर्धक है, भारी है, आंखों
के लिये हितकारी है। सब प्रकार के मेद और वायु को
नष्ट करता है ॥ ३४८ ॥

आयुःप्रदाता बलवीर्यकर्ता रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता ।

अयःसमानं नहि किञ्चिदस्ति रसायनं श्रेष्ठतमं नराणाम् ॥३४६॥

अन्यसम्बादेन गुणानाह-आयुरिति-आयुर्जीवितं तस्य प्रदाता
बद्धक इत्यर्थः । मदनस्य = कामस्य । अयःसमानं = अयसा लोहेन
समानं = तुल्यं श्रेष्ठतमं = सर्वप्रधानं नराणामिति-प्राणिमात्रस्यो-
पलक्षणम्, रसायनं = जराव्याधिविध्वंसि, हीति = निश्चयेन
किञ्चिन्नास्ति रोगविशेषे लौहविशेषप्रयोगस्तु-लो. स. १२-१६तो ज्ञेयः ।

प्रयुक्तं लौहं पक्वामाशययोर्विपच्य तत्कलाङ्कुरैः सात्स्यीकृतं
रसेन सह यकृतप्लीहोः कफग्रन्थीनां च बलमाधाय पुनरुत्तारणं
सबलीकृत्य वर्धयति रक्तं पोषयति सकलं शरीरं, लुत्करोति,
पाण्डुकामलादिकारणं यकृतप्लीहरोगञ्चापहन्ति । ततश्च हृदय-
यकृतप्लीहवृक्कादिविकृतिजं शोथमप्यपाकरोति, किं बहुना-कृशं
स्थूलं वा स्वावस्थामानयति त्रिकटुत्रिफलादियोगेन मलं मूत्रं च
स्वमाने स्थापयति शोषयति च । मात्रा १/२ र. ।

त्रिफलामधुना च सर्वरोगेषु युज्यते त्रिफलामात्रा च यथा
कोष्ठशुद्धिर्भवेत् । तदनु मुस्तकचर्वणं विधेयं लौहसर्वदोषहरत्वात् ।

बद्धकोष्ठे च—तप्तदुग्धानुपानं प्रायः सारयति बद्धकोष्ठस्य ।

अनुपीतमम्बु यद्वा कोमलशस्यस्य नारिकेलस्य ।

यस्य न तथापि सरति सयवक्षारं जलं पिबेत्कोष्णम् ।

कोष्णं त्रिफलाकवाथं क्षारसनाथं ततोऽप्यधिकम् ॥

र. इ. चि. अ. ८. श्लो. १६१-१६२ ।

लोहानुपानानि

२५१

अत्र लौहसर्वस्वात्—

अथौषधात् षष्टिगुणं च दुग्धं धारोष्णमर्धोदकसाधितं वा ॥
 पिवेदनुष्णं त्वथ सात्म्यतो वा क्षीरोक्तमात्रं स्वरसं गुडूच्याः ॥
 फलत्रिकेण कथितं जलं वा क्षौद्रेण वा गोजलमेव सिद्धम् ॥
 तथा यथारोगहरप्रयोगनिष्काथकल्काम्बु निजद्रवान् वा ॥१४०॥
 रास्नाम्बु वाते कफजे कणाम्बु द्राक्षांम्बु पित्ते सितयानुपेयम् ॥
 धात्रीजलं शर्करयाम्लपित्ते पित्तानिलेऽम्भो लघुपञ्चमूल्याः ॥
 या पञ्चमूली महती प्रसिद्धा तथा शृतं वारि कफे सवाते ॥
 गदे त्रिदोषे कणया सनाथः काथोऽनुपेया दशमूलसिद्धः ॥
 चिरोषितं जर्जरितस्य तोयं किरातार्तकस्य कणान्वितस्य ॥
 ज्वरेऽनुपेयं प्रबलेऽतिसारे कृताञ्जलिः स्वाङ्गसमुद्भवाम्बु ॥
 रक्तातिसारे मधुनाऽनुपेयः स्वाङ्गद्रवो हिजलपल्लवानाम् ॥
 श्रीवृक्षमाकन्दकजास्थिसारो मधुप्लुतश्छर्द्यतिसारके च ॥
 शोथातिसारे च तथा ग्रहण्यां शुण्ठोरजो वा दशमूलतोयम् ॥
 सामे तथा शुण्ठ्यमृताम्बु कोष्णं पुनर्नवाम्भोऽनुपिवेच्च शोथे ॥
 कृमौ च जन्तुघ्नपलाशबीजकल्कोद्भवं वारि मधुप्रगाढम् ॥
 क्लैव्ये विदारीस्वरसं सिताढ्यं निजाम्बु दुर्नामनि तालमूल्याः ॥
 श्वासेऽम्बु कोष्णं समविश्वभाग्यं वासाम्बुकासे मधुनाऽनुपेयम् ॥
 पित्ते सरक्ते मधुशर्कराढ्यं सुशीतलं फल्गुकलोद्भवाम्बु ॥
 मूत्रग्रहेऽम्भस्तृणपञ्चमूल्या गुडूचिकाम्भः समधु प्रमेहे ॥
 सुधायवच्चारयुतं कटूष्णाम्भोऽनुपेयं जठरामयेषु ॥
 जम्बीरजं वारि रुचिप्रणाशे मन्दानले चित्रकसिद्धमम्बु ॥

शोषेऽश्वगन्धादशमूलिकाभ्यां सिद्धं पयः शर्करया सनाथम् ॥
 शूलेऽम्बु लोहप्रभवे विपक्वं सवृन्तबोधिद्रुमसप्तपत्रैः ॥
 सशर्करं भर्जितमुद्गतोयं छर्द्यामये लाजरजोमधुभ्याम् ॥
 स्वप्नाङ्गनासङ्गमजातधातुच्युतौ द्रवस्तालफलस्य पेयः ॥
 पयोऽथवा शर्करया सनाथं वरोविदारीद्रवसाधितं च ॥
 इत्थं किलान्येष्वपि चामयेषु क्रियाक्रमज्ञानविशेषतज्ज्ञः ॥
 यथा यथा रोगहरं गदार्तेऽनुपानमेवं स्वयमेव युञ्ज्यात् ॥
 अतः परं रसतरङ्गिणीतोऽपि लोहानुपानानि ज्ञेयानि ॥
 लोहसेवनान्तरं कर्तव्यमाहारविहारादिः-

अथानुपानं प्रसमीक्ष्य कालरोगादिकान् सद्भिषजा प्रयुक्तम् ॥
 पीत्वैव मुस्तां किल चर्वयित्वा पिबेत्तु कल्कं द्रवमेव तासाम् ॥
 ततः समाचम्य लवङ्गपूग कर्पूरताम्बूलयुगं च जग्ध्वा ॥
 आस्तीर्णशय्यातलसन्निविष्टो भजेत कामं ननुवामपार्श्वम् ॥
 ताम्बूलमात्रामथ भूरि खादेन्मलानुलोमार्थमतन्द्रितोऽसौ ॥
 मलाप्रवृत्तौ च पिबेत् कटू (दु) ष्णं तोयं यवद्वाररजोनुकीर्णम् ॥
 एवं द्वितीये दिवसेऽपि गुञ्जद्वयान्त्रितं दिव्यरसायनं तत् ॥
 जग्ध्वा ततोऽन्येद्युरिदं द्विगुञ्जा प्रवृद्धमेवानुभजेद्विधिज्ञः ॥
 एवं दिनैकान्तरितस्य वृद्धिः कार्याऽथ गुञ्जाद्वितयेन तावत् ॥
 यावच्च ता विंशतिरक्तिकाः स्युस्तदर्धमासान्नहि वृद्धिरिष्टा ॥
 भजन्नितीदं शृततोयपायी जीर्णौषधो बह्विबलं विदित्वा ॥
 भजेत् शाल्योदनमाज्यसिद्धं सव्यञ्जनं क्षीरघृतप्रधानम् ॥
 सद्यञ्जनार्थं मुनयः समूचिरे मांसेषु शस्तांश्च मृगान् विद्वज्जान् ॥

लोहानुपानानि

२५३

ग्रामोद्भवान् जांगलदेशसम्भवान्

छागैणकाम् तित्तरिलाषकादीन् ।

मत्स्येषु भूरीकवलाङ्गमद्गुरान्

रुकृष्णमत्स्यान् सकलांश्च रोहितान् ॥

शाकेषु वार्ताकपटोलवास्तुकानभीरुवेत्राङ्कुरकासमर्दकान् ॥

पाके रसोऽम्लः किल दाडिमानां सुपकधात्रीफलजश्च शस्तः ॥

हिङ्गूषणं सैन्धवविश्वजीरधान्यं हरिद्राऽप्यथ वेसवारे ॥

फलेषु राजादननालिकेरदाडिम्वशृङ्गाटकतालजम्भाः ॥

द्राक्षाप्रियालान् वकुलान् सुपकान् मिष्टांस्तु खजूरकतिन्दुकांश्च ॥

विवर्जयेत् क्रोधमनोभितापहुताशशीतातपवातसेवाम् ॥

चिन्तां निशाजागरमहि निद्रां वाग्विस्तरं वेगविधारणं च ॥

यामादवागूर्ध्वमाप त्रियामात् सम्भोजनं भोजनपर्ययं च ॥

उद्वर्तनस्नानविमर्दनानि स्त्रियं भयं दुःशयनासनानि ॥

इत्येवमुक्ताक्रियया दिने दिने रसायनं सर्वरसायनोत्तमम् ॥

त्रिसप्तकं यावदतन्द्रितोऽथवा भजेत्ततस्तद्विगुणं चतुर्गुणम् ॥

लिह्याद्विडङ्गस्य रजोऽत्र किट्टप्रशान्तयेऽगस्त्यरसार्धमन्तरा ॥

एतत्क्रियातो द्विगुणोत्तरक्रिया समा प्रधानक्रिययैव कीर्त्यते ॥

विधिसेवित लौहगुणाः ।

इति वरपरिपाटी सेवितं हन्ति शूल-

ज्वरजठरगदार्शोरक्तपित्तातिसारान् ॥

श्वसनकसनमेहं कुष्ठशङ्खडुत्वक्क्ष-

श्वयथुवमथुगुल्मान् संग्रहण्यामयं च ॥

२५४

रसेन्द्र-रससंग्रहे

भजति यदि सदोर्ध्वं समकादेकविंश-

दिदममृतसमानं ब्रह्मचर्यं विनाऽपि ॥

बलिपलितविहीनश्चन्द्रतारार्कजीवो,

कनकरुचिरकान्तिर्नागवीर्यस्ततः स्यात् ॥ १६६ ॥

इति शुद्धायसविधिः ॥ ३४६ ॥

लोहा आयु देने वाला, बल-वीर्य कारक, रोग-नाशक और कामोत्तेजक है। लोह की भस्म के समान अन्य कोई रसायन मनुष्यों के लिये उत्तम नहीं है ॥ ३४६ ॥

लौहसेवने वर्जनीयानि—

कूष्माण्डं तिलतैलश्च रसोनं राजिकां तथा ।

मद्यमल्लरसञ्चैव त्यजेत् लौहस्य सेवकः ॥ ३५० ॥

लौहसेवने वर्जनीयानि—कूष्माण्डमिति-राजिका लघ्वी ज्ञेया, मद्यं=सुरादि, अल्लरसं=काञ्जिकादि, रसोनमत्र माषान्नमिति रसं चैवेत्यत्र मसूरांश्चेति पाठान्तरम् ।

लौहस्य सम्यक् परिपाके च-कालेमलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिरुद्गारे ।

अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥

लौहदोषे च—कृमिरिपुसहितं लोढं सहितं स्वरसेन वज्रसेनस्य ।

क्षपयत्यचिरान्नियतं लौहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥

आरग्वधस्य भज्जामी रेचनं किट्टशान्तये ।

भवेद्यदितिसारश्च पीत्वा दुग्धं तु तं जयेत् ॥

आ. वे. प्र. ११-२२०-२२१ ।

लौहस्य विशेषयोगाश्च-नवायस, व्यूषणादि, लौहपर्पटी, पुटपक्व-

लौहम्

२५५

विषमञ्चरान्तकलौह, बृहत्सर्वञ्चरहरलौहादयः ॥ ३५० ॥

पेठा, तिल का तेल, लशुन, राई, मद्य, खटाई; इन सब को लौहभस्म का सेवन करने वाला छोड़ दे ॥ ३५० ॥

अथ वज्रपाण्ड्यादिगुणाः—

सामान्याद् द्विगुणं क्रौञ्चं कालिङ्गोऽष्टगुणस्ततः ।

कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्रज्रं सहस्रधा ॥ ३५१ ॥

वज्राच्छतगुणं पाण्डि निरङ्गं दशभिर्गुणैः ।

ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महागुणम् ॥ ३५२ ॥

(इति लौहमारणम्) ।

लौहानामपि परस्परं गुणवैशेष्यमाह सामान्यादिति—क्रौञ्च, कालिङ्ग (कलि), भद्र, वज्र, पाण्डि, निरङ्ग कान्ताः लौहविशेषाः । लक्षणान्येषां खनिजपरीक्षायां दत्तानि ।

कान्तलौहस्य सर्वापेक्षया प्राशस्त्यम् कोटिसहस्रैरपरिगणि-
तैरित्यर्थः ॥ ३५१-३५२ ॥

सामान्य लोहे से दुगुना क्रौञ्च लोह, क्रौञ्च से आठ गुना कालिङ्ग लौह, कालिङ्ग से सौ गुणा भद्रलोह, भद्रलोह से हजार गुणा वज्रलोह, वज्रलोह से सौ गुणा पाण्डिलौह, पाण्डिलौह से दस गुणा निरङ्गलौह तथा निरङ्गलौह से भी हजारों करोड़ गुणा कान्तलौह उत्तम है ॥ ५१-३५२ ॥

विशेषतश्च—सम्यगौषधकल्पानां लौहकल्पः प्राशस्त्यते ।

२५६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

मृतानि लौहानि रसीभवन्ति ।

निधनान्त युक्तानि महाभयांश्च ॥

अभ्यासयोगाद् दृढदेहसिद्धिम् ।

कुर्वन्ति रुजन्मजरविनाशम् ॥ र. र. स. ५-१३६ ।

लौहविषये विशेषतु-लौहसर्वस्वम् । र. प्र. सु. ४-५७ ।

आ. वे. प्र. ११-१६४ । र. का. धे. । भा. र. शा. प्रकरणम् २५ ।

र. र. स. ५-६६ । चक्रदत्तस्य रसायनम् । र. इ. चि. ८-१७३ ।

र. इ. चू. १४-७५ । र. त. २० । र. अ. ७-१०७ । शा. ध. म. ख.

गू. टी. ११-५२ । एभ्योज्ञेयः ।

अथ मण्डूरशोधनादिः—

ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणा मुण्डकिट्टके ।

तस्मात्सर्वत्र मण्डूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत् ॥ ३५३ ॥

लौहानन्तरं तन्मलगुणानाह—ये गुणाः—इति—“ध्मायमानस्य लौहस्य मलं मण्डूरमुच्यते” लौहगुणान्मण्डूरेऽतिदिशति—मुण्ड-इति—लौहसाधारणस्योपलक्षणम् “यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्” ॥ ३५३ ॥

जो गुण मरे हुए मुण्डलौह में हैं वे ही गुण मुण्ड के किट्ट में हैं। अतएव सर्वत्र रोगशान्ति के लिये मण्डूर का प्रयोग करे ॥ ३५३ ॥

शतोर्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यश्चाशीतिवार्षिकम् ।

अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषापमम् ॥ ३५४ ॥

ग्राह्यमण्डूरमाह—शतेति—मण्डूरं मित्रपञ्चकैः सह ध्मात् पुनर्लौहभावंनापद्यते । न चापि चुम्बकेनाकृष्यत, नान्येनो

१. रासायनिकसूत्रं तु Fe_2O_3 ।

मण्डूरम्

२५७

पायेन मण्डूरं लोहभावमापादयितुं शक्यते । शतोर्ध्वम्=शतवर्षादपि-
पुराणं किट्टं=लोहमलमुत्तमं ज्ञेयम् । षष्टिवर्षहीनं तु विषोपमं=
विषसदृशं तन्मारणाय न ग्राह्यम् ॥ ३५४ ॥

सौ वर्ष से पुराना मण्डूर उत्तम होता है, अस्सी वर्ष का
मण्डूर मध्यम तथा साठ वर्ष का मण्डूर अधम होता है । इससे
कम वर्ष का मण्डूर विष के समान है ॥ ३५४ ॥

दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहति ॥

मण्डूरस्य शोधनं प्रयोगश्चाह—दग्ध्वेति—अक्षकाष्ठै=बिभोतक-
काष्ठैरायसं=लोहसम्बन्धिः, मलं=किट्टम्, दग्ध्वा=अङ्गारसमानं
कृत्वा, अक्षपात्रस्थगोमूत्रेऽष्टवारं निर्वापितम्—“तप्तस्याप्सु

विनिक्षेपो निर्वापः स्नपनञ्च तत्” र. र. स. ८-५१. शुद्धं भवेत् ।

यत्र च बिभोतककाष्ठाभावः तत्र गोमूत्रयुतवराकषाये निर्वापयेत्,

प्रक्षारेषु च अक्षफलत्वक्प्रक्षेपः कार्यः । ततस्तद्विचूर्ण्य लोहखल्वे

लोहदण्डेन मसृणीकृत्य मधुना लोढ्वा मास्वादितं प्रातर्निश्चोदरे

दिरक्तिमात्रया धारोष्णदुग्धानुशानेनेति शेषः । शा. ध. तु-

प्रक्षारनिर्वापणानन्तरं द्विगुणत्रिफलाक्वाथेन बह्वौ भर्जनमभि-

हितम् । कुम्भाह्वयं पाण्डुगदम्=कुम्भकामलां पाण्डुरोगं चाऽचिरेण=

खल्पकालेनैव निहन्ति । सर्वत्र यकृत्प्लीहरोगेषु रक्ताल्पतायाञ्चास्य

प्रयोगो बालयकृद्गो च विशेषेण भवति । प्रसिद्धयोगाश्च हंसमण्डूर-

पुनर्नवामण्डूरादयः । प्रायोऽस्य शोधनानन्तरमेव मधुघृतत्रिफलादिना

प्रक्षण्णतरं कृत्वा प्रयोगो भवति न पुटनमिति वृद्धव्यवहारः ।

२५८

रसेन्द्रसारसंग्रहे

पुटने तु—त्रिफलाकुमारोस्तुगर्कदुग्धेषु पुटेस्त्रिधा । र. सारः ।
इत्यधिकस्याधिकं फलम् । वंश रोत्पन्नरसेन दद्यात्पुटानि
मण्डूररसे शतञ्चेत् । लौहस्य भस्माप्यधरीकरोति, इति तत्रैव ॥३५॥

मण्डूर को बहेडे की लकड़ी की आग पर लाल करके गोमूत्र
में आठ बार बुझावे । उसे चूर्ण करके अधु के साथ मिलाकर
चाटे तो कुम्भकामला और पाण्डुरोग शीघ्र नष्ट होता है ॥३५॥

किट्टादशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शताधिकम् ।

तीक्ष्णाल्लक्षगुणं कान्तं भक्षणात्कुरुते गुणम् ॥३५६॥

किट्टापेक्षया मुण्डादीनां विशेषमाह— किट्टेति-शताधिकं=शत-
गुणाऽधिकफलदम् । मण्डूरोत्पत्तिक्रमे क्रमे-लौहापेक्षया मण्डूरे
प्राणवायोराधिक्यं जायते, मानमायुः पुलनायां मण्डूरस्य मूलापेक्षया
वर्द्धितं भवति ॥ ३५६ ॥

मण्डूरकी अपेक्षा दश गुणा अधिक मुण्डलौह-भस्म, मुण्ड
से सौ गुणा तीक्ष्णलौह की भस्म, तथा फौलाद से लाख गुणा
अधिक कान्तलौह की भस्म खाने से गुण करती है ॥ ३५६ ॥

अथ सर्वधातुमारणविधिः—

नागैः सुवर्णं रजतञ्च ताप्यैर्गन्धेन ताम्रं शिलया च नागम्
तालेन वज्रं त्रिविधञ्च लौहं नारीपयो हन्ति च हिंगुलेन ॥३५७॥

(इति स्वर्णादिशोधनमारणविधिः)

परिशेषे सर्वेषां धातूनां पूर्वोक्तमपि संचिप्यं मारणमाह—
नागैरिति-नागैः शीशकैः युतं नारीपयः सुवर्णं हन्ति, एवं नारीपयः

सर्वत्रैवाऽनुयोगः, ताप्यैः=स्वर्णमाक्षिकेण शिलया=मनःशिलया,
तालेन=हरितालेन त्रिविधं च लौहं मुण्डतोक्षणाकान्तभेदेन, हिङ्गुल-
योगस्तु लौह एव भवति । स्तन्येन लौहमारणं पूर्वानुक्तमपि २. २. स.-
हिङ्गुलस्य पलान्पञ्च नारीस्तन्येन ५-१११. इत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥३५७॥

(इति स्वर्णादिधातुशोधनमारणम्)

स्वर्ण की भस्म सीसे से, चांदी की भस्म स्वर्णमाक्षिक से,
ताम्रभस्म गन्धक से, नागभस्म मनसिल से, और वज्रभस्म दड़ताल
सें, मुण्ड, तोक्षण, कान्त को हिङ्गुल और स्त्री के दूध से मारे ॥३५७॥

अथ मणिमुक्तादिशोधनमारणम्—

स्वेदयेदोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ।

मणिमुक्ताप्रवालानां यामैके शोधनं भवेत् ॥ ३५८ ॥

मणिमुक्तादिशोधनमाह—स्वेदयेदिति—दोलिकायन्त्रे=दोला
एष दोलिका, स्वार्थे कः । ततः प्रत्ययस्थादिति कात्पूर्वाकारस्येत्त्वम् ।
दोलिकायन्त्रं=दोलायन्त्रम् (१२७ श्लो. अ. १) जयन्त्या जैत इति भाषा,
यामैके=प्रहरमात्रे स्वेदनात् मण्यदीनां शोधनं भवेत् ॥ ३५८ ॥

मणि, मोती, मूंगा आदि रत्नों को जयन्ती के पत्तों के रस
में दोलायन्त्र द्वारा एक पहर स्वेदन करना चाहिये । इस प्रकार
वे शुद्ध हो जाते हैं ॥ ३५८ ॥

मुक्ताफलानि शुद्धानि खल्ले पिष्ट्वा पुटेल्लघु ।

एवं भस्मत्वमाप्नोति वज्रकं काञ्जियोगतः ॥३५९॥

मुक्तावज्रयोर्मारणमाह—मुक्तेति-मुक्तोत्पत्तिस्तु-पारसीकसागरे
रामेश्वरसमीपस्थे (मीनार की खाड़ी) च सागरे नातिगम्भीरे

२६०

रसेन्द्रसारसंग्रहे

जले शुक्तिभ्या भवति । शुक्तयुदरस्थजीवत्वचो हि निस्सरति
निर्यासबद्रसः । दैवान् तत्र प्राप्ताः कौशलेन प्रवेशिता वा सूक्ष्मशुक्ति-
कणास्तेन निर्यासेनावृताः कालेन मौक्तिका भवन्ति, अतः कृत्रिमा-
कृत्रिमयोर्विशेषं न कोपि वक्तुं शक्नोति ।

शुक्तिः शङ्खो गजक्रोडः फणिर्मत्स्यश्च दर्दुरः ।

वेणुश्चाष्टौ समाख्याताः सुज्ञौ मौक्तिकयोनयः ॥

इति शुक्त्यतिरिक्ता अपि सप्त मौक्तिकयोनयः । काकचण्डी-
श्वरकल्पतन्त्रस्य मण्डूककल्पे—धातुः कोऽपि भवेदस्य मस्तके
रत्नसन्निभः । ३ । इत्युक्तम् ।

लक्षणं च—ह्लादि श्वेतं लघु स्निग्धं रश्मिवन्निर्मलं मृदु ।

ख्यातं तोयप्रभं वृत्तं मौक्तिकं नवधा शुभम् ॥

त्याज्यं च—रुद्धाङ्गं निर्जलं श्यावं ताम्राभं लवणोपमम् ।

अर्धशुभ्रं च विकटं प्रथिलं मौक्तिकं त्यजेत् । र. र. स. ४-१३ ।

मुक्ताफलानि=मोती इति ख्यातानि । लघु पुटेत्-अष्टसंख्यक-
वनोपलैरित्यर्थः ।

गुणाश्च—मुक्ताफलं लघु हिमं मधुरं च कान्ति-

दृष्ट्यग्निपुष्टिकरणं विषहारि भेदि ।

वीर्यप्रदं जलनिवे जनिता च शुक्ति-

दीप्ता च पक्ति रुजमाशु हरेदवश्यम् ॥

कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासाग्निमान्द्यनुत् ।

पुष्टिद वृष्यमायुष्यं दाहध्नं मौक्तिकं मतम् ।

वारुणीयन्त्रानःसृततरुणीकेतकीपुष्पजलेन क्षिप्तं मक्षिता

मुक्तापिष्टिर्भवति । यत्र सायं चतुर्दशतपदाहयुतोऽल्पो ज्वरः
तत्रानया ज्वरह्रासो मूत्रप्रसादश्च भवति । मुक्तायोगादपि क्षये मृगाङ्ग-
योगानां विशेषोपकारिता । मुक्ताविषये विशेषस्तु-र. इ. चू. १३-६ ।
आ. वे. प्र. १३-५० । र. प. ११७ । इत्यादिभ्यो ज्ञेयः ।

एवमिति—वज्रकं=हीरकम् । काञ्चिकयोगतः=वज्रं चूर्ण-
यित्वा काञ्चिकेन पिष्ट्वा पुटेत् ॥ ३५६ ॥

शुद्ध मोतियों को खरल में पीसकर लघुपुट में फूँके, भस्म हो
जाती है। इसी प्रकार हीरे को काञ्ची के योग से भस्म करे ॥३५६॥

मतान्तम्—

कुमार्या तण्डुलीयेन स्तन्येन च निषेचयेत् ।

प्रत्येकं स सप्तवारांश्च तप्ततप्तानि कृत्स्नशः ॥३६०॥

मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्यशेषतः ।

क्षणाद्विविधवर्णानि भ्रियन्ते नात्र संशयः ॥ ३६१ ॥

प्रकारान्तरेणाह—कुमार्येति-मौक्तिकादीनि तप्ततप्तानि= पुनः
पुनस्तप्तानि, कुमार्या=वृतकुमार्या तण्डुलीयेन मारिचस्वरसेन
स्तन्येन च सप्तवारं निषेचयेत् । अशेषतो रत्नानि=सर्वरत्नानि
क्षणाद्विषेचनसमकालमेव विविधवर्णानि=अनेकवर्णानि । स्तन्ये-
नेत्यत्र स्तुल्येनेति गतानुगतिकन्यायेन प्रचलितः पाठः । र. इ.
चि, र. क. वे. अन्योः सप्तमेव स्तन्येन चेति पाठः ॥३६०-३६१॥

ओती, मूंगा तथा सब रत्नों को आग में गरम कर धीकृत्तर के
रस, चौलाई के रस तथा स्त्री के दूध से पृथक् सात बार

बुझावें । इससे मोती मूंगा तथा विविध वर्ण के पञ्च रत्न क्षण में विविध वर्ण हो भस्म होते हैं इसमें सन्देह नहीं ॥ ३६०-३६१ ॥

प्रवालमारणम्—

स्त्रीदुग्धेन प्रवालञ्च भावयित्वा तु खल्लके ।

स्थापयेद्वर्णिकामध्ये शरावेण निरोधयेत् ।

चुल्ल्यामग्निप्रतापेन त्रियते प्रहरद्वये ॥ ३६२ ॥

स्त्रीदुग्धेनेति—अस्य शुद्धः पाठ एकपादश्च नासादितः । प्रवालञ्चेति—मृतस्य सागरीयजन्तु विशेषस्य सुधासवर्णास्थि-एव प्रवालं नम । तच्च-श्वेत, कृष्ण, मृत्तिका मलिन-रक्तभेदाच्चतुर्विधम् । अत्र—आगाररञ्जनक्रान्तं वक्रं सूक्ष्मं सकोटरम् ।

रुक्मं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् ॥ आ. वे. प्र. १३-८७ । तेषु प्रायो भूमध्यसागरोद्भवं रक्तं पवित्रं रत्नेषु परिगण्यते । यथा बालार्ककिरणारक्ता सागरसलिलोद्भवा लता याऽस्ति । न त्यजति निजरुचि निकषे घृष्टाऽपि सा स्मृता जात्या ॥ आ. वे. प्र. १३. ८८ ।

पक्वविम्बीफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम् ।

स्निग्धमन्नणकं स्थूलं प्रवालं सप्रधा शुभम् । र. इ. चू. १२. ११ ।

गुणाश्च—प्रवालं मधुरं साग्नं कफपित्तादिदोषनुत् ।

वीर्यकान्तिकरं स्त्रीणां धृते मङ्गलदायकम् ॥ आ. वे. प्र. १३-८६ ॥

१. ANTHAZOANPOLYPS.

२. शशासृक्सिन्दूरपलाशपुष्पसदृशं क्रमेणोत्तमध्यमाधमं ज्ञेयम् । पारसीक समुद्रसङ्कटे (इरान की खाड़ी) कृष्ण प्रवालं भवति ।

अपि च—क्षयपित्ताकासघ्नं क्षीपनं पाचनं लघु ।

विषभूतादिशमनं विद्रुमं नेत्ररोगनुत् ॥ र.इ.चू. १२-१३ ॥
गुह्यं प्रवालं मसृणं चूर्णीकृत्य वारुणीयन्त्रनिःसृततरुणीपुष्प-
लेनैकविंशतिवारभाषितं प्रतिरात्रं च चन्द्रकिरणैराप्लुतं चन्द्रपुटीप्रवालं
प्रवालपिष्टिर्वा नाम पित्तरोगेषु प्रशस्यते । द्वित्रा कुमारीरसेन पुटितं
प्रवालभस्म कासे क्षये मधुमेहे च क्रमेण मधुना तण्डुलधावनेन
वित्वपत्ररसेन युज्यते । जीर्णज्वरे च गुह्यचौरसमधुना । कण्डू-
स्फोटविचर्चिकादिषु पक्वकदलीफलेन पुष्टिकृद्रक्तप्रसादनमर्शः सु-
च हितम् । मा. १-२.२. ॥ ३६२ ॥

मूंगे को खरत्त में स्त्री के दूध की भावना दे चकिका बना
गुल्क होने पर हांडी में रखे । हांडी के मुख को शराव द्वारा
बन्द करके इस सम्पुट को तीव्र आग पर रखकर पकावे । दो
पहर में मूंगा भस्म हो जाता है ॥ ३६२ ॥

कुलत्थस्य पलशतं वारिद्रोणेन पाचयेत् ।

तस्मिन् पादावशेषे च काथेऽष्टौ मणयः शिलाः ॥ ३६३ ॥

आतपे त्रिदिनं शोष्याः, काथसिक्ताः पुनः पुनः ।

शुध्यन्ते सर्वरत्नानि मणयश्च न संशयः ॥ ३६४ ॥

(इति मुक्तादिशोधनमारणम्)

सर्वरत्नानामेकरीत्या सरलशोधनमाह-कुलत्थस्येति-कुलत्थः=
शिम्वीधान्यविशेषः कुलथी इत्याख्यः । पलशतं=सपादषट्प्रस्थं,
वारिद्रोणेन-‘द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोरिति’ द्वात्रिंशत्प्रस्थजलेन, पाद-
शेषेऽष्टप्रस्थशेषे, अष्टौ मणयः र. र. स. ४. २-४ । तु. ।

वैक्रान्तः सूर्यकान्तश्च हीरकं मौक्तिकं मणिः ।
 चन्द्रकान्तस्तथा चैव राजावर्त्तश्च सप्तमः ॥
 गरुडोद्गारकश्च ज्ञातव्या मणयस्त्वमी ।
 पुष्परागं गोमेदश्च पद्मरागं प्रवालकम् ॥
 वैदूर्यं च तथा नीलं मेतेऽपि मणयो मताः ।
 पद्मरागेन्द्रनीलाख्यौ तथा मरकतोत्तमः ॥
 पुष्परागः सवज्रख्यः पञ्चरत्नवराः स्मृताः ।
 मुक्ताफलं हीरकं वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
 पुष्परागं गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
 प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।

नवरत्नान्येव महारत्नानि । कचिन्नवरत्नेषु लाजावर्तो
 दृश्यते तत्र वैदूर्यत्रास्ति ।

वैक्रान्तः सूर्यकान्तश्च चन्द्रकान्तस्तथैव च ।
 राजावर्तो लालसंज्ञः पेरोजाख्यस्तथाऽपरः ॥
 मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्खकर्पूराश्माऽथ काचजाः ।
 नीलपीतादिमणयोऽप्यन्ये विषहरा हि ये ॥
 वह्नयादिस्त्वम्भका ये च ते सर्वे हि परीक्षकैः ।
 उपरत्नेषु गणिता मणयो लोकविश्रुताः ॥

१. RUBY-OXIDE OF ALUMINIUM. २. TOPAZ.
 ३. AGATE. ४. SAPPHIRE. ५. EMERALD.
 ६. CORAL. ७. वैशेषिकदर्शने अ. ५. भा. १. सू. १५. प्रोक्तः

दृष्टकान्तः कहरो वा औद्भुतविशेष परत्नेषु ज्ञेयः ।

मुक्ताफलं=मुक्ता । हीरकं=वज्रम् उत्पत्तिश्चास्य-स्वनिस्त्वष्ट्या ।

द्वे तत्र युगे युगे प्रभवतस्तत्रादिमे कौशलः । कालिङ्गस्तदनन्तरे
निर्गदितो वङ्गस्तथा मालवः । सौराष्ट्रो मणिपुण्ड्रकस्त्वथ कलौ
सोपारवज्राकरौ । आ. वे. प्र. बृहत्संहितायान्तु-हिमालयस्य
परिसरे ताम्रवर्णं वज्रं भवति । कृष्णा-गोदावर्योर्मध्यप्रदेशे
(गोलकुण्डा) सौराष्ट्राद्रिषु स्वनिवर्णनमिति । वैदूर्यं=विडूर
देशोद्भवं=विदुरमणिः । पद्मरागकं=पद्मरागं=भाणक्यम् । पुष्परगं=
पुष्पदण्डं पुष्पराज इति । गोमेदः=स्वनामख्यातः पीतरक्तवर्णः ।
नीलं=हरिनीलम्, इन्द्रनील=नीलरत्नेत्याख्यम् । गारुत्मतं=मरकतम् ।
गरुडोद्गारः=पद्मा इति । अत्र विशेषस्तु-आ. वे. प्र. तो ज्ञेयः ।
शिला=रत्नानि, न मनःशिला न वा शिलाजतु । शिलाशब्दो हि
मनःशिलायां, शिलाजतुनि. 'अधस्ताद्धारुणि शिला' इति
द्वारस्तम्भाधस्थकाष्ठे-“प्रावोपलाश्मानः शिला दृषदिति”-पापाणे ।
अत्र तु रत्नानां पापाणसामान्याद्वत्प्रकरणा 'च्छुद्धयन्ते सर्व-
रत्नानीति-अत्रैव युग्मकोत्तरार्धे रत्नानीतिपाठात्-मनःशिलाशोध-
नस्य पूर्वमुक्तत्वान्मणयः शिले त मणिशब्दसादृचर्या चिह्नला
इति बहुवचनान्ताच्च । यद्यपि-‘रत्नं मणिद्वीयादश्मजातौ
मुक्तादयेऽपि चे’ ति-अमरात्-मणिश्च रत्नयोः पर्यायत्वम् ।
तथाप्यत्रैव-शुद्ध्यन्ते सर्वरत्नानि मणयश्च न संशयः, इति
मणिश्च रत्नयोः पृथगुपादानात्-अष्टौ मणया नवरत्नानि इति संख्या
भेदात्-मणिशब्देन शिलेतरा (पापाणाः) ज्ञेयाः । श्री. हरिदत्त
शास्त्रिणस्तु-शिला इति बहुवचनान्तात् । कोलपापाण (पत्थर

वेर-हजरलयहूद) नागपाषाण (जहरमोहरा) अकीक
(स्फटिक भेदः) सङ्गसरेमाही । अश्मसारः (यशव) अश्मसारमयं
भाण्डमिति महाभारते राजसूययज्ञप्रकरणे । इत्यादयो ग्राह्या
इति वदन्ति । इदञ्च ज्ञेयम्—मुक्तादिष्वविशुद्धेषु न दोष स्याच्च
शास्त्रतः । तथाऽपि गुणवृद्धिः स्या च्छोधनेन विशेषतः ॥ र. इ.
चि. ७-६६ । शेषं सुगमम् ॥ ३६३-३६४ ॥

६ सेर कुलथी २ द्रोण जल में पकावे । चौथाई बचने पर
क्वाथ को उतार ले । इस क्वाथ में आठों मणि और शिलाओं को
डालकर धूप में तीन दिन भाषना दे । इस क्वाथ द्वारा बार २
सींचने से सब रत्न और मणि शुद्ध हो जाती हैं । इसमें संशय
नहीं ॥ ३६३-३६४ ॥

अथ विषशुद्धिः ।

कृत्वा चणकसंस्थानं गोमूत्रैर्भाविष्येत् त्र्यहम् ।

समटङ्गणसम्पिष्टं मृतमित्युच्यते विषम् ॥ ३६५ ॥

क्रमप्राप्तं विषशोधनमाह- कृत्वेति—तत्र-वत्सनाभविषं श्वेत-
कृष्णभेदेन द्विविधमपि विषणिषु लभ्यते । स्थावरजङ्गमभेदाश्च

1. The Hindu Physicians use some varieties as cardiac stimulants after prolonged boiling in Cow's urine. By this process the active alkaloids are said to lose their depressant action on the heart and become stimulants instead. By R. N. Chopra.

प्रायश्चित्त्वायामनुपयोगित्वाद् ग्रन्थगौरवभिया च न लिख्यन्ते
तन्त्रान्तरेभ्यो जिज्ञासुभिरूहानि ।

ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीनाविशोधिते ।

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधितं योजयेद्विषम् ॥

चद्धरेत्फलपाके तु नवं स्निग्धं घनं गुरु ।

अव्याहतं विषहरैर्वातादिभिरशोधितम् ॥

आ. वे. प्र. १४-४५-४६ ।

विषं=वत्सनाभापरनामकं शृङ्गिकविषम्, मीठातेलिया इति ।
तस्यैव रसादिषु व्यवहारात्, तच्च चणकसंस्थानं=चणकवत् स्थूलं
खण्डयित्वा तनुवस्त्रपोटल्यां कृत्वा प्रातर्गोमूत्रे स्थापयेत् ।
द्वितीयदिने प्रातः पूर्वं गोमूत्रमपाकृत्य पुननूतनं गोमूत्रं देयम् ।
एषं=त्रयहं=त्रिदिनं भावयेत्, ततस्तीव्रातपे शोषयित्वा समदृक्का-
सम्पिष्टं--विषं=समानभागदृक्कोणं चूर्णीकृतं मृतमित्युच्यते ।
तथा च—तुल्येन दृक्कोणेनैव द्विगुणेनोषणेन च ।

विषं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति सर्वथा ॥ आ. वे. प्र. १४-४८ ।
रक्षणं च—रक्तसर्षपतैलेन लिप्ते वाससि धारयेत् ।

विषं शुद्धं प्रयत्नेन नान्यत्र गुणहानितः ॥ र. इ. वि. ७-२३ ।
तीव्रातपाभावे—विषभागांश्चणकवत्स्थूलान्कृत्वा तु स्वेदयेत् ।

गोदुग्धे घटिकाः पञ्च शुद्धिमायाति तद्विषम् ॥

न प्रोक्तं शोधनं यस्य विषस्योपविषस्य वा ।

गोदुग्धे शोधनं तस्य कर्त्तव्यं शुद्धिकारकम् ॥

खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिवद्धन्तु दोलया ।

अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

आ. वे. प्र. १४-४४।

गोमूत्रशोधनाद्विषस्य हृत्सादको दोषोऽपगच्छति, गोदुग्धेन
स्वेदनात् हृद्गन्धानकरो गुणाश्चतुःकृत्यो वर्धते ।

गुणाश्च—विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् ।

कटुतिक्तकषायं च मदकारि सुखप्रदम् ॥

व्यवायि शीतनुद्ग्राहि कुष्ठवातास्रनाशनम् ।

अग्निमान्द्यं आसकासं प्लोहोदरभगन्दरान् ।

गुल्मराण्डुव्रणार्शांसि नाशयेद्विधिसेवितम् ॥

आ. वे. प्र. १४. ४१-४२।

अन्येष्वपि च रोगेषु शेषोपायपरिज्ञेये ।

प्रत्यहं विषकन्दस्य त्रियवं यवमेव वा ॥

शुद्धस्य राजिकावृद्ध्या वर्षं भुङ्क्त्वा जयेद् गदान् ।

र. र. स. २६-११७।

मात्रा च तर्पणमाना । बाले वृद्धे च न देयम् । घातिनी मात्रा

३० र. । मृत्तिकालः ७-१० घटिकानन्तरम् ।

दातव्यं सर्वरोगेषु घृताशिनि हिताशिनि ।

क्षीराशिनि प्रयोक्तव्यं रसायनरते नरे ॥ र. इ. चि. ७-३५।

अतियोगे च पित्तान्तं वमनं कुर्यादामान्तं रेचनं चरेत् ।

र. र. स. २६-११३।

तावदद्यादजादुग्धं यावद्धान्तिर्न जायते ।

अजादुग्धं यदा कोष्ठे स्थिराभवति देहिनः ॥

विषवेगं तदोत्तीर्णं जानीयात्कुशलो ऽभयः ।

विषम्

२६६

विषहरयो गाश्च--विषं हन्याद्रसः पीतो रजनीमेघनादयोः ।

सर्पाक्षी टङ्कणं वापि घृतेन विषहृत्परम् ॥

पुत्रजीवकमज्जा वा पीता निम्बूकवारिणा ।

विषवेगं निहन्त्येव वृष्टिर्दावानलं यथा ॥

र. इ. चि. ७-४२-४४ ।

विषं पथ्यालि-घृतं क्षीरं सितां क्षौद्रं गोधूमांस्तण्डुलान्यवान् ।

मरिचं सैन्धवं द्राक्षां मधुरं पानकं हितम् ॥

ब्रह्मचर्यं हिमं देशं हिमं कालं हिमं जलम् ।

विषस्य सेवको मर्त्यो भजेदतिविचक्षणः ॥

आ. वे. प्र. १४-७५-७६ ।

विषविषये विशेषस्तु—र. र. आ. विषाधिकारः । अत्ररष-
शृगालदंष्ट्रचिकित्साप्यस्ति । र. र. स. २६ अत्र विषविषये बहूक्तम् ।

र. इ. चि. ७ । आ. वे. प्र. १४ । र. त. २४ । तो ज्ञेयः ॥ ३६५ ॥

विष को चने के समान खरड २ करके गोमूत्र से तीन दिन
भावना दे, इस प्रकार विष शुद्ध हो जाता है । विष में समान भाग
सुहागा डाल पीस ले तो विष मर जाता है ॥ ३६५ ॥

अथवा त्रैफले काथे विषं शुध्यति पाचितम् ।

दोलायां त्रिफलाकाथे आग्नीक्षीरे च पाचितम् ॥ ३६६ ॥

गोमूत्रपूर्णपात्रे च दोलायन्त्रे विषं पचेत् ।

दशतोलकमानेन चादौ वैद्यो दिवानिशम् ॥ ३६७ ॥

मतान्तरम्—

विषभागांश्चणकवत् स्थूलान् कृत्वा तु भाजने ।

तत्र गोमूत्रकं दत्त्वा प्रत्यहं नित्यनूतनम् ॥ ३६८ ॥

शोषयेत्त्रिदिनादूर्ध्वं धृत्वा तीव्रातपे ततः ।

प्रयोगेषु प्रयुञ्जीत भागमानेन तद्विषम् ॥ ३६९ ॥

(इति विषशुद्धिः)

अथवेति-विषं चणकस्थूलं खण्डयित्वा पोटल्यां कृत्वा दोलायां त्रिफलाकाथे-अहोरात्रं पचेत् । त्रिदिनमित्यपरे । एवं त्रिफलाकाथे छागीचीरे च । तथा गोमूत्रपूर्णपात्रे १० तोलकं विषं दिवानिशं पचेदिति विषशोधनस्य प्रकारत्रयम् । अत्र पचिः स्वेदनार्थं ज्ञेयो दोलायामिति लिङ्गात्, ग्रन्थान्तरे स्वेदन-निर्देशाच्च । विषभागानिति-स्पष्टम् ।

विषप्रयोगाश्च—मृत्युञ्जय, हिंगुलेश्वर, आनन्दभैरव, सञ्जी-विन्यादयः ॥ ३६६-३६९ ॥

इति विषाधिकारः ।

अथवा त्रिफला के क्वाथ में दोलायन्त्र से विष को स्वेदन करे तो वह शुद्ध होता है । अथवा क्रमशः त्रिफलाक्वाथ और बकरी के दूध में पकावे तो विष शुद्ध हो जाता है ॥ ३६६ ॥

एक हांडी में गोमूत्र भर उसमें दस तोला विष को दोलायन्त्र से दिन रात स्वेदन करे तो वह शुद्ध हो जाता है ॥ ३६७ ॥

एक मृत्पात्र में गोमूत्र में चने के समान विष के खण्ड कर डाल दे । प्रतिदिन पुराना गोमूत्र फेंक कर नया डालता जाय तीब्र दिन के पश्चात् तीव्र धूप में रख विष को सुखा ले । इस प्रकार से शुद्ध विष को औषधयोगों में उक्त मान में प्रयुक्त करे ॥ ३६८—३६९ ॥

अथोपविषमाह—

अकंसेहुण्डधुस्तूरलाङ्गलीकरवीरकाः ।

गुञ्जाऽहिफेनावित्येताः सप्तोपविषजातयः ॥ ३७० ॥

रसस्य मुखकरत्वादुपविषाण्याह—अति-अर्कः=आंकइति, सेहुण्डः=सुही, धुस्तूरः=धतूरा इति, लाङ्गली=कलहारी इति । आर्द्रकसदृशलुपः कन्दश्च, करवीरः=कनेर इति । सप्तेति-कुपोलु-भल्लातकविजयादीनामुपलक्षणम् । उपविषा=गौणविषाः, जाति-शब्दः सामान्यवाची । खर्वातलफलस्य दुग्धवन्निर्यासमहिफेन-विषमेव सूतोपकारकत्वात्तूपविषेषु परिगणनम् । शोधनप्रकारश्च—अहिफेनं शृङ्गवेररैर्भाष्यं त्रिः सप्तधा ।

शुद्धयत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ यो.र.त. । गुणाश्च तत एव ज्ञेयाः । विशेषगुणास्तु-औषधिसंग्रहे (मराठी भाषा) ज्ञेयाः । भङ्गागुणाश्च, आनन्दकन्दे ऽपि. उ. १५-२६७तो ज्ञेयाः ।

अन्यच्च—अहिफेनं जलेनालोड्य वस्त्रपूतं समदुग्धं मन्दा-ग्निना लेहीभूतमातपे शोषयेत् । मात्रा $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$ र. घातिनी मात्रा २-२. । मृत्तिकालः २०-३० घटिकामध्ये । सद्यो रक्तरोधकं वेदनाहरं मदकरं निद्राकरं च । प्रयोगाश्च—कर्पूरादिबटी-अभयनृसिहरसाऽहि-फेनासवादयः । अस्य कुपीलोः सोमलधत्तूरयोश्च गुणाः—र. त. औषधिसंग्रहाच्च ज्ञेयाः । विशेषज्ञानन्तु-व्यवहारायुर्वेदग्रन्थेभ्यः सावधानतया विशेषेणाभ्यसनीयम् । तत्राऽहिफेनविषाशितरोगि-दर्शनसमकालमेव प्रस्थमितोष्णजले तोलकं लवणं, १० रक्तिकं यशदभस्म वा तुत्थकं २ गुञ्जं वा-आकण्ठं पाययेत् पुनः पुनर्वाम-

२७२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

येत् । अर्कदुग्धभावितलवणं वा दुग्धेन, रक्तिकं ताम्रखण्डं वा जले घृष्टं वमनाय प्रशस्तम् । सति च सुयोगे नलिकया पुनः पुन-
रामाशयप्रक्षालनं यावत्प्रक्षालनजले-अहिफेनलेशो गन्धो वा निर्गच्छति । PERMAGNATE OF POTASH परमांगनेट
औफ पोटाश-इदं विशेषेणाहिफेनागदं नाम ANTIDOTE
प्रस्थमिते जले १० रक्तिकं विलीनं कृत्वा पाययेदाकण्ठ पुनः पुनर्या-
वद्विवर्णमायाति तज्जलं सवर्णतां गते च न पाययेत् । न कदाचिदपि
निर्द्रवो भवेद्विषपायी ॥ ३७० ॥

आक, सेहुण्ड, धतूरा, कलिहारी, कनेर, रत्ति तथा अफीम;
ये सात उपविष को जातियां हैं ॥ ३७० ॥

तच्छुद्धिः—

धुस्तूरस्य च यद्वोजमन्यच्चोपविषं च यत् ।

तच्छोध्यं दोलिकायन्त्रे क्षीरपूर्णं पात्रके ॥ ३७१ ॥

(इत्युपविषशुद्धिः)

उपविषाणां शोधनमाह-धुस्तूरस्येति—उपविषमर्कादि, क्षीरपूर्ण-
गोदुग्धपूर्णं, पात्रके=पात्र एव पात्रके स्वार्थे पादपूरणार्थे वा कः ।
हण्डिकायां गोदुग्धं दत्त्वा तेषां दोलायां स्वेदयेदित्यर्थः ॥ ३७१ ॥

(इत्युपविषशुद्धिः)

धतूरे के बीज और अन्य उपविष शुद्ध करने हों तो उन्हें
दूध से भरे हुए पात्र में दोलायन्त्र द्वारा एक प्रहर स्वेदन कर
शुद्ध करे ॥ ३७१ ॥

उपचिषाणि

२७३

अथ जयपालशुद्धिः--

निस्तुपं जयपालश्च द्विधा कृत्वा विचक्षणः ।

एतद्वीजस्य मध्यन्तु पत्रवत् परिवर्जयेत् ॥ ३७२ ॥

अष्टमांशेन चूर्णेन टङ्कणस्य च मेलयेत् ।

केशयन्त्रे च तद्भावं पाच्यं दुग्धेन सम्प्लुतम् ।

त्रिरात्रं शुद्धिमायाति जैपालममृतोपमम् ॥ ३७३ ॥

निस्तुपमिति-जयपालशोधनम्—जयपालबीजम्, निस्तुपं=बाह्य-
कठिनत्वग्रहितम् । ततो द्विधाकृत्वा=द्विदलं विधाय, विचक्षणः=
पण्डितो द्विदलविधाने बीजं खण्डितं यथा न स्यादिति विचक्षण-
पदोपादानम् । बीजस्य मध्यं=द्विदललग्नं पत्रवत् भावि अंकुर
मूलमिति यावत् । जयपालजिह्वेति यन्नाम तत् परिवर्जयेत्=निरा-
कुर्यात्, ततश्चूर्णयित्वा अष्टमांशेन जयपालचूर्णपेक्षयेत्यर्थः, टङ्कणस्य
चूर्णेन मेलयेत् । तदनु केशयन्त्रे—धान्यपूरितसुगन्धायां सुमुञ्चायां
(स्यां) मुखोपरि । सुदुग्धैर्नारिकेलस्य खर्परे विसंमर्दयेत् । केशो
दुग्धे प्लुतो यस्मात् केशयन्त्रं तथा स्मृतम् ॥ 'वै. श. सि.वे. चन्द्रिका'
त उद्धृतम् । तद्भावं, भावनीयं=ततो दुग्धेन सम्प्लुतं=सम्यग्युतं
त्रिरात्रं पाच्यं=स्वेदनीयम् । सरलप्रकारश्च-जयपालस्य वहिस्त्वच-
मपाकृत्य जलेन दुग्धेन मूत्रेण वा स्वेदयित्वा ततो विदार्य रसनां
पृथक्कृत्य तक्त्रेण निम्बुकाम्लेन वा मर्दयित्वा नूतने खर्परे प्रलिम्पेत्
पुनः पुनर्यावद्विगतस्नेहं रजःसन्निभं भवेदेवं कुर्यात् ॥ ३७२-३७३ ॥
जमालगोटे के बीजों का छिलका उतार कर, एक २ बीज के

२७४

रसेन्द्रसारसं० हे

दो भाग कर उसके बीच की पतली जीभ निकाल फेंक दे । फिर बीजों का आठवां भाग सुहागे का चूर्ण मिला कर केशयन्त्र में रख दूध से भरे पात्र में स्वेदन करे । इसी प्रकार तीन दिन स्वेदन करने से जमालगोटा शुद्ध हो जाता है और अमृत के समान गुणदायक होता है ॥ ३७२—३७३ ॥

अथ स्नुहीक्षीरशुद्धिः—

चित्रापत्ररसे कर्पे वस्त्रपूते पलद्वयम् ।

स्नुहीक्षीरं रौद्रयन्त्रे भावयेद् यत्नतः सुधीः ।

द्रवे शुष्के समुत्तार्य सर्वयोगेषु योजयेत् ॥ ३७४ ॥

स्नुहीक्षीरशुद्धौ-चित्रापत्ररस इति—चित्रा=इमली इति तत्पत्ररसे कर्पे=कर्पजनने, वस्त्रेण पूते च पलद्वयं स्नुहीक्षीरं दत्त्वा रौद्रयन्त्रे=आतपे भावयेत् द्रवे शुष्के च योजयेत् । यो. र. आ. तु. अर्कसेहुण्डयोर्द्वयं तत्स्वयं शुद्ध मुच्यते । २। उपविषप्रकरणम् ॥ ३७४ ॥

स्नुही का दूध दो पल ले । उसमें इमली के पत्तों के रस को वस्त्र से छान कर एक कर्प भर मिला दूध में सुखावे । इस प्रकार थोहर के दूधकी शुद्धि होती है । इसे सब योगोंमें डाले ॥ ३७४ ॥

अथ जलौकाशोधनम्—

चिरन्तनीं जलौकान्तु ताम्रपात्रेषु रक्षयेत् ।

चतुर्मासं निशाचूर्णं जलाष्टकपले क्षिपेत् ॥ ३७५ ॥

ताम्रम् क्षिपेत् जलौकां तां स्वयं लालां परित्यजेत् ।

तप्तलाला जलौका च सा योज्या रक्तमोक्षणे ॥ ३७६ ॥

जलौकाशोधने-चिरन्तनीमिति-जलमोकोऽस्या जलौका । रक्तपाः, एताश्च गृहपालिता अपि नगरे भवन्ति । चिरन्तनीं=पूर्वं व्यवहृतस्या-दशङ्कनीयामित्यर्थः । चतुर्भाषामिति-अष्टपलजले मापकचतुष्टयं निशाचूर्णं=हरिद्राचूर्णमपरताम्रपात्रे दत्त्वा पूर्वताम्रपात्ररक्षितां जलौकां हरिद्राचूर्णयुतजले क्षिपेत् । तत्र स्थिता सा हरिद्रा गन्धेन लालां परित्यजेत् । लालाय चास्या रक्ततनूकरी शक्तिरास्त त्यक्तलाला च सा जलौका नृपादयन्माल भीरु-नारी-सुकुमारादीनां रक्तमोक्षणे योज्या । एवं श्वसनके, कांस्यकोड़े, हृदावरककलाप्रदाहे, यकृच्छूले, नेत्राभिष्यन्दे, कण्ठशालूके, मस्तिष्कावरणप्रदाहे च गलपार्श्वदेशे द्वित्राः प्रयोज्याः । आर्द्रवस्त्रेण गृहीत्वा च रोगस्थानं प्राहयेत् । अगृह्णन्त्यै च क्षीरविन्दुं शोणितविन्दुं शर्करां वा दद्यात् । शस्त्रपदानि वा कुर्वीत ॥ ३७५-३७६ ॥

पुरानी जलौका को ताँवे के पात्र में चार माशा हल्दी का चूर्ण और आठ पल जल डाल उसमें डाल दे । जोंक स्वयं अपनी लार जल में छोड़ देगी पश्चात् उसको शुद्ध समझ उसे खून निकालने के काम में प्रयुक्त करे ॥ ३७५-३७६ ॥

रोमपृष्ठा च कपिला रक्तरखा च दुर्वला ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा कीर्त्तिमिच्छता ॥३७७॥

वर्जनीयाजलौकाश्चाह—रोमपृष्ठा इति रोमपृष्ठा=पृष्ठदेशे रोमराजियुता, कपिला=कपिलवर्णा, रक्तरखा=रक्तराजियुता, दुर्वला=बलहीना, विशेषेण वर्जनीया । सुभ्रुते तु-द्वादशजलौका चक्ताः, तासां षट् कृष्णाद्या सविषाः, कपिलाद्या निर्विषाः,

अत्र-विशेष स्तु सुश्रुतादेव ज्ञेयः । (सु. सू. अ. १३.) कपिला अत्र
मूले वर्जनीयासु परिगणिता । सुश्रुते तु मनः शिला रञ्जिताभ्यामिव
पार्श्वोभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णाकपिला निर्विषासु ॥ ३७७ ॥

जिस जोंक की पीठ पर रोम हों, कपिल रंग की हो, लाल
रेखा वाली हो, दुर्बल हो—उसे कीर्ति चाहने वाला वैद्य विशेष कर
प्रयोग न करे ।

जलौका प्रयोग के लिये सुश्रुतसंहिता सूत्रस्थान अध्याय
१३ देखें ॥ ३७७ ॥

अथ वृद्धदारकबीजशोधनम्—

बीजमादौ समादाय रौद्रयन्त्रे विशोषयेत् ।

ईषत्सैन्धवयुक्तेन द्रवेण यत्नतः सुधीः ।

अपामार्गस्य वा तोयैर्वाद्ध्वक्यबीजशोधनम् ॥ ३७८ ॥

मतान्तरम्—

वृद्धदारकबीजन्तु पक्वं दोलाकृतं पचेत् ।

दुग्धपूर्णेषु पात्रेषु ततः शुध्यति निश्चितम् ॥ ३७९ ॥

(इति वृद्धदारकबीजशोधनम्)

वार्धक्यबीजम्=वृद्धदारकबीजम् विधारा इति, सैन्धवयुत-
जलेनेषदाप्रोद्ध्वय अपामार्गस्वरसेन वा । ततो रौद्रयन्त्र=आतपे
शोषयेत् । एवं पक्वं=फलपाकान्ते गृहीतं दोलायां गोदुग्धेन
वृद्धदारबीजं स्वेदयेत् । इति वृद्धदारबीजानां त्रिःप्रकारेण
शुद्धिः । पक्वमिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ३७८-३७९ ॥

बीज शोधनम्

२७७

विधारे के बीजों का शोधन—बीजों को लेकर एक पात्र में ढाल थोड़े से सेन्धानमक युक्त द्रव से भिगो यत्नपूर्वक धूप में सुखा डाले । इस प्रकार वे शुद्ध हो जाते हैं ।

अथवा विधारे के बीजों को एक पात्र में ढाल उसमें थोड़ा सेन्धानमक युक्त अपामार्गरस ढाल कर धूप में सुखा लें ॥ ३७८ ॥

दूधभरे पात्र में विधारे के बीजों को दोलायन्त्र में स्वेदन करें तो निश्चित शुद्ध होजाते हैं ॥ ३७९ ॥

अथ नानाबीजशोधनम्—

अपामार्गकषायेण निम्बबीजं विशोधयेत् ।

मूलकाथैः कुमार्याश्च जैपालबीजशोधनम् ॥ ३८० ॥

संक्षेपेण सर्वविधबीजशोधनमाह—अपामार्गेति—निम्बबीज-मपामार्गस्य=मयूरकस्य चिटचिटा इति । कषायेण=काथेन-निम्बबीजान्यासिच्य शोधयेत् । निम्बबीजशुद्धिः स्यात् । निम्बेत्यत्र-निम्बिति पाठान्तरम् ।

कुमार्याः=घृतकुमार्या मूलकाथैरेव न तु पत्रस्वरसैः । जयपाल बीजानि सिक्त्वा ततो रसनादिनिरसनं निम्नेहीकरणं यावत् पूर्वोक्तप्रकारेण कुर्यादिति शुद्धिर्भवेत् ॥ ३८० ॥

अपामार्ग के क्वाथ से नीमके बीजों को भावित कर शुद्ध करे । घोकुमार की जड़ के क्वाथ से जमालगोटे के बीजों का शोधन करे ॥ ३८० ॥

इन्द्रवारुणिकाकाथैः राजवृक्षस्य बीजकम् ।

समूलोत्तरवारुण्या धुस्तूरबीजशोधनम् ॥ ३८१ ॥

राजवृक्षस्य=आरग्वधस्य-अमलतास इति, बीजकं=बीजम्,
इन्द्रवारुणिका=इन्द्रायन इति-काथेनासिच्ययातपे शोषणमेवं
धुस्तूरबीजसमूलोत्तरवारुण्या=उत्तरणीतिख्यातलतायाः क्वाथेना-
सिच्य शोषणम् ॥ ३८१ ॥

इन्द्रायण के क्वाथ से अमलतास के बीजों को भावित कर
शुद्ध किया जाता है समूल उत्तरणी के क्वाथ से धतूरे के बीजों
का शोधन होता है ॥ ३८१ ॥

शिग्रु कार्पासबीजानि अपामार्गस्य बीजकम् ।

घर्मेण शोधनं तेषां न दद्यात् सैन्धवं ततः ॥ ३८२ ॥

शिग्रुकार्पासापामार्गबीजानां घर्मेण शोधनं=मातपे शोषणम् ।
अत्र न सैन्धवं दद्यादित्युक्त्या पूर्वोक्तक्वाथेषु सैन्धवमपि देयं
भवति ॥ ३८२ ॥

सहिजन, कपास और अपामार्ग के बीज धूप में सुखाने से
शुद्ध हो जाते हैं, इनमें सेन्धानमक न डाले ॥ ३८२ ॥

तिक्तकोषातकी दन्ती पटोली चेन्द्रवारुणी ।

कटुतुम्बी देवदाली काकतुण्डी च शुध्यति ।

धात्रीफलरसेनैव महाकालस्य शोधनम् ॥ ३८३ ॥

एवं तिक्तकोषातकी=कडुवी तोरई इति ख्याता, तिक्ता-कटुकीति
व्याख्यानन्तु विचारणीयम् । दन्ती=दन्तीमूलं जैपालबीजशोधनस्य
पूर्वोक्तेः । पटोली=पटोलः, देवदाली=कडुवीविन्दाइति, काकतुण्डी=
काकतुण्डवत्फला न कच्चा ठूँठी इति ख्याता, शुद्धयत्यातपे
शोषणादिति ज्ञेयम् ॥ ३८३ ॥

कुटकी, कडुवी तुरई, जमालगोटे की जड़, पटोलपत्र, इन्द्रायन
की जड़, कडुवी तुम्बी, कडुवी विन्दाल, काकतुण्डो ये घूपमें सुखानेसे
शुद्ध होते हैं, महाकालका शोधन आंवले के रस से होता है ॥३८३॥

करञ्जयुग्मयोर्वीजं भृङ्गराजेन शोधयेत् ।

गुञ्जादिसर्वबीजानां नरमूत्रैः पटु विना ।

नारिकेलाम्बुना शोध्यं विल्वभल्लातकोद्भवम् ॥३८४॥

महाकालस्य=काकमर्दस्य-लालइन्द्रायनइतिख्यातस्य
धात्रीफलरसेन=आमलकीरसेनस्वेदनम् । करञ्जयुग्मयो=लताकरञ्ज
(कण्टकी लताभवति) वृत्तकरञ्जयोर्वीजं भृङ्गराजरसेन
बहिः कठिनत्वचमपाकृत्य विभावयेच्छोषयेच्च ।

तन्त्रान्तरेऽत्र प्रकरणे बीजानां तैलपातनमुक्तं न चात्र
तत्प्रयोजनं प्रतिभाति । गुञ्जादिबीजानां पटु लवणं विना=विहाय
नरमूत्रैर्भावनान्छुद्धिः । भल्लातकोद्भवं बीजं=भल्लातकबीजं
नारिकेलाम्बुना=नारिकेलफलान्तर्जलेन विभावनाच्छुध्यति । विल्व-
मत्र बीजमिति क्वचिःपाठः ॥ ३८४ ॥

दोनों करंजों के बीजको भांगरे के रस से शुद्ध करे । रत्ति
आदि सब बीजों को मनुष्य के मूत्र में बिना नमक मिलाये ही
भावित कर शुद्ध करे । विल्वबीज और भिलावे के बीज को
नारियल के जल से शुद्ध करे ॥ ३८४ ॥

गुडूचीत्रिफलाकाथे क्षीरे चैव विशेषतः ।

पक्त्वा च खण्डशः शुद्धं गृह्णीयात् मृदु गुग्गुलुम् ॥३८५॥

इति विषोपविषादिशोधनम् ।

गुग्गुलु शोधनमाह-गुड्ढचोति—गुग्गुलुं विपणित आनीय
मृत्तिकापाषाणादिकंततः पृथक् कृत्वा खण्डशो विधाय च गुग्गुलुतुल्य
गुड्ढचोत्त्रिकलानामष्टगुणे तोये पक्वं चतुर्थो शावशिष्टं क्वाथमादाय
विपचेत् काष्ठखण्डेनालोडयन्वस्त्रेणगालयेच्च तत्पुनः गुडपाक-
वद्विपाच्य संरक्षेत् । विशेषत इति गुग्गुलुं क्षीरे दुग्धे च विपाच्य
पूर्ववद्गालये चक्षोषयेच्च । विषमुष्टि शुद्धिः—किञ्चिदाज्येन सम्भृष्टो
विषमुष्टिर्विशुद्ध्यति । आ. वे. प्र. १४-१०७ । घातिनी मात्रा १५.
र. । मृतकालः—अर्धघटिकातो १० घटिकां यावत् ॥ ३८५ ॥

अत्र जङ्गमविषे—सर्पविषम् ।

विषेषु जङ्गमाख्येषु ग्राह्यं नागोद्भवं विषम् ।
शस्तं बलवतो यूनःकृष्णसर्पाद्विषं नवम् ॥
एतच्चैवागदश्रेष्ठं त्रिदोषक्षपणं क्रमात् ।
दीपनं कुरुते सद्यो वाङ्बाग्निसमं हि तत् ॥
सन्निपातप्रतीकार प्रभावप्रभुरुच्यते ।
यथाविधि प्रयुक्तं तद्विषमप्यमृतायते ॥
मृतसञ्जीवनं तद्धि विसूचीषु ज्वरेषु च ।
शोथञ्चन-नागोद्भवं यथाप्राप्तं विषं गोमूत्र संयुतम् ॥
आतपे त्रिदिनं शुष्कं निर्वातं वीर्यधृग्भवेत् ॥
अन्यच्च—सर्पपतैलसंप्लुतं सर्पविषं विशुध्यति । इति
रसजलनिधौ तृतीयखण्डे ।

श्री घनानन्द पन्तेन चिद्धनानन्द चेतसा ।
यद्धनानन्दतो लब्धं घनानन्दे तदर्पितम् ॥
इति रसेन्द्रसार संग्रहस्याऽऽनन्दो टीकायां निषोपविषादि-
शोधनाधिकारः ।

❀ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ❀

गुग्गुलु को खण्ड २ करके गिलोय त्रिफला के क्वाथ में
अथवा विशेषतः दूध में पका शुद्ध करें ।

इनमें पकाने के पश्चात् द्रव को वस्त्र से छान लिया जाता
है । गुग्गुलु, क्वाथ वा दूध में घुल जाता है । वस्त्र से वह छाना
जाता है । ऊपर के फोक को फेंक देना चाहिये । वस्त्र से छानने
के पश्चात् उसे स्थिर रख दें । गुग्गुलुनीचे बैठ जायगा । उसे मन्द
आंच पर वा धूप में सुखाले ॥ ३८५ ॥

च. चि. अ. ३-६० मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम्
अपत्यजननं सिद्धं सघृतचौद्रशर्करम् । इदं सुवर्णप्रकरणे टीकायां
१५० श्लोकानन्तरं ज्ञेयम् ।

कान्तजे तु स्थिते तोये तैलविन्दुर्न सर्पति ।

खुरलोहे क्षिपेदुष्णं तोयं भवति शीतलम् ।

न च तापं समायाति तीव्रसूर्यकरातपात् ।

गो. र. सं २-१५५ ।

मुण्डन्तु वक्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते ।

गजवल्ल्यादि तीक्ष्णं स्यात्कान्तं चुम्बकसम्भवम् ।

अन्यच्च—मुण्डात्कटाहपात्रादिर्जायते ।

कासीसमलकलकाक्ते लौहेङ्गं दृश्यते स्फुटम् ।

तीक्ष्णलोहं तदुद्दिष्टं मारणायोत्तमं विदुः ।

...तीक्ष्णलोहतः खट्वादिशस्त्रभेदाः स्युः ।

क्षमाभृच्छिखराकाराण्यङ्गान्यम्लेन मर्दिते ।

लोहे स्युर्यत्र सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ।

। आ. वे. प्र. ११-२००-२०४ ।

इदं खनिजपरीक्षायां-कान्तलौहलक्षणै—इत्यतः प्राक् ज्ञेयम् ।

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अथ विरेकाधिकारः ।

क्षीराब्धेरुत्थितं देवं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ।

वन्दे धन्वन्तरिं भक्त्या नानागदनिपूदनम् ॥१॥

शुद्धकोष्ठानां विशेषतया न भवन्ति रोगाः । यदुक्तम् —

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादो, लघुत्वमूर्जोऽन्तरनामयत्नम् । ज.सि. १-१५

बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिम् ।

चिराच्चपाकं वयसः करोति, विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् । सु.चि. ३३-२६

अतश्चिकित्सायां प्रधानसाधनं विरेचनप्रकरणं

प्रथमं निबन्धन् 'भङ्गलभग्यानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इति

महाभाष्योक्ते रायुर्वेदप्रवर्तकप्रधानत्वेन श्रीविष्णो रवतारत्वाच्च

ग्रन्थमध्ये धन्वन्तरिनमस्कारात्मकं मङ्गलं निबन्धनाति क्षीराब्धेरिति-

क्षीराब्धेः=क्षीरसमुद्रस्तज्जलस्य क्षीरवच्छुक्लत्वादिति भावः । उत्तरे

हिमवतार्ष्यं क्षीरोदो नाम सागरः इति कलशपूजनप्रकरणोद्धृतं

दशकमपद्धतौ पुराणवचनम् । क्षीराब्धिः (WHITE SEA)

उत्थितं=प्रादुर्भूतं समुद्रमन्थन इत्यर्थः । देवं=दीव्यतीति देवस्तं

पीतवस्त्रं=पीताम्बरं, चतुर्भुजं=चतुर्बाहुम् । नानागदनिपूदनं=नाना

अनेके सर्वविधा इत्यर्थः (नञ्स्तञ् नानाञौ न सः ५-२-२७)

ये गदा=रागास्तेषां निपूदनं निपूर्वात्पूद=क्षरणे, इत्यतो ल्युटि

रसेन्द्रसारसंग्रहे

२८३

निषूदनमिति भवति, निषूदनं=नाशकरं धन्वन्तरि भक्त्या
 "पूज्येष्वनुरागो भक्तिः" बन्धे=नमस्करोमि ॥ १ ॥

क्षीरसमुद्र से प्रकट हुए, चतुर्भुजरूप, पीले वस्त्र धारी
 महाराज धन्वन्तरि जी का मैं भक्तिपूर्वक प्रणाम करता हूँ जो नाना
 रोगों के नाश करने वाले हैं ॥ १ ॥

प्रायशो वपुषः शुद्धिं कृत्वा देयं तदौषधम् ।

अतः पूर्वं चिकित्सायां रेचकौषधमुच्यते ॥२॥

अन्नमलादियुतोदरे दत्तमण्यौषधमन्नाद्यावृत्त्वान्न गुणाय सम्प-
 द्यतेऽतश्चिकित्साऽरम्भतः प्रथमं विरेचनं देयमित्याह—प्रायश इति-
 यतः प्रायशो=बहुधा वपुषः=शरीरस्य शुद्धिं=यथासम्भवं
 विरेचनादिभिरिति भावः । कृत्वा=विधाय तदौषधमिति तच्छब्देन
 चिकित्स्यमानरोगग्रहणं तस्यौषधम्, औषधेरजातौ ५-४-३७
 इत्वण । तेन-रस, घृत, गुड़, तैलादिकमौषधशब्दवाच्यम् । देयं=
 प्रयोज्यम् । अतो हेतोः, चिकित्सायां पूर्वं रेचकौषधं रेचकं च
 तदौषधमिति रेचकौषधं अयपालैरण्वतैलादि, उच्यते ॥ २ ॥

शरीर की शुद्धि करके ही प्रायः उस रोग की नाशक औषध
 दी जाती है, इस लिये चिकित्सा-प्रकरण में सबसे प्रथम रेचक
 अर्थात् दस्त लाने वाली औषध लिखते हैं ॥ २ ॥

अथ इच्छाभेदी रसः—

तुल्यं दृङ्गणपारदं समरिचं तुल्यांशकं गन्धकम्
 विश्वा च द्विगुणा ततो नवगुणं जैवालचूर्णं त्रिपेत् ।

गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत्
यावन्नोष्णजलं पिबेदपि वरं पथ्यञ्च दध्योदनम् ॥३॥

इच्छया शीतलजलानुपानेन रेचयति, उष्णजलानुपानेन च
रुणद्धीति-इच्छाभेदी-तमेवाह-तुल्यमिति-टङ्कणपारदमरिचगन्धकानां
प्रत्येकमेकोभागः । तत्रैकभागापेक्षयाविश्वा=शुण्ठी द्विगुणा,
जयपालबीजचूर्णं शुद्धमेकभागापेक्षया नवगुणम् । मात्रा
१ गुञ्जा । प्रातर्हिमजलेन ॥ ३ ॥

शुद्ध सुहागा, शुद्ध पारा, मरिच का चूर्ण, शुद्ध आंवलासार
गन्धक, प्रत्येक द्रव्य का एक एक भाग ले । सैंठ का (कपड़े में से
छना) चूर्ण दो भाग तथा शुद्ध जमालगोटे के बीजों का चूर्ण नौ
भाग ले । सबसे प्रथम पारे गन्धक की कजली बनावे । फिर अन्य
द्रव्य उसमें मिला घोटकर जल से एक एक रत्ति की गोली बनाले
और शीशी में रखे । इसे इच्छाभेदी रस कहते हैं ॥ ३ ॥

दस्त लेने की विधि यह है जब दवा सेवन से दस्त आने
आरम्भ हों तो एक दस्त आने के बाद दो तीन धूँट ठण्डा जल
पीलें । इसी प्रकार दस्त आने के बाद ठण्डा जल पीते जाएं ।
जब दस्त बन्द करने हों तो थोड़ा सा गर्म जल पीलें, बन्द हो
जाने के बाद पथ्य सेवन करें । दस्त लेने से एक दिन पूर्व घी
मिली खिचड़ी खा कोष्ठ स्निग्ध कर लेना चाहिए । बिना
स्निग्ध कोष्ठ किए भी अत्यावश्यक हो तो दवा दे देने चाहिए ।
मात्रा—आधी रत्ति है ॥ ३ ॥

विरेकाधिकारः

२८५

मतान्तरम्—

जैपालाष्टौ द्विको गन्धस्त्रिशुण्ठी मरिचं द्विकम् ।

एकः सूतः टङ्गणैको गुञ्जामात्रा वटी कृता ॥ ४ ॥

शूलव्याधिप्रभृतयः कुष्ठैकादश पित्तजाः ।

भगन्दरादिहृद्रोगाः सर्वे नश्यन्ति भक्षणात् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेणाह—जैपालेति-जैपालाष्टौ=जैपालस्याष्टौ भागाः,
द्विको गन्धो=गन्धकस्य द्वौ भागौ, त्रिशुण्ठी=शुण्ठ्यास्त्रयो भागाः।
कुष्ठैकादश पित्तजाः=एकादशक्षुद्रकुष्ठानि पित्तजाः=पित्तजाश्च
रोगा इत्यर्थः ॥ ४-५ ॥

शुद्ध जमालगोटा ८ भाग, शुद्ध गन्धक दो भाग, सांठ चूर्ण ३ भाग
मरिच चूर्ण दो भाग, शुद्ध पारा एक भाग तथा भुना सुहागा एकभाग ।
पारा गन्धक की कज्जली में शेष द्रव्यों को मिला जल से पीस
एक रत्ति की गोली बनावे । इसको भी उसी प्रकार शीतल जल
से खाने से विरेचन होता है । जब दस्त बन्द करने हों तो गरम
जल पीवे । इस से शूल आदि पेट के रोग, ग्यारह प्रकार के
कुष्ठरोग, पित्त के रोग, भगन्दर आदि तथा हृदय के सब रोग
नाश होते हैं । मात्रा १ रत्ति ॥ ४-५ ॥

अथ गदमुरारिः इच्छाभेदी—

रसवल्लिगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च

त्रिकटुत्रिफलमेतत् टङ्गणं भृङ्गमेभिः ।

सममिह जयपालोद्भूतचूर्णं विमर्द्य

द्विनिशमनिशमेतद् भृङ्गराजोत्थवारा ॥ ६ ॥

भवति गदमुरारिः स्वेच्छया भेदकोऽयं
हरति सकलरोगान् सन्निपातानशेषान् ।
इह हि भवति पथ्यं मत्स्यमांसादि सर्वं

घृतविलुलितमस्मिन् भोजनं भूरि देयम् ॥ ७ ॥

गदमुरारिमाह—रसेति-रसः=पौरदः, वलिर्गन्धस्तयोः प्रथमं
मसृणां कज्जलीं विधाय ततो गगनमभ्रं, अर्कस्ताम्रं शुद्धतालं शुद्ध-
विषं च त्रिकटु त्रिफला टङ्कणानि, भृङ्गं=शरुसिता (दालचीनीति)
एभिश्चतुर्दशद्रव्यैः, इह जयपालोद्भूतचूर्णं समं चतुर्दशभागमित्यर्थः ।
द्विनिशं दिनद्वयं भृङ्गराजरसेन विमर्द्य गुञ्जामात्रा वटी कार्या ।
अयं गदमुरारि नाम इच्छाभेदी विरेचने जाते पथ्यमत्र भूरिमत्स्यादि
घृतविलुलितं=घृताप्लुतं देयम् ॥ ६-७ ॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, अभ्रकभस्म, ताम्रभस्म, शुद्ध
हड़ताल, शुद्ध वत्सनाभ विष, सोंठ का चूर्ण, कालीमिर्च का
चूर्ण, पिप्पली का चूर्ण, हरड़ का चूर्ण, बहंड़े का चूर्ण, आंबले
का चूर्ण, भुना सुहागा, दारचीनी का चूर्ण; सब द्रव्यों को एक
एक तोला लें। शुद्ध जमालगोटे का चूर्ण चौदह तोला लें। कज्जली
में शेष द्रव्यों को मिला भांगरे के स्वरस में दो दिन तक लगातार
खरल करें। फिर आधी आधी रस की गोली बना सुखाकर
शीशी में रख लें। यह गदमुरारि रस पूर्ववत् शीतल जल से
इच्छानुसार दस्त लाता है। सब रोग तथा सब सन्निपातों
को दूर करता है। विरेचन होने के पीछे मत्स्य मांस आदि सब

पथ्य है। प्रभूत घी से युक्त भोजन इसमें विशेषतः देना चाहिये ॥ ६—७ ॥

अथ रुक्मिशो रसः—

अभयाचूर्णमादाय नूतनैर्जयपालकैः ।

पञ्चमांशेन मिलितैः स्नुहीदुग्धेन मर्दिताः ॥ ८ ॥

गुडिकास्तस्य कर्तव्या वत्तलाश्चणकप्रभाः ।

पीतैका हन्ति चातङ्कं रेचनैस्तु रसैः सह ॥ ९ ॥

रुक्मिशो न च दाहः स्यान्न च मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।

वेगतः सारयेदेषा विशेषादामनाशिनी ॥ १० ॥

निरुहेण तथा नैव तथा विन्दुघृतेन च ।

त्रिवृता न तथा रेच्या यथा स्याद् गुडिकोत्तमा ॥ ११ ॥

अतिशुद्धं भवेद् देहमतिप्रबलमुत्तमम् ।

अतिरूपमतिप्रौढमत्यायुष्करमुत्तमम् ॥ १२ ॥

विष्टम्भे गुडिका देया चोदरे दारुणामये ।

अधोदेशेषु सर्वेषु गुदेषु च महौषधिः ।

दीयते क्षीयते सामः कामकायविवर्द्धनः ॥ १३ ॥

रुक्मिशोरसमाह—अभयेति—अभया=हरीतकी तस्याश्चूर्णस्य

पञ्चमांशेन यथा-हरीतकी चूर्णस्य पञ्च भागा एको भागः शुद्धजयपाल
चूर्णस्य, स्नुहीदुग्धेन मर्दयित्वा चणकप्रभा वटी कार्या । अथ
रुक्मिशो रसः । चणकप्रभा-इत्यनन्तरम्—एकैकस्यास्य टङ्कस्य रेचनैश्च-

रसैस्तथा" इत्यर्धश्लोकः प्रक्षिप्तोऽनन्वितश्च प्रतिभाति,
केषुचिद्वस्तुकेषु च नास्त्येव ॥ ८-१३ ॥

बड़ी हरड़ का चूर्ण पांच भाग, नया शुद्ध जमालगोटा एक भाग, दोनों को मिला थोहर के दूध में घोट चने के समान गोली बना ले। एक गोली को विरेचक रसों के साथ सेवन करने से रोग नष्ट होते हैं। इस रुक्मिशरस के सेवन से न तो दाह होता है, न मूर्च्छा, न भ्रम, न क्लम। दस्त वेग से होता है। यह विशेषतः आम को नष्ट करती है। निरुहबस्ति, विन्दुघृत, निसोत इनके प्रयोग से भी ऐसा विरेचन नहीं होता जैसे इससे होता है। इससे देह अति-शुद्ध अति-प्रबल और उत्तम रूपवान् शक्तिसम्पन्न हो जाता है। यह उत्तम आयु-वर्धक है। यह महौषध कब्ज, उदर रोग, अफारा आदि दारुण रोगों में तथा नीचे के भाग के सब रोगों में एवं भगन्दर ववासीर आदि गुदा के रोगों में दी जाती है। इससे आमदोष त्रय को प्राप्त होता है। यह कामदेव तथा देह की वृद्धि करता है ॥ ८-१३ ॥

अथ इच्छाभेदी गुडिका---

पारदं गन्धकं कुर्यात् सौभाग्यं पिप्पली समम् ।

समानि जयपालानि क्रियन्ते रेचनाय च ।

शीतेन रेचयेत् सम्यगुष्णेनैव प्रशाम्यति ॥ १४ ॥

पारदमिति—सौभाग्यं=टङ्कणक्षारः, पिप्पलीसममिति पारदादयः सर्वे समभागा इत्यर्थः । समानि जयपालानि भागचतुष्टयमित्यर्थः । शीतेन शीतलजलपानेन, शीतोपचारेण चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

विरेचनम्

२८६

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, भुना सुहागा, पिप्पली का चूर्ण सब सम भाग लें। कज्जली में शेष द्रव्यों को घोट सबके समान शुद्ध जमालगोटे का चूर्ण डाल घोट लें। इस रसको एक रत्ति ले कुछ खांड मिलाकर शीतल जल से दें तो अच्छा रेचन होता है। जब दस्त बन्द करने हों तो गरम जल पी लें ॥ १४ ॥

अन्यश्चेच्छाभेदी रसः—

शुण्ठीमरिचसंयुक्तं रसगन्धकटङ्गणम् ।

जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १५ ॥

इच्छाभेदी द्विगुञ्जः स्यात् सितया सह दापयेत् ।

यावन्तश्चुलुकाः गीतास्तावद्द्वारान् विरेचयेत् ॥

तक्रौदनं खादितव्यमिच्छाभेदी यथेच्छया ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेण इच्छाभेदीमाह—शुण्ठीति—त्रिगुणा एकभागा-
पेक्षयेत्यर्थः । जैपालो द्विगुण इति सम्मतः पाठः । द्वैगुण्य-मेक-
भागापेक्षया, अतएव द्विगुज्जमात्रया यावन्तश्चुलुका इति फलश्रुति-
रपि सङ्गच्छते ॥ १५-१६ ॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, सोंठ चूर्ण, मिरच चूर्ण, भुना सुहागा एक २ भाग लें और शुद्ध जमालगोटे का चूर्ण तीन भाग लें। कज्जली में शेष द्रव्यों को मिला पीस दो रत्ती की गोली बना लें। इस इच्छाभेदी रस को दो रत्ती ले कुछ मिश्री मिला कर देवे। ऊपर से जितने घूंट जल पीयेगा उतनी बार विरेचन होगा। पथ्य में छाछ और चावल खाना चाहिए ॥ १५-१६ ॥

अथ पुष्परेचनी गुडिका—

देवदाली स्वर्णपुष्पं गुडेन गुडिका कृता ।

गुदमध्ये प्रदातव्या पातयेच्च महागदम् ॥ १७ ॥

अधश्च साममायाति पुनः सा दीयते गुदे ।

प्रक्षाल्य वारिणा चैषा वारं वारं प्रयच्छति ॥ १८ ॥

अनेन क्रमयोगेन मलःसामो विरिच्यते ।

जायते सकलं देहं शुद्धवर्णं निरामयम् ॥ १९ ॥

पुष्परेचनीगुडिकामाह--देवदालीति-देवदाली=जीमूतः कड़वी विन्दाल इति ख्याता, स्वर्णपुष्पमारम्बधपुष्पं तद्वीजमज्जेत्यन्ये । गुडेन=सर्वचूर्णद्विगुणेन । मा. माषमिता वयोऽनुमाना वा । इयं फलवर्त्तिवदुपयोज्या भवति ॥ १७-१९ ॥

बन्दाल डोढा, अमलतास के फूल एक २ भाग गुड़ दो भाग सब को कूट पीस गोली बनावें । यह गोली गुदा में रखने से विरेचन करके महारोग वा अर्श को दूर करती है । दस्त होने के साथ ही आम के समेत गोली भी बाहर आ जाती है । इसे जल से धो फिर गुदा में रखें । इस प्रकार बार बार रखने से मल और दस्त द्वारा आमयुक्त मल बाहर निकल जाता है और देह शुद्धवर्ण और जीरोग हो जाता है ॥ १७-१९ ॥

अथ सर्वाङ्गमुन्दरो रसः—

शुद्धसूतश्च गन्धश्च विषश्च जयपालकम् ।

कटुत्रयश्च त्रिफला टङ्गुलश्च समांशकम् ॥ २० ॥

अस्य मात्रा प्रयोक्तव्या गुञ्जात्रयसमा ततः ।

सर्वेषु ज्वररोगेषु सामवाते विशेषतः ॥ २१ ॥

नाशयेत् श्वासकासश्च अग्निमान्द्यं विशेषतः ।

ब्रह्मणा निर्मितः पूर्वं रसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ २२ ॥

शुद्धसूतमिति-सर्वाङ्गसुन्दरे तालयोगेकृते भृङ्गराजरसभावनया
'घोड़ाचोली' रसो भवति, तस्य च फलपाठः—एतन्निजानुपानेन
समस्तगदखण्डनमिति ॥ २०-२१-२२ ॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, शुद्ध विष, शुद्ध जमालगोटा, सोंठ
चूर्ण, मिरच चूर्ण, पिप्पली चूर्ण, हरड़ चूर्ण, बहेड़ा चूर्ण, आंवला
चूर्ण, भुना सुहागा, सबको सम भाग ले । प्रथम विष और जमाल-
गोटे का चूर्ण डाल जल से खूब घोंटे । पश्चात् कज्जली टङ्कण
और शेष चूर्ण देकर अच्छी प्रकार घोट तीन रत्ती गोली बना
लें । इसके प्रयोग से सर्व ज्वर विशेष कर आमवातयुक्त ज्वर नाश
होते हैं । श्वास कास विशेषकर अग्निमांद्य को भी यह नष्ट करता
है । यह रस ब्रह्मा ने पूर्व बनाया था । इसका नाम सर्वाङ्ग-
सुन्दर रस है ॥ २०-२२ ॥

निषिद्धविरेचकानाह—

बालवृद्धकृशक्षीण—पीनसात्त भयार्दिताः ।

रूक्षशोषतृषायुक्ता गर्भिणी च नवज्वरी ॥ २३ ॥

अधो गच्छति यस्यासृक् स्रुतिकाऽऽतङ्कपीडिताः ।

नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषाश्च बलाबलम् ॥ २४ ॥

नवज्वरे च ये योगाः भेदका परिकीर्त्तिताः ।

ते तथैव प्रयोक्तव्याः वीक्ष्य देहबलादिकम् ॥ २५ ॥

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् प्रैषिकमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशुसम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥

च. शा. अ. २ श्लो ४३ ।

इति वचनात् तत्तद्गोषु विरेचनोपदेशाच्च विरेकानर्हानाह
बालेति—बालो=द्विवार्षिकः, कापि दशवर्षमभिव्याप्य बाल्यमभि
धीयते । कृशः=प्रकृतिकृशः, क्षीणो=रोगादिना क्षीणधातुः,

पीनसार्तो=नासारोगपीडितः, भयादितो=व्याकुलः, रुक्षो=
ऽस्मिन्मधो रूक्षप्रकृतिश्च, शोषो=राजयक्ष्मा, 'तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्य-
क्षिणो मलरेतसी' इतिशास्त्रोपदेशात्, तृषार्तस्य=पिपासितस्य,
अन्येषां च बलाबलमिति-जीर्णज्वरी गरव्याप्तादयो ये शास्त्रे
विरेच्याः, उपदिष्टाः--ते बलवन्तो विरेच्याः, दुर्बलाः=तत्साध्येषु
विकारेषु मृदुविरेचनेनैरण्डतैलादिना फलशाकादिना वा
विरेचनीयाः ॥ २३-२४ ॥

नवज्वर इति—भेदकाः=रेचकाः, तथैव=बालवृद्धक्षतक्षीणा-
दिषु देहबलादिकं=शरीरसामर्थ्यादिकं वीक्ष्य प्रयोक्तव्याः ॥ २५ ॥

॥ इत्यानन्दी टीकायां विरेकाधिकारः ॥

बालक, बूढ़े, पतले, क्षीण, पीनस रोगी, डरपोक, रुखे,
यक्ष्मी, प्यासे, गर्भिणी स्त्री, नये ज्वर वाले, जिसके गुदा योनि
आदि नीचे के भाग से खून निकले, सूतिका रोग वाली स्त्री,
इनको विरेचन न दे अन्यो को बलाबल देखकर दे । नव ज्वर

ज्वराधिकारः

२६३

में जो विरेचन योग कहे हैं उन्हें उक्त प्रकार से ही शरीर और दोष वा मल आदि को देख कर यथायोग्य मात्रा में प्रयोग करना चाहिए ॥ २३-२५ ॥

[इति विरेकाधिकारः]

अथ ज्वरचिकित्सा ।

नवज्वरांकुशः—

क्रमेण वृद्धान् रसगन्धहिङ्गुलान्

नैकुम्भबीजान्यथ दन्तिवारिणा ।

पिष्ट्वाऽस्य गुञ्जाऽमिनवज्वरापहा

जलेन चार्द्रा सितया प्रयोजिता ॥१॥

प्रायः सर्वेषु रोगेषु ज्वरस्य प्रधानोपद्रवत्वात् इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते तत्प्रथमत्वाच्छरीराणाम् । तथा नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्या यथायमिति । सर्व-
रोगाधिपतिर्ज्वरो नानातिर्यग्योनिषु बहुविधैः शब्दैरभिधीयते । च. नि. अ. १
एवं—देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।

ज्वरः प्रधानं रोगाणामुक्तो भगवता पुरा । च. चि. अ. ३.२. ।

इत्युक्तेश्च प्रथमं ज्वरचिकित्सामाह-तत्रापि प्रायः सर्वे ज्वरेषु मज्जबन्धस्य भावित्वान्मलशुद्धिकरं ज्वरहरञ्च नवज्वरांकुशमाह क्रमेणोतिरसगन्धहिङ्गुलान्=रसः पारदः, गन्धो=गन्धकः, हिङ्गुलः प्रसिद्धः, स. च. रूमी शोभनो भवति । एते शुद्धा प्राज्ञाः ।

२६४

रसेन्द्रसारसंग्रहे

नैकुम्भबीजानि=दन्तिबीजानि, एतान्यपि शुद्धानि देयानि । क्रमेण वृद्धानिति-रसापेक्षया गन्धस्य भागद्वयम् । द्विङ्गुलस्य भागत्रयम् । दन्तिबीजानां भागचतुष्टयमिति ज्ञेयम् । दन्तिवारिणा=दन्तिमूलकायेन, स च काथः-भाव्यद्रव्यसमं काथ्यं काथ्यादष्टगुणं जलमत्र समस्तस्य भाव्यद्रव्यस्य दशभागा भवन्ति, अतः दन्तीमूलस्यापि दशभागाः काथार्थं ग्राह्याः--तेन ।

द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजेत् ।

तावन्मानं द्रवं देयं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥

‘सप्ताहं भाषनाविधि’ रिति नियमात्क्रमेण सप्त भाषना देया ।

अत्र प्रधानतो दन्तीबीजान्येव ज्वरघ्नानि, अतः पित्तज्वरेऽस्य प्रयोगं न प्रशंसन्ति वृद्धाः । नवज्वर एवास्य प्रयोगो भवति नवज्वरायमाणे विषमे वा । आर्द्रा=अतिविषा-अगुरुचेति राजनिघण्टु-वर्णानुक्रमसूची, नार्द्रकम् । आर्द्रकपर्यायेषु आर्द्रा-शब्दादर्शनात् । अत्र ज्वरप्रकरणे आर्द्राशब्देनातिविषैव ग्राह्या तस्या एव ज्वरघ्नत्वात् । “अतिविषा शुक्लकन्दा” आर्द्रा श्वेता विरूपा चैति” रा. नि. । केवलापि अतिविषा पञ्च षड् रक्तिमात्रया प्रत्यहं त्रिश्चतुर्वा प्रयुक्ता द्वित्रैर्दिनैर्विषमं नाशयति । जयपालयोगे-स्वनुपानं त्वस्या ग्राहिष्वज्जयपालस्य रेचकगुणहासाय । जलेन चेति चकारः समुच्चयार्थस्तेन आर्द्रायाः पञ्च रक्तिका सिता यथोपयुक्ता, जलेन=शीतलजलेन । गुञ्जा=१ रक्तिका । प्रयोजिता=दत्ता सती, अभिनवज्वरापहा=अभिनवं तरुणं ज्वरमपहन्ति । जलेनेत्यादौ-दलेन चाहः [सितया प्रयोजिता इति र. का. घे, नौ पाठः ॥१॥

ज्वराधिकारः

२६५

शुद्ध पारा एक भाग, गन्धक दो भाग, शुद्ध शिंगरफ तीन भाग, शुद्ध जैपाल चार भाग । कजली में शिंगरफ मिला घोटें । पश्चात् जैपाल बीज चूर्ण मिला दन्तीमूल के क्वाथ से पीस एक रत्ती प्रमाण की गोली बनावे । प्रयोग के समय एक गोली को पीस अतीस का चूर्ण और खांड मिला जल के साथ दें । कई गोली को खांड के शरबत के साथ भी दे देते हैं । इस गोली को दिन भर में एक बार ही दें । इससे शीघ्र नया ज्वर दूर हो जाता है ॥ १ ॥

हिङ्गुलेश्वरो रसः—

तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले पिप्पलीं हिङ्गुलं विषम् ।

द्विगुञ्जा मधुना देया वातज्वरनिवृत्तये ॥ २ ॥

हिङ्गुलेश्वरे-तुल्यांशं समानम् । पिप्पलीमिति=पिप्पली-तण्डुलचूर्णप्रदणम् । हिङ्गुलं पित्तज्वरशान्त्यर्थं निम्बपत्ररसशोधित-मन्यत्र जम्बीररस शोधितं ज्ञेयम् । विषं गोमूत्रशोधितं जलेन प्रक्षालितं शुष्कं ग्राह्यम् ।

विषं क्षोदयित्वा ततो जलेन मसृणं मर्दयेत् । एवं हिङ्गुलमपि, द्विगुञ्जमाना बटी विधेया । अत्र गुञ्जार्धमिति पाठो युक्तो व्यवहारश्चास्यैव । मधुना ज्वरागमनात्प्राक् त्रिः प्रयोज्यः, वात (कम्प) ज्वरे पलमितदधिजलेन विशिष्टमुपकरोति । वमनहृत्तासादिषु गुह्येष्वसत्त्वहरीतकीचूर्णान्यतरानुपानेन । ज्वरातिसारेऽतिविषानुपानेन, सन्ततसततयोरस्य प्रयोगे ज्वरविच्छेदो भवति, तुलसीपत्रमध्वनुपानेन, कफप्रधानज्वरे रससिन्दूरयोगोऽपि कार्यः । सति कासे त्वगाक्षीरीचूर्णमधुना, सज्वरकासे कर्पूरमधुना, मलबन्धे, आर्द्रक-

२१६

रसेन्द्रसारसंग्रहे

रसमधुना, आमवातज्वरे पर्णपत्ररसमधुना । आलवृद्धगर्भिणी-
हृद्रोगिभ्यो न देयः । सर्वविधविषमे निगुण्डीशफाली-अन्यतर-
पत्ररसशर्करानुपानेन । इदञ्च बोध्यम् ।

अनुपानै रसा योज्यः देशकालानुसारिभिः ।

दोषघ्नैर्मधुना वाऽपि केवलेन जलेन वा ॥ (कस्यचित्)

मात्रा वृद्धिः कार्यो तुल्यायामुपकृतौ क्रमाद्विदुषा ।

मात्राह्रासः कार्यो वैगुण्ये त्यागसमये च ॥ र. ह. चि. ८-४ ।

अभ्यर्हितः सरलश्चायं योगः । अस्मिन्नेव योगे हिङ्गुलु भागद्वयं
दत्त्वा जम्बीररसेन मर्दयित्वा मृतसञ्जीविनीति नामकरणं ज्वरा-
तिसारे (१-२) कृतम् । अत्र विषं प्रधानं ज्वरघ्नम् तदनु
पिप्पली हिङ्गुलुस्तु योगवाही । विषयोगानां प्रयोगे तापः प्रायः
संख्यामेकां हसति ॥ २ ॥

पिप्पली का चूर्ण, शुद्ध शिगरफ, शुद्ध विष, तीनों को सम-
भाग ले जल से घोट दो रत्ती की गोली बना वातज्वर में शहद के
साथ देने से ज्वर निवृत्त होता है ॥ २ ॥

ज्वरधूमकेतु रसः—

भवेत् समं सूतसमुद्रफेनहिङ्गुलगन्धं परिमर्द्य यत्नात् ।

नवज्वरे वल्लमितं त्रिघसूमाद्राम्बुनाऽयं ज्वरधूमकेतुः ॥३॥

ज्वरधूमकेतौ-समुद्रफेनः=समुद्रभाग इति तच्छोधनप्रकारश्च--
'समुद्रफेनः सम्पिष्टो निम्बुतोयेन शुष्यति' अशुद्धस्तु अङ्गभङ्गादिकं
करोति । द्रव्यचतुष्टयं यत्नात्त्रिघसूमाद्राम्बुना=अतिविषा
कायेन परिमर्द्य वल्लमितं=द्विगुञ्जमद्यात्, अद् भक्षणे । त्रिघसू

ज्वराधिकारः

२६७

त्रिदिनम्, अयं ज्वरधूमकेतुः स्यात् । अत्र आर्द्रासमुद्रफेनौ ज्वरघ्नौ ।
सामकफे वातकफज्वरे च प्रचरति । अद्यात्, यत्नात्, अत्र क्रमेण-
भवेत्, याममिति पाठान्तरे ॥ ३ ॥

शुद्ध पारा, शुद्ध समुद्रफेन, शुद्ध शिंगरफ, शुद्ध गन्धक,
प्रत्येक द्रव्य समभाग ले । कज्जली में शेष द्रव्यों को मिला जल
से तीन दिन तक घोटकर दो रत्ती प्रमाण गोली बनावे । यह
ज्वरधूमकेतु रस कहाता है । नवज्वर में इसका प्रयोग कराना
चाहिए ॥ ३ ॥

मृत्युञ्जयो रसः--

अव्यक्तः सिद्धिदः शुद्धो रोगघ्नः कीर्तिवर्द्धनः ।

यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥ ४ ॥

विषस्यैकस्तथा भागो मरिचं पिप्पलीकणाः ।

गन्धकस्य तथा भागो भागः स्यात् टङ्गणस्य च ॥५॥

सर्वत्र समभागः स्यात् हिङ्गुलन्तु द्विभागिकम् ।

चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु मुद्रमानां वटीं चरेत् ॥ ६ ॥

जम्बीरस्य रसेनात्र कार्यं हिङ्गुलशोधनम् ।

रसश्चेत्समभागः स्यात् हिङ्गुलं नेष्यते तदा ॥७॥

गोमूत्रशोधितश्चात्र विषं सौरविशोधितम् ।

मृत्युरूपं ज्वरं हन्ति मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥ ८ ॥

मृत्युर्विनिर्जितो यस्मात्तेन मृत्युञ्जयो रसः ।

मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ ९ ॥

दध्युदकानुपानेन वातज्वरनिवर्हणः ।

आर्द्रकस्य रसैः पानं दारुणे सान्निपातिके ॥ १० ॥

जम्बीरद्रवयोगेन अजीर्णज्वरनाशनः ।

अजाजीगुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥ ११ ॥

तीव्रज्वरे महाघोरे पुरुषे यौवनान्विते ।

पूर्णमात्रा प्रदातव्या पूर्णा वटीचतुष्टयम् ॥ १२ ॥

स्त्रीगालवृद्धक्षीणेषु चार्द्रमात्रा प्रकीर्त्तिता ।

अतिवृद्धे च क्षीणे च शिशौ चान्पवयस्यपि ॥ १३ ॥

तुर्यमात्रा प्रदातव्या व्यवस्थासारानश्रिता ।

नवज्वरे महाघोरे यामैकात् नाशयेद् ध्रुवम् ॥ १४ ॥

मध्यज्वरे तथा जीर्णे त्रिरात्रात् नाशयेद् ध्रुवम् ॥

सप्ताहात् सन्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकसंज्ञकम् ॥ १५ ॥

सुप्रथितं ज्वरे योगवरं मृत्युञ्जयरसमाह—अव्यक्त इति-
न व्यज्यते स्म नव्विपूर्वकः 'अञ्जव्यक्तादौ' रौधादिक स्तम्भात्कर्म-
णि क्ले "यस्य विभाषेति" इडभावे कुत्वे चत्वे च अव्यक्तः । अव्यक्तः
शङ्करे विष्णौ अङ्कुटे त्वभिधेयवदिति विश्वः । रसपक्षे यावद्
गुणस्याभिव्यक्तिर्न भवति तावदव्यक्तत्वम् । सिद्धिश्च इति सिद्धि
रोगनिराकरणरूपां ददातीति सिद्धिदः कार्यसिद्धिदश्च । शुद्धः
उभयत्रापि, एकार्थः । रोगघ्नो=रोगशान्तिकरः पार्थिवपूजादिभिः
तुष्टः शिवो रोगनाशको भवति । कीर्तिवर्धनयशःप्रदशब्दो,

उभयत्र स्पष्टार्थो । शिवो रोगनिवर्तकत्वेन कल्याणकरत्वेन च ।
मृत्युं=मरणं जयतीति मृत्युञ्जयो रसः शिवश्च । मृत्युञ्जयः कृत्ति-
बासा (अमरः) साक्षात् शिवः स्मृतः ॥ ४ ॥

विषस्येत्यादि—पिप्पलीकणाः=पिप्पलीतण्डुलानि । सर्वत्र
समभागः=सर्वे समानमानाः, मुद्गमानां=मध्यमप्रमाणशुष्क
मुद्गधान्यप्रमाणाम्, सौरविशोधितमातप शुष्कम् । सर्वज्वर-
निवृत्तये, अनिश्चितकारण सर्वविधज्वरशान्तये दध्युदकमत्र पल-
मानम् । अजाजी=कृष्णजीरकं तन्मात्रा माषमिता, गुडस्तु एक-
वर्षपुराणो द्विगुणो ग्राह्यः । महाघोरे-दत्तः सन् यामैकात् तं,
नाशयेत् । एवं मध्यज्वरेऽपि ज्ञेयम् । यकृति सीहि विवृद्धे पुराण-
विषमे निर्गुण्डी-आर्द्रकरसेन प्रत्यहं त्रिः प्रयुक्तो नातिचिराय
चमत्करोति । वातपित्तज्वरे मधुना, पित्तप्रधाने अरतिदाह-
पिशासादिषु शर्करामधुरेण धान्यकपटोलनिम्बूकरसाद्यन्यतमानुपानेन
हिमोपलशीतीकृतेन, शिरोगौरवे वेदनायां मलबन्धे च पर्णपत्रार्द्रक-
रसेन, अतिसारे च जीरकमधुना प्रयोज्यः ।

अनुपदं पञ्चवक्त्ररसोऽ (६१ श्लो.) पि नामभेदेन दत्तः तत्र
धत्तूररसस्य भावना विशेषा ॥ ५-१५ ॥

मृत्युञ्जय रस अव्यक्त, सिद्धिदाता, शुद्ध रोगनाशक,
कीर्त्तिवर्धक, यशःप्रद तथा साक्षात् कल्याणदाता है । शिव भी
अव्यक्त, आठ सिद्धियों का देने वाला, शुद्ध, भवरोगनाशक,
कीर्त्तिवर्द्धक तथा यश देने वाला है ।

शुद्ध विष, मिरच चूर्ण, पिपली चूर्ण, शुद्ध गन्धक, मुना

१. ज्वरस्य पुनरावर्त्तनमपि निरुणद्धि ।

सुहागा; एक २ भाग, शुद्ध हिङ्गुल दो भाग लें। सबको खरल में जल से पीस मूंग के दाने के समान गोली बना लें।

इस मृत्युञ्जय रस में हिङ्गुल को जम्बीरी नीबू के रस से शुद्ध करके डाले, यदि हिङ्गुल के स्थान में शुद्ध पारा डालना चाहें तो गन्धक के समभाग ही अर्थात् एक भाग शुद्ध पारा डालें और पारा गन्धक की कजली करलें। वत्सनाभ विष को गोमूत्र में शुद्धकर और धूप में सुखाकर डालें।

यह रस मृत्युरूप ज्वर को हरता है इस कारण इसे मृत युञ्जय रस कहते हैं। अथवा इससे मृत्यु अर्थात् ज्वरादि रोगों से होने वाली अकाल मृत्यु जीती गई है इसलिए इसे मृत्युञ्जय रस कहते हैं।

इसे शहद में मिला चाटने से सब प्रकार के ज्वर निवृत्त होते हैं। दही के जल के अनुपान से दें तो वातज्वर निवृत्त होता है। अदरक के रस के साथ पीने से दारुण सन्निपात दूर होता है। जम्बीरी नीबू के रस से अजीर्णज्वर नाश होता है। काला जीरा चूर्ण और पुराने गुड़ के साथ देने से विषमज्वर नष्ट होता है।

ज्वर का वेग तेज हो, ज्वर महाघोर हो, पुरुष भी जवान हो तो इस रस की पूर्णमात्रा दे सकते हैं। पूर्ण मात्रा चार गोली की है। स्त्री, बालक, वृद्ध, क्षीण इनको दिन भर में आधी मात्रा एक बार में मूंग से आधी गोली दे सकते हैं। अतिवृद्ध अतिक्षीण तथा छोटे बालकों को भी चौथाई मात्रा दिन भर में दी जा सकती है परन्तु एक बार में एक मूंग की चौथाई मात्रा

ज्वराधिकारः

३०१

देनी चाहिए। महाघोर नवीन ज्वर का वेग इसके सेवन से एक पहर भर में निश्चित कम हो जाता है। मध्यम ज्वर में और जीर्ण ज्वर में इसे दें तो तीन दिन में ज्वर नाश होता है। सन्निपात और अजीर्णज्वर को एक सप्ताह में नाश करता है ॥४-१५॥

जयावटी—

विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रां निम्बपत्रकम् ।

विडङ्गमण्टमं चूर्णं आगमूत्रैः समं समम् ॥

चणकाभा वटी कार्या स्यात् जया योगवाहिका ॥१६॥

जयावत्याम्—चणकाभा = रक्तिद्वयमिता, योगवाहिका = अनुपान-भेदेन विविधगुणकरो, तथा हि-वातज्वरे-मधुना आर्द्रकरस मधुना वा, पित्तज्वरे दाहादिषु कारवल्लीधान्यक पर्पटाद्यन्यतम रसेन मधुमधुरेण, निःशामज्वरे पुरातनज्वरे च गुडचौरसेन, यकृतप्लीहवृद्धौ पिप्पलीचूर्णमधुना, ज्वरातिसारे शुण्ठीजलेन, चिप्पे (नखरोगे) जलेन प्रलेपो त्वरितं फलति । केचना ऽत्र जयन्तीमूलचूर्णं मूलेऽनुक्तमपि सर्वसमानमानं ददते ॥ १६ ॥

शुद्ध विष, सोंठ चूर्ण, मरिच चूर्ण, पिप्पली चूर्ण, मोथा चूर्ण, हल्दी चूर्ण, नीम के पत्तों का चूर्ण, वायविडंग का चूर्ण; एक २ भाग ले। सबको बकरी के मूत्र में घोट चने के समान गली बनावें। यह जयावटी योगवाहा है जिस अनुपान से दें वैसा ही गुण करती है। यह रस पैत्तिक एवं रक्तपित्त से उत्पन्न होने वाले ज्वरों में अतीव प्रशस्त है ॥ १६ ॥

३०२

रसेन्द्रसारसंग्रहे

जयन्तीवटिका—

विषं पाठाऽश्वगन्धा च वचा तालीशपत्रकम् ।

मरिचं पिप्पली निम्बमजामूत्रेण तुल्यकम् ॥

वटिका पूर्ववत् कार्या जयन्ती योगवाहिका ॥१७॥

जयन्तीवट्याम्—पाठा एतन्नाम्नैव प्रसिद्धा लताम्बुठाख्या,
अश्वगन्धा प्रसिद्धं वणिग्द्रव्यम्, असगन्ध इति ॥ १७ ॥शुद्ध विष, पाठा चूर्ण, असगन्ध चूर्ण, वच का चूर्ण, तालीश-
पत्र का चूर्ण, मिरच चूर्ण, पिप्पली चूर्ण, नीम के पत्तों का चूर्ण,
एक २ भाग लें सब को मिला बकरी के मूत्र में पीस कर चने के
समान गोली बनालें । यह जयन्ती वटी भी योगवाही है । अर्थात्
सब रोगों को भिन्न २ अनुपानों से दूर करती है ॥ १७ ॥

जयाजयन्ती-वटीप्रयोगविधिः ।

जयन्ती वा जया वाऽथ क्षीरैः पित्तज्वरापहा

मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥ १८ ॥

जयन्ती वा जया वाऽथ सक्षौद्रमरिचान्विता ।

सन्निपातज्वरं हन्ति रसश्चानन्दभैरवः ॥ १९ ॥

जयन्ती वा जया वाऽथ विषमज्वरनुद् घृतैः ।

सर्वज्वरं मधुयोषैः गवां मूत्रेण शीतकम् ॥ २० ॥

चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।

जयन्ती वा जया वाऽथ माक्षिकेण च कासजित् ॥ २१ ॥

ज्वराधिकारः

३०३

जयन्ती वा जया क्षीरैः पाण्डुशोथविनाशिनी ॥२२॥

जयन्ती वा जया वाऽथ तण्डुलोदकपानतः ।

अशमरीं हन्ति नो चित्रं मूत्रकृच्छ्रन्तु दारुणम् ॥२३॥

जयन्तीं वा जयां वाऽथ गोमूत्रेण युतां पिवेत् ।

हन्त्याशु काकणं कुष्ठं सुलेपेन च तद् द्रुतम् ॥२४॥

द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाययेत् ।

जयन्ती वा जया वाऽथ मेहं हन्ति सुराह्वयम् ॥२५॥

जयन्ती वा जया वाऽथ मधुना मेहजिह्वेत् ।

लोध्रमुस्ताऽभयातुल्यं कट्फलञ्च जलैः सह ॥

क्वाथयित्वा पिवेच्चानु मधुना सर्वमेहजित् ॥ २६ ॥

जयन्तीं वा जयां वाऽथ गुडैः काष्णजलैः पिवेत् ।

त्रिदोषोत्थं हरेद् गुल्मं रसश्चानन्दभैरवः ॥ २७ ॥

जयन्ती वा जया हन्ति शुण्ठ्या सर्वं भगन्दरम् ।

जयन्ती वा जया वाऽथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ॥२८॥

जयन्ती वा जया वाऽथ रसश्चानन्दभैरवः ।

रक्तपित्तं त्रिदोषोत्थं शीततायेन पाययेत् ॥ २९ ॥

जयन्ती वा जया वाऽथ भृङ्गद्रावैर्निशान्ध्यनुत् ।

जयन्तीं वा जयां वाऽथ घृष्ट्वा स्तन्येन चाञ्जयेत् ।

स्रावणं सर्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ॥ ३० ॥

प्रयोगविधौ क्षीरै-धारीष्णगोदुग्धै रुष्णदुग्धेन वा प्रत्यहं त्रिः
 प्रयोगे भटिति ज्वरहानिर्भवति । रसश्चानन्दभैरव इति-अतिसारे
 (३-४ श्लो०) एतेन विषयुक्तानां सर्वेषां रसानां मन्त्रोक्तानुपानान्यति-
 दिश्यन्ते । घृतै-र्गव्यघृतैः । शीतकं = शीतपूर्वकज्वरम् । चन्दनस्य=
 रक्तचन्दनस्य तोलकद्वयरक्तचन्दनस्य काथेन प्रातः सायं जयावटीयोगो-
 रक्तपित्तज्वरे भवति । माक्षिकेण = मधुना । पाण्डुशोथविनाशिनी=
 पाण्डौ शोथे च क्षीरैः = केवलक्षीरपथ्येन नान्यत्पथ्यमत्र
 देयम् । अश्मरीं = यकृद्दृक्गवीनीयस्त्यन्तर्गताम् । काकणकुष्ठे च
 बहिरन्तः प्रयोगः । लोध्रमुस्तेति-चत्वारि द्रव्याणि समानानि ।
 भृङ्गद्रावैः = कृष्णभृङ्गराजरसैः । तन्मानञ्च तोलकद्वयं द्विस्त्रिर्वा
 प्रत्यहम् । एतेन यकृद्दोषनिवृत्त्या निशान्वयमपगच्छति । मांसवृद्धि-
 नेत्रमांसवृद्धिम् । रसयोगसागरे तु अत्र गन्धकयोगोऽधिकतयादत्तः
 अत्र प्रोक्तानुपानानि अन्ययोगैष्वपि यथायथं योज्यानि ॥१८-३०॥

जयावटी या जयन्ती बटी दोनों में से किसी एक को भी दूध
 के साथ दें तो पित्तज्वर नाश होता है । इसके साथ ही मूंग और
 आंवले का रस बना कर बिना घो डाले पथ्य देना चाहिये ।

जया वा जयन्ती आनन्दभैरव को शहद और काली मिरच के
 चूर्ण के साथ मिजाकर दें तो सन्निपात दूर होता है । जया और
 जयन्ति को घी के साथ दें तो विषमज्वर दूर होता है । सोंठ,
 मिरच, पिपली के चूर्ण तथा शहद से मिला कर दें तो सब ज्वर
 दूर होते हैं । गो के मूत्र के साथ दें तो शीतज्वर शान्त होता है ।

लालचन्दन के क्वाथ से दें तो रक्तपित्त ज्वर दूर होता है। शहद से दें तो खांसी नष्ट होती है। इन्हें दूध के साथ दें तो पाण्डु एवं शोथरोग नाश होते हैं। यदि कच्चे चावलों को ६ गुने जल में भिगो कर उस जल से दें तो पथरी तथा भयङ्कर मूत्रकृच्छ्र निःसंशय नाश होते हैं। गोमूत्र से रोगी पीवे तो काकण, कुण्ठ दूर होता है। इसी जया वा जयन्ती को यदि गोमूत्र से घिस कर लेप भी करें तो कुष्ठ और भी शीघ्र अच्छा होता है। केतकी की जड़ दो निष्क लें और उसे जल से पीस उस के साथ इस गोली को खिलावें तो सुरामेह को दूर करती है। इस गोली को मधु के साथ खावें तो प्रमेह को दूर करती है। इसी जया वा जयन्ती को खाकर अनुपान रूप में लोधा, मोथा, कायफल और हरड़ इन चारों को समभाग ले क्वाथ बना के शीतल होने पर शहद मिला कर पावें तो सब प्रमेह नाश होते हैं आनन्दभैरव रस जया वा जयन्ती को पुराने गुड़ तथा गुनगुने जल से पीवे तो त्रिदोषजनित गुल्म नष्ट होता है। इसी गोली को सोंठ से खावें तो सब प्रकार का भगन्दर दूर होता है। इसे तक्र के साथ पीवें तो ग्रहणी-रोग नाश होता है। आनन्द भैरव रस जया वा जयन्ती को शीतल जल से दें तो त्रिदोषज रक्तपित्त में लाभ होता है। जया वा जयन्ती को भांगरे के रस से अञ्जन करें तो रतौंधा रोग दूर होता है। इसी गोली को स्त्री के दूध से घिस कर आंखों में डालें या अञ्जन करें तो आंखों से पानी जाने का रोग तथा सर्वदोषज मांसवृद्धि रोग आराम होता है ॥ १८-३० ॥

भस्मेश्वरयोगः—

भस्म षोडशनिष्कं स्यादारण्योपलकोद्भवम् ।

निष्कत्रयश्च मरिचं विषनिष्कश्च चूर्णयेत् ॥ ३१ ॥

अयं भस्मेश्वरो नाम सन्निपातनिकृन्तनः ।

पञ्चगुञ्जामितं खादेदारकस्य रसेन तु ॥ ३२ ॥

भस्मेश्वर योगे—आरण्योपलभस्ममृत्तिकादिहीनं होयम्, विषञ्च जलेनार्द्रीकृत्य मसृणतरं मर्दयित्वा मेलनीयम् । पञ्चगुञ्जामितमिति व्यवहारस्तु सामन्निदोषज्वरे द्विरक्ति मात्रया भवति-एवं पञ्चविन्दु घत्तूररसानुपानेन शीतस्वेदहरणे योज्यः ॥ ३१-३२ ॥

जंगली उपलों की राख सोलह निष्क मिरच चूर्ण तीन निष्क, शुद्ध विष एक निष्क तीनों को जलसे घोट पांच रस्ति की गोली बना ले । अदरक के रस के साथ देने से यह सन्निपात ज्वर के बेग को कम करता है । इसका नाम भस्मेश्वर योग है ॥ ३१-३२ ॥

स्वच्छन्दभैरवरसः—

ताम्रभस्म विषं हेम्नः शतधा भावितं रसैः ।

गुञ्जाद्धं सन्निपातादि-नवज्वरहरं परम् ॥ ३३ ॥

आर्द्राम्बुशर्करासिन्धुयुतः स्वच्छन्दभैरवः ।

हनुद्राक्षासितैर्वारु दधि पथ्यं रुचौ ददेत् ॥ ३४ ॥

स्वच्छन्दभैरवे—ताम्रभस्म वारितरं होयम्, विषं शृङ्गिकं मूल विषम्, द्वयं समानम्, हेम्नः सति सम्भवे कृष्णधुस्तूरस्य । शतधा= शतवारम् । संख्याया विधार्थे धा ५।३।४३. इति क्रियाप्रकारार्थे धा

ज्वराधिकारः

३०७

प्रत्ययः । रसैः पञ्चाङ्गरसैः । यत्र ज्वरे प्रबलवातलक्षणानि
प्रजायन्तीति प्रयानानि भवन्ति तत्र परमुत्कृष्टम् । एवं नाङ्गी-
क्षीणतायां स्वेदसन्ततो च प्रशस्तम् । रुचौ जातायां इक्षुद्राक्षसिता
ऐर्वारु=फूट इति दधि च पथ्यं देयं नान्यत् ॥ ३३-३४ ॥

ताम्रभस्म, शुद्धविष; दोनों को समभाग ले पीसें । फिर धतूरे
के रस से सौ बार भावित कर आधी रक्ति की गोली बनाकर
रखें । यह सन्निपात आदि तथा नये ज्वर के वेग को कम करती
है । अतोस शकर और सेंधा नमक से मिला कर स्वच्छन्दभैरव
रस को देना चाहिये । रुचि हो तो रोगी को गन्नेका रस,
किशमिश, मिश्री ककड़ी तथा दही आदि पथ्य देवें मात्रा १/२ सर्षप
॥ ३३-३४ ॥

ज्वरमुरारिरसः—

हिङ्गुलश्च विषं व्यौषं टङ्गणं नागराभये ।

जयपालसमायुक्तं सद्यो ज्वरविनाशनम् ॥ ३५ ॥

ज्वरमुरारिरसे—व्यौषं=त्रिकटु त्रिभागम्, अभया=हरीतकी,
जयपालसमायुक्तम्=शुद्धजयपालबीजचूर्णयुतम् । “भागोऽनुक्ते
समं ग्राह्यमिति सर्वे समानाः । कश्चित्तु जयपाल समा इति पृथक्
छेदं कृत्वा जयपालस्य अष्टभागं ददाति । मलबन्धे वातपित्त-
ज्वरे रक्तिमात्रया अस्य प्रयोगो विधेयः । यत्रातिसारस्वेददाहतन्द्रा-
प्रलापादयस्तत्र बालवृद्धगर्भिणीनाञ्च नायं योज्यो रेचकत्वाद्
विषयोगाच्च ॥ ३५ ॥

शुद्ध हिङ्गुल, शुद्ध विष, सोंठ चूर्ण, मिर्चचूर्ण, पिप्पली चूर्ण, भुना

सुहागा, सोंठ चूर्ण, हरड़ चूर्ण, प्रत्येक १ भाग, शुद्ध जमालगोटा सबके समान । इन्हें मर्दन कर जल से १ रत्ति प्रमाण की गोली बनावे । इसके यथाविधि प्रयोग से विरेचन होकर ज्वर शीघ्र उतर जाता है ॥ ३५ ॥

नवज्वरेभांकुशः—

सगन्धटङ्गं रसतालकञ्च विमर्दितं भावय मीनपित्तैः ।

दिनत्रयं वल्लमितं प्रदद्यात् वृन्ताकतक्रौडनमेव पथ्यम् ।

नवज्वरेभांकुशनामधेयः क्षणेन घर्मोद्गममातनोति । ३६ ॥

नवज्वरेभांकुशे - टङ्गं = भृष्टटङ्गणचूर्णम्, अत्र तालकं पृथगेव मसूरं मर्दयित्वा तत्र कज्जलीं टङ्गणं च दत्त्वा पुनर्मर्दयेत् । तदनु दिनद्वयं त्रयं वा मीनपित्तैः = रोहितमत्स्यपित्तैर्भावयेत् । भावनाविधिश्च आर्द्रतां यावद् बोध्यः, मात्रा द्विरक्तिमिता । विषमज्वरगमनात्प्राक्त्रिः प्रदेया । संप्राप्तेऽपि ज्वरे घर्मोद्वायनेन ज्वरह्रासाय । सन्निपातज्वरे चास्य प्रयोगो न कार्यः । विषमातिरिक्तेषु सन्दिग्धनिदानज्वरेषु विशेषतः कफप्रधाने ज्वरे प्रयोगो भवति । अत्र मीनपित्तं तालकं च विशेषतो ज्वरघ्नम् । पथ्यमत्र वृन्ताकं = वैगन इति भाषा, तक्रमोदनं पुराणतण्डुलकृतं भृष्टतण्डुलकृतं लघुभवति । अत्र जलसेकावगाहोऽपि ये रसा इत्यादिना (१६८ श्लो.) विहितः ।

रसजनितविदाहे शीततोयाभिषेको

मलयजघनसारालेपनं मन्श्वातः ।

तरुणदधिसिताढ्यं नारिकेलीफलाम्भो,

मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥

र.इ.चि. मणिटीका ६.७२ ।

अत्र रसेत्यत्र ज्वर इति पाठः प्रतिभाति । रसप्रयोगे विदाहस्य कुत्राप्यदर्शनात्, तीव्रज्वरे च विदाहो भवति इति सर्वजनविदितम् ॥ ३६ ॥

शुद्ध गन्धक, शुद्ध पारा, भुना सुहागा, शुद्ध इड़ताल, प्रत्येक द्रव्य समभाग लें । कज्जली में अन्य द्रव्य मिला कर पीसैं । पश्चात् तीन दिन तक रोहू मछली के पित्त से इसको भाषित करें । फिर इसकी दो रत्ति की गोली बना लें । इसके प्रयोग से शीघ्र ही पसीना आ जाता है । इसमें पथ्य वैगन और तक्र तथा चावल देने चाहियें । इसका नाम नवज्वरेभांकुश है । मात्रा-१ रति. ॥ ३६ ॥

त्रैलोक्यडुम्बररसः—

सूतार्कगन्धचपलाजयपालतिका

पथ्या त्रिवृच्च विषतिन्दुकजं समांशम् ।

सम्मर्द्य वज्रियसा मधुना द्विगुञ्जः

त्रैलोक्यडुम्बररसोऽभिनवज्वरघ्नः ॥ ३७ ॥

विश्वतापहरणापरनाम्नि त्रैलोक्य ड (डु) म्बररसे—अर्कस्ताम्र-भरस, चपला=पिप्पली, तिका=कटुकी, पथ्या=हरीतकी, विषतिन्दुकजं=शुद्धकुपीलुबीजचूर्णम् । कुपीलुशोधनप्रकारश्च-गव्यघृते भर्जनात् प्रहरमात्रं गव्यदुग्धेन पाकाद्वा कुपीलुः शुद्धयति । वज्रियसा=रुही दुग्धेन, ग्रन्थान्तरे—“ धूर्ताम्बुना सकलवासरमेष सूतः”

इति धत्तूररसभावनास्त, न च स्नुहीपयसा । अन्यत्र स्नुहीदुग्धार्द्रक
रसयोः क्रमेण भावना दत्ता । अत्र कणार्कविषतिन्दु क दन्तिबीजतिका
विशेषतो ज्वरघ्नाः । यत्र कोष्ठशुद्धिर्न भवति तत्रास्य विशेषतः
प्रयोगः । एवंविधे रोगान्तर्दौर्बल्येऽपि भोजनानन्तरं बलाधान-
बुभुक्षामलशुद्धयर्थं भवति प्रयोगः । धत्तूरार्द्रकरसभावितश्च
वातव्याधिष्वप्युपकरोति । त्रैलोक्ये डम्बरो भट्टिति रोगहरणदिना
आश्चर्यफलं ददातीति त्रैलोक्यडम्बरः ॥ ३७ ॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, ताम्रभस्म, पिप्पली चूर्ण, शुद्ध
जमालगोटा, कुटकी चूर्ण, हरड़ चूर्ण, निसोत चूर्ण तथा शुद्ध
कुचले का चूर्ण प्रत्येक द्रव्य समभाग ले । कजली में अन्य
द्रव्यों का चूर्ण मिला सेहुण्ड के दूध में घोटकर दो रत्ति गोली
बनावें । इसे शहद से मिला कर दें तो नये ज्वर के वेग को
कम करता है । इसका नाम त्रैलोक्यडम्बर रस है ॥ ३७ ॥

प्रतापमार्त्तण्डरसः—

विषहिङ्गुलजैपाल-टङ्गणं क्रमवर्द्धितम् ।

रसः प्रतापमार्त्तण्डः सद्योज्वरविनाशनः ॥ ३८ ॥

प्रतापमार्त्तण्ड रसे—विषं टङ्गणजैपालं हिङ्गुलं क्रमवर्द्धितमिति
हिङ्गुलस्थाने टङ्गणम् टङ्गणस्थाने हिङ्गुलमिति पाठो दृश्यते ।
मम तु मूलपाठ एवोचिः प्रतिभाति । जम्बीरफनजद्रावैर्प-
र्दयेयामयुग्मकम् । मरिचप्रमाणवटिकाश्छायाशुष्कास्तु कारयेत् ।
श्लोकमध्ये इत्यधिकः पाठः । सद्योज्वरविनाशनइत्यत्र सर्वज्वर-

निवारण इति पाठान्तरम् । प्रलापदाहस्वेदादौ नाथं योज्यः,
मलबन्धे च दीयते ॥ ३८ ॥

शुद्ध विष एक भाग, शुद्ध द्विगुल दो भाग, शुद्ध जमालगोटा
तीन भाग, भुना सुहागा चार भाग । सब को मिला पीस कर
रखें । इसकी एक रत्ति की मात्रा देने से ज्वर तुरन्त कम हो
जाता है । इसका नाम प्रतापमार्त्तण्ड है ॥ ३८ ॥

तरुणज्वरारिरसः—

जैपालगन्धं विषपारदश्च तुल्यं कुमारीस्वरसेन पिष्टम् ।
अस्य द्विगुञ्जा हि सितोदकेन ख्यातो रसोऽयं तरुणज्वरारिः ३९
दातव्य एषोऽहनि पञ्चमे वा षष्ठेऽथवा सप्तमे एव वाऽपि ।
जाते विरेके विजितो ज्वरः स्यात् पटोलमुद्गाम्बुनिषेवणेन ॥ ४० ॥

तरुणज्वरारिरसे—कुमारीस्वरसेन=घृतकुमारीपत्ररसेन ।
वातज्वरे वा वातपैत्तिकज्वरे सतिमलबन्धे ऽस्य प्रयोगा ज्वरो ह्रसति
विरेचनेन । स्वेदतन्द्राप्रलापादिषु नाथं योज्यः । मात्रा १.र.।३६-४०॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, शुद्ध विष तथा शुद्ध जमालगोटा
समभाग ले । पारा गन्धक की कज्जली बना घीकुमार के रस में
पीस दो रत्ति की गोली बना । मिश्री के शर्वत के साथ देने से
ज्वर नाश होता है । इसका नाम तरुण-ज्वरारि रस है । यह रस
ज्वर चढ़ने के दिन से पांचवें छूटे अथवा सातवें दिन देना
चाहिये । इससे विरेचन होकर ज्वर उतर जाता है । पथ्य में
पटोल तथा मूंग का रस देना चाहिये ॥ ३९-४० ॥

गदमुरारिः—

रसत्रलिशिललौहव्योषताम्राणि तुल्या-

न्यथ सदरदनागाभ्याञ्च भागः प्रदिष्टः ।

भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जाद्वयं वै

क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥ ४१ ॥

गदमुरारि रसे—शिलेति=मनः शिला दरदनागयोरपि प्रत्येक-
मेको भागः । दरदो हिंगुलुः, नागं शीसकम् । र.यो. सागरे तु-
सदरदनागाभ्यामत्र 'न्यथ रसदलभागो वत्सनाभः प्रदिष्टः, इति
पाठोस्ति । व्यौषस्थाने व्यौमेति पाठः, गुञ्जाद्वयं वै, अत्र गुञ्जाद्र-
वारेति पाठान्तरम् । सामकफज्वरे सति वह्निमान्ये विशेषतः
प्रयुज्यते । मात्रा १ र. ॥ ४१ ॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, शुद्ध मनसिल, लौहभस्म, सोंठचूर्ण,
मिरच चूर्ण, पिपली चूर्ण, ताम्रभस्म, शुद्ध हिंगुल, शीसकभस्म ।
समभागले । जल से दो रत्ती समान गोली बनाले । इसके देने
से दिन भर में ही तीव्र आमज्वर कम हो जाता है । इसका नाम
गदमुरारि रस है ॥ ४१ ॥

विद्याधररसः—

रसो गन्धस्ताम्रं त्रिकटुकटुकी टङ्गणवरा-

त्रिवृद्धन्ती हेम घृमणि विषमेतत्सममिदम् ।

समस्तैस्तुल्यं स्याद्विमलजयपालोद्भवजः

ततः स्नुक्त्रीरेण प्रचुरमृदितं दन्तिसलिलैः ॥ ४२ ॥

ज्वराधिकारः—

३१३

द्विगुञ्जाऽस्य प्रौढं जयति वटिका साममतुलं

ज्वरं पाण्डुं गुल्मं ग्रहणिगुदकीलोद्भवरुजः ।

मरुच्छूलाजीर्णं प्रवलमथ सामं क्रिमिगदं ।]

विवद्धं स्नीहानं यकृतमपि विद्याधररसः ॥ ४३ ॥

विद्याधररसे--वरा=त्रिफला, दन्ती=दन्तीमूलत्वक् चूर्णम्, हेम=
कृष्णधत्तूरबीजानि, द्युमणिः=द्यायाशुष्काऽर्कमूलत्वक्चूर्णम्,
इदं सर्वं समानम् । समस्तै रसादिभिः सर्वैः तुल्यं=समानम्, विमल-
जयपालोद्भवरजः विमलं शुद्धं जयपाल बीजचूर्णम् । एतत्सर्व-
मादाय खल्वे कृत्वा स्नुक्क्षीरेण=स्नुहीदुग्धेन, प्रचुरमृदितं=
त्रिर्भावितमित्यर्थः, दन्तिसलिलैः=दन्तिमूलत्वक्क्वाथेन, प्रचुर
मृदितमिति पदमत्रापि योज्यम् । गुदकीलो=अर्शः, विवद्धं=
विशेषेण वद्धमूलम् । मात्रा १. गुञ्जा ऽपि भवति ॥४२-४३॥

शुद्ध पारा, शुद्ध गन्धक, ताम्रभस्म, सोंठचूर्ण, मिरचचूर्ण
पिप्पली चूर्ण, कुटकी चूर्ण, भुना सुहागा, हरड़ चूर्ण, बहेड़ा चूर्ण,
आंवला चूर्ण निसोत चूर्ण दन्तीमूल चूर्ण, शुद्ध धतूरे के बीजों
का चूर्ण, आक की जड़ की छाल का चूर्ण, शुद्ध विष; समभाग लें ।
इसमें सब मिलित द्रव्यों के समभाग शुद्ध जमालगोटे का चूर्ण
डालकर थोहर के दूध से हड़ता से मर्दन करें । फिर दन्तीमूल के
काथ से घोट कर दो रत्ती की गोली बनावें । इसकी एक गोली
देने से तेज सामज्वर का वेग कम हो जाता है, पाण्डु गुल्म
शान्त होते हैं, ग्रहणीरोग तथा बवासीर के मस्सों की पीड़ा

३१४

रसेन्द्रवारसंग्रहे

हटती है। वायु शूल, अजीर्ण, आम, किमिरोग, कब्ज तथा बड़ी हुई तिक्ली वा जिगर को भी यह विद्याधर रस ठीक करता है ॥ ४२-४३ ॥

अमृतमञ्जरी—

हिङ्गुलं मरिचं टङ्कं पिप्पली विषमेव च ।

जातीकोषं समं सर्वं जम्बीराद्भिर्विमर्दितम् ॥ ४४ ॥

गुञ्जाद्वयं त्रयं वापि देयञ्च सान्निपातिके ।

कासश्वासौ जयत्याशु सर्वज्वरविनाशिनी ॥ ४५ ॥

अमृतमञ्जर्याम्—जातीकोषं = जावित्रीति, सर्वं समान-
मादाय जम्बीरस्वरसेन भावनात्रयम् । प्राय इयं ज्वरातिसारे
प्रचरति, आर्द्रकरसेन । कासश्वासयोर्विभीतकत्वगनुपानेन ।
र. यो. सागरे तु—

मर्दितमित्यनन्तरम्—

रक्तिमानं घटीं कुर्यादाद्र्कद्रवसंयुताम् ।

वटीद्वयं त्रयं खादेत्सन्निपातं सुदारुणम् ॥

अग्निमान्द्यमजीर्णं च सामवातं सुदारुणम् ।

उष्णतोयानुपानेन सर्वान् व्याधौन्नियच्छति ॥

कासं पञ्चाविधं श्वासं सर्वाङ्गग्रहमेव च ।

जीणज्वरं क्षयं चैव हन्यादमृतमञ्जरी ॥

इति पाठो दृश्यते ॥ ४४-४५ ॥

शुद्ध हिङ्गुल, मरिच चूर्ण, भुना सुहागा, पिप्पली चूर्ण, शुद्ध
विष, जावित्री चूर्ण; समभाग लेकर जम्बीरी नीबू के रस से पीस
दो या तीन रत्ती की गोली बना । इसकी एक गोली सन्निपातज्वर

ज्वराधिकारः

३१५

में देनी चाहिये । इससे खांसी और श्वास को शीघ्र लाभ होता है तथा सर्व ज्वरों का नाश होता है ॥ ४४-४५ ॥

महाज्वराङ्कुशः—

सूतं गन्धं विषं तुल्यं धूतबीजं त्रिभिः समम् ।

चतुर्णां द्विगुणं व्योषचूर्णं गुज्जाद्वयं हितम् ॥ ४६ ॥

जम्बीरस्य च मज्जाभिगाद्रकस्य रसैर्युतम् ।

महाज्वराङ्कुशो नाम ज्वराष्टकनिमूदनः ॥ ४७ ॥

ऐकाहिकं द्वयाहिकं वा त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ।

विषमञ्च त्रिदोषोत्थं हन्ति सर्वं न संशयः ॥ ४८ ॥

महाज्वराङ्कुशे-व्योषं मिलितानां चतुर्णां द्विगुणं द्वादश-
भागमिति यावत् । अयं सर्वविधविषमज्वरे सामे निरामे वा
सिद्धयोगत्वेन प्रचरति । शरीरवेदनायां शिरोगौरवे कासे
कफज्वरे वातश्लेष्मज्वरे शोफाली, निर्गुण्डीआर्द्रकरसमधुना
यथालाभमिलितैर्वा देयः । जम्बीरस्य च मज्जाभिरितजम्बीरमज्जा-
नुपानेन धतूरेविषं नापकरोति । मज्जाशब्दस्य स्वरस इति
व्याख्यानन्तु कपोलकल्पनामात्रम् । योगरत्नाकरे त्वत्र स्वर्ण-
क्षीरीभावना विहिता । शार्ङ्गधरे-स्वर्णक्षीरीमूलचूर्णयोगो न च
त्रिकटुयोगो दृष्टः । भ्रमाद्युपद्रवेषु, अस्य प्रयोगो निषिद्धः ॥ ४६-४८ ॥

शुद्ध पारा एक तोला, शुद्ध गन्धक एक तोला, शुद्ध विष
एक तोला, शुद्ध धतूरे के बीज तीन तोले, सोंठ चूर्ण चार तोला,
मिरच चूर्ण चार तोला, पिप्पली चूर्ण चार तोला ले । कज्जली

मिला पीस रखलें । इस महाज्वराङ्कुश रस की दो रत्ति की मात्रा जम्बीरी नीबू की मींग से अथवा अदरक के रस से दें । तो यह आठों प्रकार के ज्वर नाश करता है । इससे ऐकाहिक, द्वयाहिक, त्रयाहिक, चातुर्थक, विषमज्वर तथा त्रिदोषज ज्वर नाश होता है, इस में संशय नहीं ॥ ४६-४८ ॥

ज्वरकेशरिका—

शुद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं त्रैफलमेव च ।
जयपालं समं कुर्याद् भृङ्गतोयेन मर्दयेत् ॥ ४९ ॥
वटिकां गुञ्जमात्रान्तु कुर्याद् वैद्यः प्रयत्नतः ।
प्रमाणे सर्षपाकारा बालानाञ्च प्रशस्यते ॥ ५० ॥
नारिकेलाम्बुना वाऽपि सर्वज्वरविनाशिनी ।
नारिकेलजलं शस्तं त्रिकर्षं पाययेदनु ॥ ५१ ॥
सितया च समं पीता पित्तज्वरविनाशिनी ।
मरिचेन च पीता सा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ ५२ ॥
पिप्पलीजीरकाभ्यान्तु दाहज्वरविनाशिनी ।
विषमज्वरभूतोत्थं—ज्वरं लीहानमेव च ॥ ५३ ॥
अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च श्वयथुश्च सुदारुणम् ।
शूलाजीर्णं तथा गुल्मं कुष्ठाष्टादश पित्तजान् ।
ज्वरकेशरिका ख्याता तरुणज्वरनाशिनी ॥ ५४ ॥

पांशु १-७४ आदि । पुनरुक्ति-वृ. चूड़ामणि १-३६० । वृ. ज्वर-
चूड़ामणि १-३६६ । इन दोनों का पाठ पृथक् है अर्थ एक ही है
इत्यादि । प्रान्तीयभाषा तो जहां मूल ठीक भी है वहां भी
भाषा कारों के संस्कृत ज्ञान का अभाव, तथा द्रव्य लेकर दिखने
के कारण से भी त्रुटिपूर्ण ही है ।

भाषाकी अशुद्धियां अ. १-५१-५३ । ताम्र २७२-२७४ गुल्म
४२-४३ ! इत्यादि स्थलों पर हमारी भाषा से अन्यभाषाओं का
मेल कर देखें । टीका के प्रारम्भ में खनिज परीक्षा रस ग्रन्थों
की छान बीनकर दी गई है । तत्तत् खनिजों परभी खनिजों की
पहिचान तथा उत्पत्तिस्थानका खुलासा किया है जहां आवश्यकता
प्रतीत हुई है वहां वैज्ञानिक विषयों का भी समावेश कर दिया है ।

खर्पर-जौंकि बहुत दिनों से सन्दिग्ध था उसका निर्णय भी
खर्पर प्रकरण १-१६४ टीका में दिया है । सर्पगन्धा-उन्माद,
उरुचै शक्तविक्षेप, अनिद्रा की दिव्य औषधि का वर्णन आवश्यक
संस्कृत उन्माद में दिया है । इसी प्रकार श्वास पर सोम । इस
टीका में मैंने अपनी ७० वर्ष तक की चिकित्सा का तथा गुरु-
परम्परा, कुल-परम्परा का अनुभव भी दिया है ।

वैद्य घनानन्द पन्तः

प्रकाशक—वैद्य राधाधल्लभ पन्त सीताराम बाजार, देहली ।
मुद्रक—ला० सेवाराम चावला चन्द्र प्रिण्टिङ्ग प्रेस, नया बाजार,
देहली ।

प्रतिसंस्कृतनिदान चिकित्सा

(ले० साहित्याचार्य वैद्य-धनानन्द पन्त विद्यार्णव)

—:—:—:—:—

इसमें सर्पगन्धा-जो कि उच्चै रक्तविक्षेप (HIGH BLOOD PRESSURE) रोगाद, अनिद्रा की दिव्य औषधि है, स्वास पर तत्कालगुण कर सोम का भी वर्णन है। फिर उष्णवात, रमिणीपरिचय सचित्र प्रसवावस्था, रक्तविक्षेप, पेट डैंग्युफीवर, आन्त्रिक ज्वर, निमोनियां, प्लूरिसी, टौन्सिल, वृक्क शूल, रोहिणी- इन पर-चरक सुश्रुतादि के साथ आधुनिक विज्ञान से सामञ्जस्य कर स्वानुभवपूर्ण चिकित्सा भी दी है। अष्टमी विशेषताके कारण यह नि. भा. आ. वे. विद्यापीठके पाठ्यक्रम में चरक के साथ आचार्य परीक्षा में नियत है।

मिलने का पता:—

१. मास्टर खेजाड़ी लालजी कचौरी गली, बनारस।
२. वैद्य औफिस, मुरादाबाद।
३. धन्यन्तरि विजयगढ़, अलीगढ़।
४. हिन्दी पुस्तक एजन्सी दरीवा देहली।
५. वैद्य राधावल्लभ पन्त १६४३ बाजार सीताराम, देहली

चन्द्र प्रिण्टिङ्ग प्रेस, नया बाजार, देहली।

1

न)

LO

; व

फि

पे

ज, 1

धुं

ो है

पाठ

लो

पुस्तकालय

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या..... ५३००६ आगत संख्या..... २२४४५
१३२७०७

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा ५० पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा ।

